

મુદ્ર -

વેલ્ડીચાંદ મયનચાંદ બુચ

નરજીવન મુદ્રાલય

અમદાવાદ

અધ્યક્ષ -

નિર્દેશક મયનચાંદ કેશરી

ગણદાન વિદ્યાલય

અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત પુસ્તકરત્ન મંદિરની પ્રબંધસમિતિના સં. ૧૬૭૬ ની જાહેરવા વદ ૧૩ ના ૧ લા ઠરાવ (પરિશિષ્ટ ૧) અનુસાર શ્રી મગ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશના ઉદ્ધાત્ત ૧ થી ૬ નો અનુવાદ પ્રથમ ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
કામોલય, અમદાવાદ
કાર્તિક મે ૧૯૮૧

}

પ્રકાશક

પ્રસ્તાવના

કાવ્યશાસ્ત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક મહત્વનો ભાગ છે. પ્રાચીન ભારતનો આપણને જે જ્ઞાન વારસો મળ્યો છે તેમાં જે શાખાઓનાં ચિંતનો પશ્ચિમના બુદ્ધિવૈભવના વર્તમાન યુગમાં પણ મનન યોગ્ય અને ભવિષ્યના કાર્યમાટે ઉદ્દેશ્યક અને માર્ગદર્શક છે: એક દર્શનશાસ્ત્રનાં અને બીજાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં. પ્રાચીન ભારતે જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશમાં યથાશક્ય પ્રયત્ન કરેલો છે. તેમાંના ધણા ભાગનું અધ્યયન કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે- કેટલાકનું તે તે વિષયોના નિરૂપણ માટે યોગ્ય પરિભાષા મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. પણ દાર્શનિક સાહિત્ય અને કાવ્યમીમાંસાનું સાહિત્ય જાડા અનુભવમૂલક ચિંતન ઉપર રચાયેલું હોવાથી સદાને માટે આદર્યોગ્ય છે.

આ શાસ્ત્રો જીવનના જે જાતના અનુભવોની ચર્ચા કરે છે તે સર્વ આજ કરાવી શકાય એવા હોતા નથી અને એમ હોવાથી તે ઉપરથી ઉપજાવેલા સિદ્ધાન્તો સર્વસંમત ચર્ચા શકતા નથી. આથી દરેક વ્યક્તિને તેમ જ દરેક સાહિત્યયુગને પોતાને સ્વાનુભવ કરવાની અને તદનુસાર દૃષ્ટિ ધરાવવાની જરૂર હમેશાં રહે છે. આથી પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમના દોરામાં આપણે ન દોરાઈએ એ પણ જરૂર છે. પણ જો દરેક વ્યક્તિ કે દરેક યુગ કેવળ પોતે જોઈતું મેળવી શકે તેટલાથી જ ચલાવી લેવા માગે તો તે જરૂર જાનદરિદ્ર રહે; બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી જે ફલપ્રાપ્તિ કરી હોય તેનો વિવેકપૂર્વક લાભ લે તો જ જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રગતિ થાય. આથી જ્ઞાનની જે જે દિશામાં પ્રગતિ કરવાની હોય તે તે દિશામાં તેના પૂર્વજોએ કયા સૂઝી અને કેવી રીતે ગતિ કરી છે તે જાણવું અને જોવું આવશ્યક છે: અને તેથી આપણી સાહિત્યમીમાંસા સમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્દેશ્ય મળે અને નવા સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાના વિચારો સેવવા આપણે માટે આવશ્યક છે.

આ વિષયોમાં આજે આપણા ઉપર પશ્ચિમના વિચારોનું પ્રભુત્વ છે. આ પ્રભુત્વ સર્વત્ર તેમનું ચિંતન વધારે મર્મગ્રાહી છે એટલા માટે નથી. તેનું ખરૂં કારણ અમારી સમજણ પ્રમાણે, આપણા પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના ચિંતનોનું યોગ્ય સેવન થતું નથી તે છે. બીજેના તટસ્થ અભ્યાસીને કદાચિત જણાશે કે પાશ્ચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદનશૈલીમાં રહેલી છે.

તેથી જ તે વધારે આકર્ષક છે, અને આપણે તે ચૈવી સ્વીકારી છે. પણ કાવ્યસ્વરૂપ વિષેનાં બંનેનાં ચિંતનો સરખાવતાં જણાશે કે બંને સરખાં મનન યોગ્ય છતાં પ્રાચીનોનાં ચિંતનોમાં જેટલું લક્ષ્યવેધિત અને જાણુ છે તેટલું કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમાં નહિ હોય. આપણી કાવ્ય-સ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા યોગ્ય રીતે નિયંત્રિત થાય તે માટે વિચારતાં જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વિચારોનું ચચાઓગ્ય સેવન કરવું જોઈએ. તે સેવનથી કાવ્યમીમાંસામાં આપણી પ્રજા તરીકેની વિશિષ્ટ વૃત્તિ કંઈ જાતની છે તેનું પણ આપણને જ્ઞાન થવાનાં સંભવ છે. આવું જ્ઞાન આપણને હોય તો આપણે આપણી જિજ્ઞાસા અન્ય પ્રજાઓની વિચારસંપત્તિથી કેવી રીતે પૂરવી તેને યોગ્ય માર્ગ પણ આપણને સુજે; અને અજ્ઞોના વિચારોના ઉપયોગ કર્યા છતાં આપણી સર્જકશક્તિ ક્ષુભ ન થાય.

આ જાતના વિચારોથી ગૂઝરાતી સાહિત્યરસિક ધર્મ આમળ પ્રાચીનોની સાહિત્યમીમાંસા મૂકવાની અમને આકાંક્ષા થઈ. આ માટે મુજ લેખકોમાંથી વિચારો લઈ તેનો નિબંધોમાં જિહ્વાપોષ કર્યા પહેલાં કેા પ્રામાણિક કાવ્યમીમાંસકનો ગ્રંથ અનુવાદરૂપે રજૂ કરવો એ ક્રમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો. અને આ માટે વાગ્દેવતાવતાર થી, મમ્મટાચાર્યનો કાવ્યપ્રકાશ (આશરે ઈ.સ. ૧૧૦૦થી ૧૧૫૦) અગ્રે પસંદ કર્યો. તેને પસંદ કરવાનું કારણ એ કે એમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોની બંને પ્રણાલીઓનો—‘રોહિતાત્મા કાવ્યસ્ય’ અને ‘અર્ચઃ સહસ્રયજ્ઞાત્યઃવાગ્માત્મા ક્ષો દ્યવત્સ્વિતઃ’—યોગ્ય રીતે સમન્વય થયેલો દેખાય છે.

કાવ્યપ્રકાશ લખવામાં મમ્મટાચાર્યે સંસ્કૃત ભાષાની સર્વપ્રકારની સક્રિયતા ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. કારિકા, વૃત્તિ અને ઉદાહરણોમાં એક સંખ્દની પણ અતિસયતા ભાગ્યે જ જણાશે, અને છતાં જે કંઈ કહેવાનું છે તે સંપૂર્ણતાથી કહ્યું છે. રસની ચર્ચામાં કે બંજનની રચનામાં શક્તિની શૈલી ઉત્તમ તથા સાહિત્યના નમૂના રૂપ છે. આવા ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એ એક સાહસ જ કહેવાય; અને અમને આ કાવ્યમાં પં. મુખજાલજીની મદદ ન હોત તો અગ્રે આ સાહસ ખોવાની દિશાત ન કરત. વ્યાકરણ, અસંહારસાસ્ત્ર, અને દર્શનશાસ્ત્રના એમના તલ્લરપથી જ્ઞાનની મદદથી જ આ ત્રણે સાસોને એક પટમાં વણી દેતા આ ગ્રંથને ગૂઝરાતી રૂપાન્તર આપવનો પ્રયત્ન અગ્રે કરી સમ્મા ધીએ.

અમારા પ્રયત્નની અપૂર્ણતાઓનું અમને જ્ઞાન નથી એમ તો નથી. મુજ

અંથ અનેક દીકાઓ (લગભગ ૭૦) થયા છતાં સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને માટે હજી સુગમ થયો નથી, હજી પણ ગુરુગમ્ય જ છે. અમારા પ્રયત્ને ગૂજરાતી અભ્યાસીઓ માટે તે અંથને સર્વથા સુગમ કરી મુક્યો છે એમ અમે માનતા નથી. પણ સાવધાનતાથી ભણનારને મૂળકારતું રહસ્ય કેટલેક અંશે સમજશે એવી અમારી આશા છે. આ પ્રથમ પ્રયત્ન બીજો વધારે સમર્થ પ્રયત્ન—અમારા કે બીજાના હાથે પ્રેરશે તો પણ અમે સંતોષ માની લઈશું.

ભાષાન્તર કરવામા બને તેટલો મૂળને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ટિપ્પણોમાં મૂળના અર્થને યથાશક્તિ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પૂર્વાપર ઉલ્લેખો આવશ્યક સ્થળે આપ્યા છે. ટિપ્પણો પાણ્ડિત્ય ખતાવવાનું ક્ષેત્ર ન બની જાય એની સરત રાખી છે. મૂળના અર્થને વિશદ કરવો એ જ પ્રધાન હેતુ રાખ્યો છે.

ઉદાહરણોનું ભાષાન્તર પદમાં અને ગદ્યમાં બંનેમાં આપ્યું છે. પદ મૂળ અંથના ભાગ તરીકે આપ્યું છે અને ગદ્ય ટિપ્પણો સાથે <> આવી નીશાની વચ્ચે મૂક્યું છે. બંને આપવાનું કારણ એ કે કેવળ ગદ્ય આપવાથી મૂળના ભાવ અને સ્વરૂપ બરાબર ખતાવી શકતાં ન હતા; અદ્વૈત: અનુવાદની અપેક્ષા રાખનારા માટે ગદ્યમાં પણ અનુવાદ આપવો આવશ્યક હતો.

અહીંનાં એ જણાવવું જોઈએ કે કેટલાંક ઉદાહરણો આપણી ‘મંસ્કારિતાની વૃત્તિને ખટકે એવાં છે. ઉદાહરણો મોટે ભાગે શૃંગારનાં છે. જ્યાં સુધી જીવનમાં સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમભાવનું પ્રાગલ્ભ્ય છે ત્યાં સુધી એ રસ કાવ્ય કે કલામાં પ્રાગલ્ભ્ય ભોગવશે. પણ એના કલાત્મક રૂપોમાં એ મર્યાદા જોળંગી જાય એ આપણા આત્માને ખૂંચે એવી બાબત છે. આને આપણા જીવનનો આદર્શ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું રહસ્ય વધારે આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટવા તરફ છે; તેથી આપણે કેટલાંક સંસ્કૃત કાવ્યોથી કેટલાંક જગતે એ સ્વાભાવિક છે. આપણને એ ગ્રામ્ય (ગામડાનાં એ અર્થમાં નહિ) લાગે તો પણ નવાઈ નહિ. પણ તે સમયના લૌકિક આદર્શો આપણાથી જૂદા હતા એ આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ; (અને તેમાં એ ખાસ કરી કારમીરની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.) એ યુગમાં કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઝીણવટ આવતી હતી પણ કાવ્યો ભાવમાં એકજાતનાં અને સ્પૂલ થતાં હતા. આ વિરોધાભાસનાં ઉદાહરણો બીજી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં પણ મળે છે. આ તરફ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોવાનું જ પ્રાપ્ત થાય છે. એના અનિષ્ટ તત્ત્વોનું, એ પ્રાચીન છે માટે અનુકરણ કરવું, એ મૂઢવૃત્તિ છે.

અંથના કર્તા કે કર્તાઓ—મમ્મટ અને અલ્લટનો કાલનિર્ણય, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસની રૂપરેખા, તેનું તાત્વિક નિરૂપણ વગેરે અંથ પૂર્ણ થયે કરવાની ઉમેદ છે.

આ અનુવાદમાં જે દ્રષ્ટો દેખાય—મૂળને સમજવાના તેમ જ અનુવાદની કળાના—તે અમને કૃપા કરી બતાવવાની વિકાસોને વિનંતી કરી અમે આ અંથ ગૃજરાતના સાહિત્યરસિકો સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ

ગૃજરાત પુરાતત્વ મંદિર	}	અનુવાદકો
તિથિ આસો વદ ૧૨ સં. ૧૯૮૦		

વિષયાનુક્રમ

ઉદ્દાસ ૧	૧
ઉદ્દાસ ૨	૮
ઉદ્દાસ ૩	૧૨
ઉદ્દાસ ૪	૩૩
ઉદ્દાસ ૫	૮૨
ઉદ્દાસ ૬	૧૧૫ - ૧

કાવ્યપ્રકાશ

પ્રથમ ઉલ્લાસ

✓અન્યના આરંભમાં અન્યકર્તા વિમો નાશ થવા માટે યોગ્ય ઇષ્ટદેવતાનું ચિન્તન કરે છે.

નિયતિકૃતાનિયમરહિતાં ક્લુદ્દૈકમયીમનન્યપરતન્ત્રામ્ ।

નવરસઠાધિરાં નિમિત્તિમાદધર્તા ભારતી કથેર્જયતિ ॥ ૩

નિયમો ન જ્યાં નિયતિના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતન્ત્ર,
નવ-રસ-શાલી સૃષ્ટિ, રચતી કવિ-ભારતી તણે જય હો.૧.

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ, નિયતિ શક્તિથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપ-
વાળી, સુખ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાત્મ વગેરે ઉપાદાન
અને કર્મ વગેરે સહકારી^૨ કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છ

૧ યોગ્ય એટલે અન્યના વિષયને યોગ્ય. આ અન્યનો વિષય કાવ્ય-
ચર્યા છે એટલે ઇષ્ટદેવતા તરીકે કવિની વાણીનું ચિન્તન કરવું યોગ્ય ગણાય.

૨ < નિયતિએ કહેલા નિયમોથી રહિત, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી
સ્વતંત્ર, નવરસ વડે રચિત, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જય પામે છે. >

સામાન્ય સૃષ્ટિમા આપણે અનેક નિયમો જોઈએ છીએ. જેમકે
'અરમીથી ધાતુનું કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમા થાય છે' વગેરે; આ સધળા
નિયમો જે શક્તિથી થાય છે તે નિયતિ. સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા નિયતિથી રહેલી
છે. દરેક બનાવ તે નિયતિને આધીન છે.

'જય પામે છે.' મૂળમાં જયતિ છે. આમા જિ ધાતુ છે તે સકર્મક હોય
ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિન્યય મેળવવો એવો થાય છે. પણ અકર્મક
હોય ત્યારે તેનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામવો એવો થાય છે. અહીં એ અર્થ છે.

૩ ઉપાદાન અને સહકારી કારણો: જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી
હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમકે આદીનું ઉપાદાન
કારણ સુતર ઉપાદાન કારણ સિવાયની બીજી જે બાજતો વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં
કરખૂજત હોય તેનો સહકારી કારણોમા સમાવેશ કરવાનો છે. કર્મ એટલે

રસોવાળી અને (છંતાં) તે વડે મનોહર જ [એમ] નહિ એવી છે; કવિની વાણીની અદ્વિતો એથી વિલક્ષણ છે, માટે 'જય પામે છે.' 'જય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનું સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રણામ કહે છું એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં (અન્યનો) વિષય સપ્રયોજન^૧ છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલનો નાશ, અવિલગ્નિત પરમ જ્ઞાનન્દ અને દાનતાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે. ૨

[કાવ્ય નીચેનાં પ્રયોજનો] કવિ અને સદ્દેવને જેને જે ચોચ તેને તે સાધી આપે છે; કાલિદાસાદિને મળ્યો હતો તેમ યથા; શ્રી હપાંદિપાસેથી ધાવકાદિને મળ્યું હતું તેમ ધન; રાઘવિ વિષેના ચોચ આચારનું જ્ઞાન; મધુસૂદનને આદિત્યાદિથી થયું હતું તેમ અનર્થ-નિવારણ; સર્વ પ્રયોજનમાં શિરોમણિ—કાવ્ય સાંભળતાં વાર જ રમના રુદ્રાદિ ઉત્પન્ન થતો, ઊંઝળ બધા જ્ઞાનના વિષયોને વિગલિત કરી નાખતો—જ્ઞાનન્દ, શબ્દ અને અર્થના ગોણપણાથી રમના

ક્રિયા. કાંઈ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માટે તેના અવધવોનો સંયોગ આવશ્યક છે. જેમકે ખાદીની ઉત્પત્તિ માટે સુતરના તાંબણનો સંયોગ. આ સંયોગ ક્રિયા વિના સંભવતો નથી. ક્રિયાથી ન્યાયશાસ્ત્રમાં વધુવેલા ઉલ્લેખશુદ્ધિ કર્તો અહીં સમજવાનાં છે. વગેરે અર્થથી નિમિત્તકામ્ય સમજવાનું છે. સમવાયી અને અસમવાયીમાં ન આવતી જે ખામતો કામ્ય-ભૂત હોય તેને નિમિત્ત દેવેવામાં આવે છે. જેમકે સાંગ, વજુર વગેરે ખાદીનાં નિમિત્ત કામ્ય છે. ન્યાયવેદીયિક દર્શનની વિચાર પ્રણાલી પ્રમાણે કારણના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સમવાયી (ઉપર જણાવેલું ઉપાદાન) અસમવાયી અને નિમિત્ત. વૃજો ત. સ. ૩૯, ખીળાં કેટલાંક દર્શનો તેના ઉપાદાન અને સદશરી એવા બે ભેદ (ઉપર પ્રમાણે) પાડે છે.

૪ મધુર, ખારો, ખારો, નીખો, વૂગો, દેવો એવા છ રસ ગણવેલા છે.

૫ પ્રયોજન. જે ક્ષણ સિદ્ધ કરવા અમુક ક્રિયા કરીએ એ ક્ષણ તે ક્રિયાનું પ્રયોજન છે. જેને ઉદ્દેશને ક્રિયા પ્રયત્ન થાય તે તેનું પ્રયોજન દેવવાય. ધાણી ભરતું એ પડો જનાવવાની ક્રિયાનું પ્રયોજન છે.

૬ ઉપદેશ પ્રયોજન—દાનતાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટેનું નિરૂપણ કરે છે.

અંગભૂત વ્યાપાર વિષે તત્પર હોવાને લીધે, કાવ્ય અર્થાત્ લોકોત્તર વર્ણનમાં કુશળ કવિનું કર્મ, જે પ્રભુસમાન શબ્દની પ્રધાનતાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિહાસાદિથી વિલક્ષણ છે, તે કાન્તાની પેઠે રચ ઉત્પન્ન કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, રામની પેઠે વર્તવું રાવણની પેઠે ન વર્તવું એવો ઉપદેશ કરે છે.^{૧૦} માટે સર્વથા તેમાં પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

જે પ્રમાણે જીવં (કાવ્યનું) પ્રયોજન કહીને કારણ કહે છે.

૭ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોનો સંયોગ થવો તે; અથવા વ્યંજના. આ બધાનું વર્ણન ચોથા ઉલ્લાસમાં આવશે.

૮ ‘અમુક કરો’ એવો ઉપરી હુકમ કરે છે તેમાં સેવકને માટે શંકા કે વિચારને અવકાશ નથી. વેદનો આદેશ પણ એવો છે માટે પ્રભુસમાન. શબ્દપ્રધાન એટલે જેમાં શબ્દનું અત્યંત મહત્ત્વ છે. જેમકે અતિમીઠે પુરોહિતમ્ (ઋ. મં ૧. સ્. ૧) એ શબ્દોને ઠેકાણે વહિમીઠે પુરોહિતમ્ એમ ન કહી સકાય. એટલે કે શબ્દોનો અર્થતાત્પર્યની દૃષ્ટિએ પણ ફરકાર ન થઈ શકે. આદિ શબ્દથી સ્મૃતિ સમજવાની.

૯ મિત્ર હોય તે ‘જે આમ કરશે તો આવું પરિણામ આવશે,’ એવો વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, પણ તેની પાસે તેમ કરાવતો નથી; તે પ્રમાણે પુરાણ ઇતિહાસ વગેરે ‘આમ કરશે તો આમ થશે’ એટલે માત્ર વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, માટે પુરાણ-ઇતિહાસ એ તાત્પર્યનો બોધ કરતા મિત્રસમાન છે. આદિ શબ્દથી આખ્યાન વગેરે સમજવા.

૧૦ ઉપદેશ ત્રણ પ્રકારનો છે: પ્રભુસમાન, મિત્રસમાન અને કાન્તા-સમાન. પ્રભુની આજ્ઞા હુકમ કર્યા વિના કાન્તાને ઉપદેશ રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી માણસને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે છે; મિત્રની આજ્ઞા કેવળ તાત્પર્ય કહી કાન્તા બેસી રહેતી નથી, પણ યોગ્ય આચરણમાં ગ્રેરે છે; તેમ કાવ્ય પણ માણસને રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી યોગ્ય રસ્તે દોરે છે. કાવ્યમાં ઉપદેશને સ્થાન હોવું જોઈએ કે નહિ તેનો યોગ્ય જગ્યા ઉપરના નિર્ણયમાં મળી જાય છે.

રસોવાળી અને (હંતા) તે વડે મનોહર જ [એમ] નહિ એવી છે; કવિની વાણીની 'સૃષ્ટિ તો એથી વિલક્ષણ છે, માટે 'જ્ય પામે છે.' 'જ્ય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનું સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રદામ કરે છું એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં (અન્યનો) વિષય અપ્રયોજન^૧ છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલનો નાશ, અવિલગ્નિત પરમ જ્ઞાનન્દ અને દાનતાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે. ૨

[કાવ્ય નીચેનાં પ્રયોજનોલક્ષણઅન્યો; કાવ્યો એટલે મહા-તેને તે સાધી આપે છે; કાવિની ઇતિહાસ વગેરે સમજવાં; તેમના હંપાદિપાસેથી ધાવકાદિને મળ્યુંચુત્પત્તિ [એટલે નિપુણતા] થાય છે; આચારનું જ્ઞાન; મયૂરાદિને ૨ વિચારી શકે તેમના ઉપદેશથી, નિવારણ; સર્વ પ્રયોજનમાં ની ફરી ફરીને પ્રવૃત્તિ, એ ત્રણેય રસના રસાદથી ઉત્પન્ન થતો, ગોવ્યના ઉદ્ભવમાં, નિર્માણમાં અને ફરી નાખતો—જ્ઞાનન્દ; શુ કે હેતુઓ છે.^{૧૦}

ક્રિયા. કાવ્ય પ્રમાણે કારણ કહીને તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

(અ.૧) હોય વિનાના, ગુણવાળા, વળી કયાંક અલંકારવિનાના શબ્દાર્થ તે કાવ્ય.

હોય, ગુણ અને અલંકાર હવે પછી કહેવાશે. કયાંક એ શબ્દથી એમ કહે છે કે સમગ્રે અલંકારવાળું તો હોય જ, કયાંક સ્પુટ અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને હાનિ થતી નથી. જેમકે:

૧૧ હેતુ એટલે કારણ. પ્રયોજન અને હેતુ જોના આયો જુદા છે. પાળી ભરતું એ ધણું પ્રયોજન છે અને માટી, ચાક, કુંઘાર વગેરે હેતુ ને—કારણ છે.

૧૨ રુચિ, લોક, સત્ત્વ અને કાવ્ય વગેરેના અનન્યથી રતી નિપુણતા, કાવ્ય જાણનારના ઉપદેશથી કરેલા અભ્યાસ, એ ત્રણેયની સામગ્રી કાવ્યનું કાવ્ય છે. એ ત્રણ મળીને કાવ્ય છે, હરેકેનું એક પૂરતું કારણ નથી.

અંગભૂત વ્યાપાર વિશે તત્પર હોવાને લીધે, કાવ્ય અર્થાત્ લોકોત્તર વર્ણનમાં કુશળ કવિનું કર્મ, જે પ્રભુસમાન શબ્દની પ્રધાનતાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિહાસાદિથી વિલક્ષણ છે, તે કાવ્યવાની પેઠે રસ ઉત્પન્ન કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, રાગની પેઠે વર્તવું રાવણની પેઠે ન વર્તવું એવો ઉપદેશ કરે છે.^{૧૦} માટે સર્વથા તેમાં પ્રયત્ન કરવો શોભ્ય છે.

એ પ્રમાણે એનું કાવ્ય-પ્રયોજન કહીને કારણ કહે છે.
ધ્વનિ કહેલ છે.

આ એટલે કાવ્ય. પુષ્પોદયારી ભાવેના સંયોગ થવો ને; જે ૧૫રૂપ વ્યંજ્ય છે તેના આ ઉદ્ધાસમાં આવશે.
વાપર્યો છે. તેથી તેના મતના કરે છે તેમાં સેવકને માટે સંકા કરનાર એવા વ્યંજ્યને સૂચવવા ધ્વનિ^{૧૧} કહે છે. જેમકે:

૧૩ <જે દોઢારનો દરનાર હોય તે કહેણે વહિમીઠે પુરોહિતમ્ ગત્રિજો છે, ઉઘડેલા માત્રતી કલથી પૂર્વની ગિજો પણ દેરદાર પ્રોહ વાધરા છે, એની એ જ હું છું તોપણ રવાના કોઈ કાઠ હેઠળ મુસ્તવ્યાપારની લીલાવિધિ માટે ચિત્ત ઉત્કંઠિત થાય છે.>

૧૪ જ્યારે રસ અપ્રધાન હોય અન્ય પ્રધાનભૂત વાક્યાર્થનું અંગ હોય ત્યાં રસવત્ અલંકાર દેહવાય છે. અહીં રસ પ્રધાન છે, માટે રસવત્ અલંકાર થઈ શકતા નથી. રસવત્ અલંકારને માટે જુઓ. ઉદાહરણ ૧૧૬. ઉદ્ધાસ ૫

૧૫ વૈયાકરણોના મત એવો છે કે શબ્દ નિત્ય છે. આપણે શબ્દના પર્ણો એટીસાથે બોલતા નથી, પણ એક પછી એક બોલીએ છીએ. દ્વે અર્થે સમજાવવાની શક્તિ તો આખા શબ્દમાં રહેલ છે. અને શબ્દ તો આપણે આખો એટીસાથે બોલી શકતા નથી. ત્યારે બોલવાથી શબ્દાર્થ સમજાય છે કેવી રીતે? તેનો ખુલાસો વૈયાકરણો એવો કરે છે કે આપણા એક પછી એક બોલાય બોલાઈને અસ્ત યતા ધ્વનિથી, અવાજથી, નિત્ય શબ્દ ને, વ્યંજ્ય છે તે બ્રહ્મ થાય છે અને તેનાથી અર્થબોધ થાય છે. તે નિત્ય-શબ્દને સ્ફોટ પણ કહે છે, અને તે જ મુખ્ય છે.

૧૬ વૈયાકરણો જેમ સ્ફોટને વ્યક્ત કરનાર અવાજને ધ્વનિ કહે છે તેમ આલંકારિકા પ્રધાનભૂત વ્યંજ્યાર્થને વ્યક્ત કરનાર શબ્દાર્થ-યુગલને ધ્વનિ, ધ્વનિકાવ્ય કહે છે.

૧૭ જોએ રાગ ફોંકો, ખરું સ્તનતટે છે સર્વથા ચન્દને,
આંખોની અણિમાં ન કાજળ, ચયાં રાંમાંચ તન્વી તને;
લુકું ખોલતો, દ્રુતિ! તેં સખીતણી પીકાન જાણી દશી
ન્હાવા વાવ ગઈ, ન તે અધમની પાસે અહીંથી નથી. ૨

અહીં અધમ પદથી તેની પાસે રમવા ગઈ હતી એમ
પ્રધાનપણે સૂચવાય છે.

(સુ. ૩) એવું વ્યંચ ન હોય પણ ગોણ વ્યંચવાળું હોય
તે મધ્યમ.

એવું વ્યંચ ન હોય એટલે વાચ્યથી થતી જાય એવું ન
હોય તે. જેમકે:

૧૮ ગામ-તરણના હાથે, નવ વંલુલમંજરી ફરી ફરીને
ફેખતાં તરણીની, મુખ છળિ અંખી જ છેક ચઈ. ૩

અહીં વંલુલ વેલના મંડપમાં સંકેત આપીને ન આવી
એ વ્યંચ ગોણ છે, શાથી જે તેની એટલે વ્યંચની અપેક્ષાએ
વાચ્ય જ ચમત્કારી છે.

(સુ. ૪) શબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર (એવું) અવ્યંચ અવર
મનાય છે. ૫

ચિત્ર એટલે શુણ્ણ અને અલંકારવાળું. અવ્યંચ એટલે રહુદ
વ્યંચાર્થથી રહિત. અવર એટલે અધમ. જેમકે:

૧૯ તારા સ્તનનટ ઉપરથી ખરું ચન્દન ખરી પડ્યું છે, તારા અધર
ઉપરથી રંગ બૂંસાઈ ગયા છે, તારાં નેત્રો ઢેક ખૂંટે આંજણ પિનાનાં ચડ
ગયાં છે અને તારા નાજુક સરીર ઉપર રાંમાંચ ચાય છે; તે જુદાખોલી
મખીજનની પીકા ન જાણી દ્રુતિ, તું અત્રીથી વાવ ઉપર ન્હાવા મન
દતી, તે અધમની પાસે મઈ ન દતી. >

૧૮ <દાસમાં વંલુલની તાજ મંજરીવાળા મામતરબુને તારવાર ભેટી
તરણીની મુખશાન્તિ અતિશય અંખી વાય છે.>

૧૬ છાજો સ્વચ્છ લેડાં જલોનો ઉછળે સ્વચ્છ-દથી ખો મહી,
વામી મોહ મહર્ષિ હર્ષથી કરે જ્યાં સ્નાન ને આહુનિક,
ચોટા મંડુક જ્યાં હોષે દર, દુમો ધિંગા અને દીર્ઘના,
ટ્રોડે, ફદતી મત્ત ઉમિંથી, હણે મન્દાકિની મન્દતા. ૪

૨૦મહેદશી માનદ ખજાર નીસર્યો

સહિજ, એવું સુણી ગાભરા થઈ,

ત્વરાર્થે ઇન્દ્રે ભોંડો આગળા દોષે,

જયે શું મીચે અમરાવતી ઢગે.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં, કાવ્યનાં પ્રયોજન કારણ સ્વરૂપ અને પ્રકારના નિર્ણયનો પ્રથમ ઉદ્દાસ સમાપ્ત થયો.

૧૯ <સ્વચ્છન્દયી હજીતાં સ્વચ્છ (અને) કિનારાની યખોલોમાં યજવાન પાણીનાં મોજાંથી નાશ થતા મોહવાળા મહર્ષિઓ પડે જેમાં ગ્નાન અને આહુતિક કરાય છે, જેના ખાડાઓમા યજકતાં મોટાં દેડકા છે, મોટાં લગી પડેલા જાડની છપ્પાંથી મોટાં મોટાં મોજાં ઊંચા જવાથી અતિશય મહવાળા મન્દાકિની તમારી મંદતાનો એકદમ નાશ કરો.>

મૂળ શ્લોકનો ઉચ્ચાર કેવો થાય છે, તે વાંચકની દૃષ્ટનામા આવે તે માટે તે નીચે આપ્યો છે.

स्वस्वन्दोऽठलदच्छकच्छकुदरच्छ,ततरागुच्छदा

मृत्तमोहमहर्षिर्दृष्टनिदितस्नानाद्विकादाय च ।

मिच्छादुच्यदुदारददुरदरी दीर्घदिदिद्रम-

श्रीशत्रुघ्नकमहोर्निगेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम ।

૨૦ <જે માનદને પોતાના મદિની સહેજ પહાર નીકળ્યો સાંભળીને
મન્દે ગભરાટથી જોના આગળા એકદમ બંધ કરી દીધા તે અમરાવતી ભયથી
મળશે આંખો બંધ કરી દે છે.>

બીજો ઉલ્લાસ

ક્રમથી શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૫) અહીં, શબ્દ, વાચક લાક્ષણિક અને વ્યંજક ગુણ પ્રકારનો છે.

અહીં એટલે કાવ્યમાં.^૧ એઓનું સ્વરૂપ કહેવાશે.

(સૂ. ૬) વાચ્ય વગેરે તેના અર્થો છે.

(વાચ્ય વગેરે એટલે) વાચ્ય લક્ષ્ય અને વ્યંજ્ય.

(સૂ. ૭) દેરલાએકમાં તાત્પર્યાર્થ પળ. ૬

જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા-પદના અર્થોનો-આકાંક્ષા-યોગ્યતા અને સંનિધિને લીધે, સમન્વય થાય ત્યારે, વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાળો, કોઈપણ એક પદનો અર્થ નહિ એવો વાક્યાર્થ ઉદય પામે છે, એવો અભિહિતાન્વયપ્રાદીઓનો મત છે;^૨ વાચ્ય જ વાક્યાર્થ છે એવો અન્વિતાભિધાનવાદીનો મત છે^૩

૧ આલંકારિકા સિવાય બીજા કોઈ વ્યંજને સ્વીકારતા નથી.

૨-૩ કુમારિલભટ્ટના અનુયાયીઓ બાહ્ય મીમાંસકો અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે. તેઓ માને છે કે અભિધા લક્ષણ અને વ્યંજના ઉપરાંત એક તાત્પર્યશક્તિ પણ છે; જે પદમાં નહિ પણ વાક્યમાં રહે છે. “રામચન્દ્રની ગય જાય છે.” તેમાં પદો આકાંક્ષા યોગ્યતા સંનિધિથી સંકલિત થયાં છે. રામચંદ્ર એક પદ છે, તેનો અમુક અર્થ છે, ગાયનો અમુક અર્થ છે, વગેરે; પણ આનું વાક્ય યોગ્યતાથી રામચંદ્રના સ્વામિત્વનો અર્થ જે નીકળે છે તે કોઈ પણ એક પદનો અર્થ નથી; હટ્ટીક્ષિપ્તિનો અર્થ તો માત્ર સંબંધ જ દર્શાવે છે. પણ અહીં એ સામાન્ય સંબંધના અર્થ ઉપરાંત આપણે સ્વામિત્વનો વિશિષ્ટ સંબંધ, ખાસ સંબંધ જે સમજીએ છીએ તે તાત્પર્ય ગતિને લીધે સમજીએ છીએ. અભિહિત એટલે અભિધા ગતિથી પદોદ્ભૂત પ્રથમ ઉપરિચિત થયેલા વ્યંજો; તેમનો અન્વય એટલે સંબંધ. (વાક્યાર્થ) તાત્પર્ય શક્તિથી બાસમાન થાય છે એમ અભિહિતાન્વયવાદીઓ કહે છે. પ્રમાદર-નુસ્તા અનુયાયીઓ અન્વિતાભિધાનવાદીઓ કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે અભિધા ગતિથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અન્વિત એટલે અન્વયપુરુષ જ પ્રતીત થાય

(સ. ૮) ધણું કરીને બધા પ્રકારના અર્થોનું વ્યંગ્યપણું
મનાય છે.

તેમાં વાચ્યનું, જેમકે—

‘માણુ ઘરમાં આજે, સામગ્રી નથી તમે કહ્યું એમ;
તો શું કરવું કહોને, ફહાડો એમ ન જોલો રૂહેયે. ૬

અહીં સ્વચ્છન્દ વિહારાર્થો ઓ સૂચવાય છે.

લક્ષ્યનું, જેમકે—

‘રીઝવતી સખિ ! પ્રિયને ક્ષણે ક્ષણે વેઠતો દુઃખ હું કાજે,
સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવા સરખું કરી દોઉં તે ! ૭

આમાં મારા પ્રિયની સાથે રમીને તેં વેરણું કામ કયું છે
એવો લક્ષ્યાર્થ છે અને તે દ્વારા ચારના અપરાધીપણાનું પ્રકટ
કરવું એ વ્યંગ્ય છે.

વ્યંગ્યનું, જેમકે—

‘જો, નવ હાલે ચાલે પગિનીંપત્રે વિરાજતી બગલી !

ચોખ્ખા મરકત ચાલે મૂકેલી છોંપ કટોરી’ રી. ૮

છે. અન્વય કોઇ ધલાયદી શક્તિથી બાસમાન થતો નથી માટે તાત્પર્યવૃત્તિ
સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૪ ‘માણુ આજે ઘરમાં જરૂરની સાધન સામગ્રી નથી એમ તમે જ
કહ્યું છે; તો કહો શું કરવું છે ? દિવસે એમને એમ રહેશે નહિ. >

૫ ‘હું સખિ (તે) સુખગને રીઝવતાં મારા કાજે તું ક્ષણે ક્ષણે દુઃખ
પામી છે; સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવું જોખ્યે તેને ચોખ્ય તેં કયું છે ! >

૬ ‘જો પગિનીની પાંદડીમાં સ્થિર અને ન પ્રરક્તી બગલી શોભે છે’
નિર્ભજ મરકતના વાસણમાં મૂકેલા ચોખ્ખા બનાવેલા પાત્રની જેમ. >

૭ મૂળમાં ‘સંગ્રહણ’ છે. તેનો અર્થ સંખનું બનાવેલું છીપનો આકાર-
વાળું ચંદન ઉતારવાનું પાત્ર.

અહીં હાલ્યા ચાલ્યા વિના એ વડે નિરાંત અને તે નિરાંત વડે નિર્જનપણું સૂચવાય છે. માટે આ સંકેત સ્થાન છે એમ કોઇ સ્ત્રી કોઇને કહે છે; અથવા તું 'જોડું' બોલે છે, તું અહીં આવેલો ન હતો એવું સૂચન છે.

વાચક વગેરે શબ્દોનું ક્રમથી સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૯) સાક્ષાત સંકેતિત અર્થને જે કહે તે વાચક. ૭

અહીં આ, જેનો સંકેત નથી જણાયો એવા શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી, સંકેત સાથેનો જ શબ્દ ખાસ અર્થનો બોધ કરે છે, તેથી જે શબ્દનો જે અર્થ પરત્વે વ્યવધાન વિના સંકેત સમજાય તે શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે.

(સૂ. ૧૦) સંકેતિત અર્થ જાતિ વગેરે ચાર પ્રકારનો હોય છે અથવા સંકેતિત અર્થ માત્ર જાતિ જ હોય છે.

એકે વ્યક્તિથી જ કામ સરતું હોવાથી તે જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને^{૧૦} યોગ્ય છે, તોપણ આનન્દ અને વ્યભિચારના^{૧૦}

૮ ગાય શબ્દનો અર્થ અમુક પ્રાણી આપણે ગણીએ છીએ, પણ ગુજરાતી નહિ જાણનાર તે અર્થ નથી જાણતો. આનું કારણ એ છે કે 'ગાય' શબ્દથી અમુક અર્થ થાય છે એવો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ એ જાણતો નથી. આ સંબંધને સંકેત કહે છે.

૯ પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિ—માણસની ક્રિયામાત્રનું પ્રયોજન સુખકારક તરફ પ્રવૃત્તિ અને દુઃખકારકમાંથી નિવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે સુખ મેળવવું અને દુઃખ છોડી દેવું. એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ શબ્દથી માણસની સર્વ ક્રિયા એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે. ક્ષીણ એવી છે કે માણસ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તેમજ માયને બાંધતી, છોટી, દોરતી, તે તો બધું ગાય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને જ થાય છે; એટલે કોઇ એમ કહે કે "ગાય બાંધ" એ વાક્યમાં ક્રિયા તો ગાય વ્યક્તિ સંગથી થાય છે, માટે ગાય શબ્દનો સંકેત વ્યક્તિમાં છે એમ ગણવું જોઈએ. એ સંકેત "એકે...યોગ્ય છે" એ વાક્યથી સખી, "તો પણ" એ વાક્યથી તેનું સમાધાન કરે છે.

૧૦ આનન્દ, વ્યભિચાર—વ્યક્તિમાં સંકેત થતે નહિ તેનું કારણ કહે છે કે તેમાં આનન્દનો દોષ આવે છે. ગાય શબ્દ, વ્યક્તિને સમાધાન જાણે તો વ્યક્તિ તો અનન્દ છે, એ અનન્દ વ્યક્તિને ગાય શબ્દ કેળી

દોષોને લીધે તેમાં એટલે વ્યક્તિમાં, સંકેત કરવો યોગ્ય નથી; આ કારણથી અને “ગૌઃ શુદ્ધયતોઃ કિત્યઃ” વગેરે શબ્દોનો અર્થભેદ^{૧૧} ન થતો હોવાથી તેની (વ્યક્તિની) ઉપાધિની^{૧૨} અંદર જ સંકેત છે.

ઉપાધિના બે પ્રકારો છે. વસ્તુધર્મ અને બોલનોરની યદ્યચ્છાધી —મરજીથી—આરોપાયેલો. વસ્તુધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે. સિદ્ધ અને સાધ્ય. સિદ્ધના વળી બે પ્રકાર છે. પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ અને પદાર્થને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપનાર ધર્મ. તેમાં પહેલાને ભત્તિ કહે છે. વાક્યપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે “આખલો સ્વરૂપથી, પોતાની મેળે, વ્યક્તિ તરીકે, આખલો છે એમ પણ નથી, આખલો નથી એમ પણ નથી. આખલાપણાના સંબંધથી તે આખલો કહેવાય

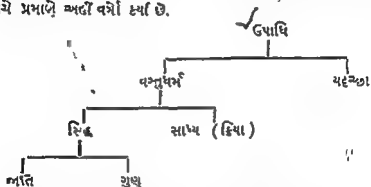
રીતે લાગુ કરી શકાય ? ને કોઈ એમ કહે કે સંકેત અનન્ત ગાયોને લાગતો નથી, પણ આત્મારે જેટલી ગાય છે તેટલીને જ લાગેછે, તે અભિચારનો દોષ આવે. કારણકે આત્મારે જેટલી ગાયો છે તેટલીને ગાય શબ્દ લાગુ પડ્યા પછી તે પદ્ધતિ શક્તિ તો ખૂટી ગઈ. હવે ભવિષ્યમાં ગાયે યશે તેને તે શબ્દ ધી રીતે લગાડશે ? ને પછીની ગાયને એ શબ્દ લગાડો તો શક્તિ વિના તે લગાડવો પડે તે અભિચાર (વિ-વધારે, અભિચાર-જવું, વ્યાપ્ત થવું હોય તેનાથી વધારે ઉપર જવું, એટલે કે કારણ વિના કાર્યનું શવું) દોષ છે.

૧૧ અર્થભેદઃ આ પણ, વ્યક્તિમાં સંકેત છે એ સંકેતના દ્વંદ્વમાં કહ્યું છે. ધારો કે વ્યક્તિમાં સંકેત છે એમ કહીએ તો “કિત્ય નામનો આલતો ધોળો આખલો” એ વાક્યમાં ‘આખલો’ એ શબ્દથી જ એ વ્યક્તિનો અર્થ થઈ જાય; તો પછી કિત્ય, ચાલતો, ધોળો એ શબ્દો કોનો બોધ કરે ? ને એમ કહીએ કે એ શબ્દો પણ એ જ આખલાનો બોધ કરે છે તો પછી ‘કિત્ય’ શબ્દથી પણ એ આખલો ‘ધોળો’થી પણ એ આખલો ‘ચાલતો’થી પણ એ આખલો એવો અર્થ થાય; એટલે કે ચારેય શબ્દોનો એક જ વ્યક્તિ અર્થ થયો; એટલે શબ્દોના અર્થોનો ભેદ ન થઈ શક્યો; જ્યાં શબ્દોનો જૂદો જૂદો અર્થ ન થઈ શક્યો, એટલે કે નિરર્થક પુનરક્તિનો વાંધો આવે.

૧૨ ઉપાધિ એટલે વ્યક્તિમાં રહેલો ધર્મ.

છે. ” બીજો ગુણ છે. અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ, ‘ ધોળું ’ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ બને છે. પહેલા અને પછી એવા જેના અવયવો છે એવો ક્રિયાપ્રદ ધર્મ તે સાધ્ય ધર્મ.^{૧૩}

૧૩ ચબ્દનો સંકેત ઉપાધિમાં થાય છે. તે ઉપાધિ ચાર પ્રકારની છે એમ કારિકામાં કહ્યું તે જ અહીં સ્ફુટ કરે છે. આ ચાર પ્રકારો તે જ્ઞાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદચ્છા આ ચારેય ઉપાધિ ગણાય છે. ઉપાધિના નીચે પ્રમાણે અહીં વર્ગો દર્શાવે છે.

આપણે કોઇ પદાર્થને અમુક નામ આપીએ છીએ તે તે પદાર્થની જ્ઞાતિ ઉપરથી આપીએ છીએ. કોઇપણ અમુક ગાયને ગાય કહીએ છીએ તો તે વ્યક્તિની ખાતર નહિ પણ એટલે જ્ઞાતિ સાથેના તેના સંબંધથી ગાય કહીએ છીએ. એટલે કે ગાય પોતાની જ્ઞાતિને લઈને નામ બને છે. જાદે જ્ઞાતિ એ પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ કહ્યો છે. કામજો હોવો, દૂધ દેવું, વગેરે જે જે સવળા ધર્મોથી ગાય જ્ઞાતિ થાય છે તે તેનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ છે. એ પ્રમાણે પ્રાણપ્રદ ધર્મ ઉપરાત, જે ધર્મો હોય તેને ગુણ કહ્યા છે. કામજો વગેરે ધર્મો અમુક વ્યક્તિમાં હોય એટલે તેને માયપણું મળી ગયું, તેને પ્રાણ, સત્તા, અસ્તિત્વ મળી ગયું. હવે ધોળા ગાય એમાં ધોળાપણું, એ એ વ્યક્તિનો ગુણ છે; એ ગુણ માયપદ મળવાને માટે વ્યક્તિમાં આવશ્યક નથી, માત્ર એ ગાયને વિશિષ્ટ કરે છે; માટે “ અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ ગુણથી વિશિષ્ટ બને છે. ” એમ કહ્યું. આ બન્ને ધર્મો સિદ્ધ છે. ક્રિયાને સાધ્ય ધર્મ કહે છે. ક્રિયાના અવયવો જુદા પાડે તો એ અવયવો કાવ્યમાં આગળ પાઞ્ચ હોય, સમકાલીન ન હોય. માટે તેને સાધ્ય કહ્યા. ગાય જ્ઞાતિના અવયવો

છેલ્લો વર્ષ જાણ્યાથી સમજાતું, કેમ વિનાનું, કિંથ વગેરે શબ્દોનું સ્વરૂપ, બોલનાર પોતાની મરજી પ્રમાણે કિંથ વગેરે અર્થોમાં ઉપાધિ તરીકે મુકે છે તેથી આ [ઉપાધિ] સંસારૂપ યદ્વિજ્ઞાતમક છે.

“તૈઃ શુદ્ધભો દિત્યઃ ઇત્યાદિમાં શબ્દની ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે.” એમ મહાભાષ્યકાર કહે છે. પરમાણુ વગેરેને શુદ્ધમાં ગણાયેલું હોવાથી તેમનું શુદ્ધપણું પારિભાષિક સમજવું.^{૧૪} શુદ્ધ ક્રિયા અને યદ્વિજ્ઞા (એ દરેક) વસ્તુતઃ એક છે છતાં આશ્રયના ભેદને લીધે તેમાં ભેદ જેવું દેખાય છે;^{૧૫} જેમ એક જ સુખ ખટ્ત અરીસો તેલ વગેરે આલમ્બનના ભેદથી ભિન્ન દેખાય છે તેમ.

✓ ખરફ, દૂધ, શંખ વગેરે વસ્તુઓમાં રહેલા ધોળા શુદ્ધો વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોવા છતાં જે કારણથી ધોળું ધોળું વગેરે

ખરીમાં ફાટ હોવી, શીંગડાં હોવાં વગેરે સમજાલીન છે; ક્રિયાના અવયવો, જેમકે ચાલવાની ક્રિયાના, તેમાં એક પગ ઉપાડવો પછી બીજો ઉપાડવો, એમ બધા અવયવો એક પછી એક આવે. સમજાલીન, એકજાલીન, ન હોઈ શકે. છેવટે એવો ધર્મ યદ્વિજ્ઞા. એ બોલનારની મજ્ઞાથી આરોપણે એટલે વિશેષ નામેનો છે. અમુક વસ્તુનું નામ અમુક આપીએ છીએ તે આપતી વખતે બોલનારની મરજીનો વિષય છે. એવી રીતે સંકેતિત અર્થના તેની ઉપાધિની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો, જાતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા, યદ્વિજ્ઞા બતાવ્યા. પછી કારિકામાં કહેલો બીજો મત લે છે. એટલે કે સંકેત માત્ર જાતિમાં જ હોય છે એ મત વિષે કહે છે. આ મત “ખરફ, દૂધ,...” વગેરેથી ચર થાય છે.

✓ ૧૪ ઉપર પ્રમાણે પરમાણુત્વ પણ પ્રાણુપદ ધર્મ હોવાથી જાતિમા ગણાવવું જોઈએ; પણ વૈશેષિક દર્શનમાં તેનો શુદ્ધમાં સમાવેશ કરે છે. આનો શી રીતે ખુલાસો કરવો? તો કહે છે કે એ તો શક્ત વૈશેષિક દર્શનની પરિભાષા છે. વાસ્તવિક રીતે તે જાતિ જ છે.

✓ ૧૫ શંખ, દૂધ વગેરેમાં ધોળાપણું જુદા જુદા પ્રકારનું છે. છતાં બધાને ધોળું કહીએ છીએ એમાં પણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચાર દોષ આવ્યો ગણાય એવી શંકાનું અહીં સમાધાન કરે છે કે એ તો માત્ર આલમ્બનના ફરકથી જુદાં દેખાય છે પણ વસ્તુતઃએ એક જ છે માટે એ દોષો આવતા નથી.

એક જ ભાવનો શબ્દપ્રયોગ અને એક જ ભાવનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે યોજાયા વગેરેના સામાન્યને લઈને છે. ગોળ ભાત વગેરેમાં જે વાસ્તવિક સિત્ત પાકાક્રિયા છે તેની અંદર જેના વડે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પાકત્વાદિ ક્રિયા સામાન્ય છે. ખાલ વૃદ્ધ પોષ્ટ વગેરેથી બોલાએલા ક્રિયા વગેરે શબ્દોની અંદર, અથવા પ્રતિક્ષણે બદલાતી જતી ક્રિયા વગેરે વસ્તુઓની અંદર ક્રિયાત્વ સામાન્ય જ છે જે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે બધા શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત ભાતિ જ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૧} મત છે. ભાતિ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૨} અને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૩} મત છે; પણ-તે-અન્ય-મોટો-થઈ જવાની-બીકથી અને પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપયોગી ન હોવાથી બતાવ્યા નથી.^{૧૪}

✓ (સૂ. ૧૧) તે મુખ્ય અર્થ છે; તે વિષે આનો મુખ્ય વ્યાપાર

અભિધા કહેવાય છે. ૮

તે-એટલે સાક્ષાત્ સંકેતિત્વ અર્થ. આનો-એટલે શબ્દનો.

✓ (સૂ. ૧૨) મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય, (અને) મુખ્ય અર્થ જોડે સંબંધ હોય, ત્યારે ક્રિયાને લઈને અથવા પ્રયોજનને લઈને બીજો અર્થ જે (વ્યાપાર)થી સમજાય તે લક્ષણ નામની આરોપિત ક્રિયા છે. ૯

✓ ૧૬ ભાતિમાં જ માત્ર સંકેત હોય છે એ મત અરી કહે છે તે પૂર્વ મીમાંસકોનો છે.

✓ ૧૭ આ મત નૈયાયિકોનો છે.

✓ ૧૮ આ મત બૌદ્ધોનો છે. આમના મત પ્રમાણે માત્ર શબ્દનો અર્થ 'ગાય સિવાયનું' બીજું કોઈ નહિ', એવો નિર્ણયાર્થ થાય છે. એટલે કે શબ્દનું કામ માત્ર બીજા બધા પદાર્થોથી પોતાના અર્થના ભિન્નતા બતાવવાનું, તેની વ્યવૃત્તિ કરવાનું છે એવો મત.

✓ ૧૯ નરસિંહ દુર નામના દીકાકાર પ્રમાણે મમ્મટને 'વ્યક્તિમાં સંકેત' મત ઇષ્ટ છે. જગદીશ્વર પ્રમાણે તદા ભાષ્યકારનો મત મમ્મટને ઇષ્ટ છે. અમને પણ એ જ દીક લાગે છે.

‘કર્મમાં કુશલ’^{૨૦} વગેરેમાં હર્ષ લેવા વગેરેનો અર્થ જાંધ ન બેસવાથી મુખ્ય અર્થનો ખાધ થાય છે, તેનો વિવેકિત્વાદિરૂપ સંજ્ઞા છે, તથા રૂઢિ એટલે પ્રસિદ્ધિ છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દ વ્યાપાર લક્ષણ છે. [તેવી રીતે] ‘ગંગા ઉપર નેસ’ વગેરેમાં ગંગાઆદિ નેસ વગેરેના આધાર ન થઈ શકવાથી મુખ્યાર્થનો ખાધ થાય છે; તેનો નજીકપણા રૂપ સંજ્ઞા^{૨૧} છે, તથા “ગંગા કિનારા ઉપર નેસ” વગેરેના પ્રયોગથી જે પવિત્રતા વગેરે ધર્મોનો ખાધ થતો નથી તેમનો ખાધ ઠરાવવા રૂપ પ્રયોજન છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દવ્યાપાર લક્ષણ છે.

✓ (સૂ. ૧૩) પોતાની સિદ્ધિ માટે બીજાનો આક્ષેપ કરવો તે ઉપાદાન લક્ષણ, અને બીજાને માટે પોતાનું સમર્પણ કરવું તે લક્ષણ-લક્ષણ; એવી બે પ્રકારની લક્ષણ શુદ્ધા કહેવાય છે. ૧૦

‘ભાલા પ્રવેશ કરે છે’ ‘ડાંગો પ્રવેશ કરે છે’ વગેરેમાં પોતાનો પ્રવેશ ખાધ બેસે માટે ભાલા વગેરેથી પોતાના સંયોગમાં આવેલા પુરુષો લેવાય છે, માટે ઉપાદાન^{૨૨} વડે આ લક્ષણ થએલી છે.

‘ગોધા હોમવો’ વગેરે શ્રુતિએ ફરમાવેલ હોમવાની ક્રિયા મારા ઉપર કેવી રીતે થાય, માટે જ્ઞાતિવડે વ્યક્તિ લેવાય છે;

✓ ૨૦ કુશાન્ તાતીતિ કુશલ (કુશને કાપે તે કુશવ) એવી કુશલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે.

✓ ૨૧ તેનો...સંજ્ઞા એટલે મુખ્યાર્થનો લક્ષ્યાર્થ સાથેનો સંજ્ઞા. આ દાખલામાં વિવેકિત્વ એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંજ્ઞા છે. ‘ગંગા ઉપર નેસ’ના દાખલામાં નજીકપણું એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંજ્ઞા છે.

✓ ૨૨ ઉપાદાન એટલે મેળવવું. એક શબ્દ પોતાનો અર્થ સાચવીને બીજા શબ્દનો અર્થ મેળવી લે તે ઉપાદાન.

વ્યક્તિ બોલાવી નથી કારણકે “વિશેષણનો બોધ કરીને અભિધા
યકિત ક્ષીણ થઈ જાય છે ને વિશેષણ સુધી પહોંચી શકતી નથી.”
એવો ન્યાય છે; માટે આ ઉપાદાન લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે;^{૨૩}
એમ ન કહેવું. કારણકે અહીં પ્રયોજન નથી તેમ રૂઢિ પણ નથી.
વ્યક્તિ સાથેના જાતિના નિત્ય સંબંધને લીધે જાતિથી વ્યક્તિનો
આશ્રેય થાય છે. જેમકે ‘કરાય’ એમ કહેતાં કર્મનો આશ્રેય
થાય છે. ‘કર’ એમ કહેતાં કર્મનો આશ્રેય થાય છે. ‘પેસ’ ‘પેડો’
વગેરેમાં ‘ધરમાં’ ‘ખા’ વગેરેનો.

‘જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી’ એમાં રાત્રિભોજન
સમજાય છે તે લક્ષણાથી નથી સમજાતું કારણકે તે શ્રુતાર્થોપત્તિ અથવા
અર્થોપત્તિનો^{૨૪} વિષય છે. ‘ગંગા ઉપર નેસ’ અહીં આ તટ નેસના
આધાર તરીકે ઘટી શકે એટલા માટે ગંગા શબ્દ પોતાનો અર્થ
આપી દે છે. આવા દાખલાઓમાં લક્ષણ^{૨૫} વડે લક્ષણા થાય છે.
આ બંને પ્રકારની શુદ્ધ (લક્ષણ) છે ચાથી ને એમાં ઉપચારનું^{૨૬} ૧
મિશ્રણ નથી.

- ✓ ૨૩ આ પાદિગ્રાહમાં અહીં સુધી પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષ એવો છે કે
તમારા મત પ્રમાણે શબ્દનો સકેત ઉપાધિમાં છે. માટે ‘ગોધા હોમવો’
એવા શ્રુતિવાક્યમાં ‘ગોધો’ શબ્દનો સકેત ‘ગોધાની જાતિ’માં થયો. પણ
જાતિ કંઈ હોમી શકતી નથી એટલે ‘ગોધો’ શબ્દના મુખ્યાર્થનો બાધ
થયો સમજવો જોઈએ અને એ શબ્દથી ને ‘ગોધો’ વ્યક્તિ સમજાય છે તે
દ્વે લક્ષણાથી સમજાય છે એમ ગણવું જોઈએ. જાતિથી ને વ્યક્તિનો
આશ્રેય થાય છે તે અભિધાયા ન થઈ શકે કારણકે નિયમ એવો છે કે
વિશેષણનો-જાતિનો બોધ કરી અભિધા યક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે,
તેનાથી વિરોધવ્યક્તિનો બોધ થઈ શકતો નથી. માટે અભિધાનો બાધ થતાં
લક્ષણા વ્યાપારમાં આવે છે એમ માનવું જોઈએ. આવો પૂર્વપક્ષ છે. તેનો
‘એમ ન કહેવું’ વગેરેથી જવાબ આવે છે.

✓ ૨૪ શ્રુતાર્થોપત્તિ-જેને વ્યાહરણમાં આપણે શબ્દ અધ્યદાર રહેલો
મ્તિએ ઊંચે તે શ્રુતાર્થોપત્તિ. અમુક દર્શનના બંધ બેંધે તે માટે ને બંધ
દર્શન સમજી લેતી પડે તે અર્થોપત્તિ.

✓ ૨૫ લક્ષણ એટલે ગૌન થકે મુગવતું.

✓ ૨૬ ઉપચાર એટલે સાદૈર્ય, સંરખાપણનો-સંબંધ.

આ બંને પ્રકારોમા લક્ષ્ય અને લક્ષ્યક વચ્ચે ભેદની^{૨૭} પ્રતીતિ-
રૂપ તાદરશ્ય એટલે અલગપણું નથી. ગંગા વગેરે શબ્દોથી તટ

૨૭ ભેદ-અહીં એક તકરારની ચર્ચા કરી છે. આપણે જોયું કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એ શુદ્ધ વક્ષણ છે. આ પછી ગૌણી લક્ષણ આવશે તેમા ઉપચાર એટલે સરખાપણાનો સબધ હોય છે, જેમકે 'વાહીક (ગામડીઓ અથવા જંગની માણસ) બગદ છે' તેમા વાહીક અને બગદ વચ્ચે સાદરશ્ય સબધ છે હવે મુકલમટ દહે છે કે ગૌણીમા સાદરશ્ય સબધ છે, માટે તમા વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થનો સાદરશ્યને લીધે અભેદ છે પણ 'ગંગા ઉપર નેસ' એમા વાચ્યાર્થ ગંગા અને લક્ષ્યાર્થ ગંગાતટ એ બે વચ્ચે ભેદ છે અને આ ભેદજ્ઞાન એ શુદ્ધ અને ગૌણીને જુદા પાડનાર તત્ત્વ છે તે મતર્નુ અથક્ષર્ના, લક્ષ્ય ગંગાતટ અને લક્ષ્યક ગંગા જેની વચ્ચે ભેદ પ્રતીતિ થતો નથી એવો મત ચાપી નિગમકજી કરે છે. દ્વીતીય એવી છે કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એમા 'ગંગાથી' તમારે કહેનાનો અર્થ શો છે? ગંગા એટલે ગંગાપ્રવાહ કે ગંગાતટ? અલગત જવાબ એવો જ આપવો પડે કે ગંગાતટ ત્યારે ગંગાતટ કહેનાને બદલે ગંગા કહેનાનું તમારું ખાસ પ્રયોજન શું છે? પ્રયોજન એ કે કે ગંગા એમ કહીને એ નેમની જગ્યા પરિત્ર છે અને થડી છે એમ સૂચના માગીએ છીએ એટલે કે ગંગાતટ શબ્દથી પાંચત્તા અને રીતજતા સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચનાય છે ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગંગા ઉપર નેસ એનો અર્થ થતી વખતે ગંગા અને ગંગાતટ એ બે અર્થોનો ભેદ નથી જણાતો જો બે જણાય એટલે કે ગંગાતટ ગંગા રૂપે ન જાણે તો પછી થડી અને પરિત્રતાનો અર્થ ન થઈ શકે માટે 'ગંગા ઉપર નેસ' એનો અર્થ થતી વખતે ગંગા અને ગંગાતટ બંને અર્થોનો અભેદ રહે છે હવે એમ માનો કે ગંગાનો અર્થ માત્ર ગંગાતટ એટલો જ થાય છે અને ગંગા અને ગંગાતટ વચ્ચે અભેદ નથી તો એમ માનવું પડે કે પરિત્રતા થડી વગેરે સ્થિતિ અર્થો ગંગાતટમાથી આવ્યા તો પછી 'ગંગાતટ ઉપર નેસ' એ વાક્યમા પણ પરિત્રતા અને થડીનો અર્થ થાય છે એમ માનવું પડે એટલે 'ગંગા ઉપર નેસ' અને 'ગંગાતટ ઉપર નેસ' બંને વાક્યોનો એક અર્થ થયો ત્યારે પછી અભિધા અને લક્ષણોનો ફેર શો રહ્યો? માટે તેમા ભેદપ્રતીતિ થતી નથી એ સ્વીકારવું જોઈએ, અને તેથી ભેદપ્રતીતિને શુદ્ધ અને ગૌણીના ભેદકત્ત્વ તરીકે ગણવું જોઈએ નહિ એ ભેદ તત્ત્વ શું છે તે આગળ ૧૬ મા સૂત્રમા કહેવાશે.

વગેરેનો બોધ થાય છે ત્યારે બન્નેના અલેહના જ્ઞાનથી જ જણાવવા ધારેલું પ્રયોજન જણાવાય છે. માત્ર ગંગાનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે એમ કહીએ તો ‘ગંગાતટ ઉપર નેસ’ એવા શબ્દના પ્રયોગમાં અને લક્ષણના પ્રયોગમાં શો ભેદ રહેશે ?

(અ. ૧૪) પણ જ્યાં વિષયી અને વિષય તે તે રીતે બોલાય ત્યાં આરોપા લક્ષણો થાય છે; જે (શુદ્ધાધી) જુદી છે.

જે આરોપાય છે તે વિષયી અને જેમાં આરોપાય છે તે વિષય. જેમાં વિષયી અને વિષય બન્ને, તેમનો બન્નેનો ભેદ

આ અર્થાં વધારે સ્ફુટ થાય તે માટે તેને નીચે પ્રમાણે સંવાદમાં બોધી છે.

વાદી—‘ગંગા ઉપર નેસ’ એ વાક્યથી તમારે કહેવું છે શું ? ગંગા ઉપર નેસ છે એમ કહેવું છે કે ગંગાતટ ઉપર ?

પ્રતિવાદી—‘ગંગાતટ ઉપર નેસ છે’ એમ.

વાદી—ત્યારે ‘ગંગાતટ ઉપર નેસ’ કહેવાને બદલે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એમ કહેવાનું તમારું પ્રયોજન શું છે ?

પ્રતિવાદી—પ્રયોજન એ છે કે ‘ગંગા’ શબ્દથી એ જગાની સ્થિતિગતા અને પવિત્રતા સૂચવવા માગીએ છીએ.

વાદી—કેમ ‘ગંગાતટ’ શબ્દથી એ પ્રમાણે પવિત્રતા અને સ્થિતિગતા ન સૂચવી શકાત ?

પ્રતિવાદી—ન જ સૂચવી શકાત. ગંગાતટથી જો પવિત્રતા અને સ્થિતિગતા સૂચવાત હોત તો ગંગા સા માટે કહેત ?

વાદી—ત્યારે તમે કયુલ કરો છો કે સ્થિતિગતા અને પવિત્રતા ગંગાતટ શબ્દથી સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચવાય છે ?

પ્રતિવાદી—હા.

વાદી—હવે કહો કે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એનો લક્ષણાધી અર્થ કરવામાં ગંગા અને ગંગાતટ એ લક્ષક અને લક્ષ્યનો ભેદ પ્રતીત થાય છે એમ તમે માનો છો ?

પ્રતિવાદી—દાર્શ્નિક. ગંગા અને ગંગાતટ બે જુદાં જ છે !

હંદાઈ ગયા વિના, સમાન-અધિકરણથી^{૨૭} બતાવાય તે લક્ષણા સારોપા લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૫) વિષયી ત્યારે બીજને [વિષયને] ગળી જાય ત્યારે એ સાધ્યવસાનિકા કહેવાય. ૧૧

વાદી—અરુ. ત્યારે મને જરા ફરી કહો કે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એનો અર્થ શો કરો છો ?

પ્રતિવાદી—‘ગંગાતટ ઉપર નેસ’ એવો.

વાદી—અરુ. હવે હું પૂછું છું કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં શીતળતા અને પવિત્રતાનું જ સૂચન થાય છે એમ તમે કહ્યું તે કેવી રીતે થયું ‘ગંગા’ થી થયું કે ‘ગંગાતટ’ થી ?

પ્રતિવાદી—‘ગંગાતટ’ થી થયું.

વાદી—પણ તમે હમણાં જ કહી ગયા કે ગંગાતટ સખ્દથી થંડી અને પવિત્રતાનું સૂચન નથી થઈ શકતું અને એટલા માટે જ તમે ‘ગંગા પર નેસ’ એમ કહો છો.

પ્રતિવાદી—હા એ ખરું છે.

વાદી—ત્યારે થંડી અને પવિત્રતાનું સૂચન ગંગાતટથી નથી થયું તો હવે કહો કે શાથી થયું ?

પ્રતિવાદી—ગંગા સખ્દથી.

વાદી—પણ જો ગંગા અને ગંગાતટ બન્ને વચ્ચે ભેદ જ પ્રતીત થતો હોય તો ગંગાની થંડી અને પવિત્રતા ગંગાતટને શી રીતે જાણ પડે ?

પ્રતિવાદી—હા એ વાંધો આવે ખરો.

વાદી—ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગંગા અને ગંગાતટનો ભેદ લક્ષણા વ્યાપારમાં પ્રતીત નથી થતો.

પ્રતિવાદી—પણ બન્ને વચ્ચે ભેદ છે તેનું કેમ ?

વાદી—તેમાં જ લક્ષણા વ્યાપારની વિશેષતા છે. વાસ્તવિક ભેદ હોવા છતાં તે જુલાવી પવિત્રતા શીતળતા વગેરેનું તે સૂચન કરે છે. અને હવે તમે આથી દ્વિગુણ કરશો કે શુદ્ધલક્ષણા, ભેદ-પ્રતીતિને લીધે ઔણીથી જુદા પ્રકારની છે એમ કહેવું બરાબર નથી.

૨૭ સમાન-અધિકરણથી, એટલે એક સંખ્યા વિભક્તિવાળાં પડેથી.

તેનો આરોપ થાય છે તે વિષયી, બીજાને એટલે જેમાં આરોપાય છે તે વિષયને, પોતામાં સમાવી દે, ગળી જાય ત્યારે સાધ્યાવસાના થાય.

(સુ. ૧૬) આ બે ભેદો સાદૃશ્યને લીધે હોય ત્યારે ગૌણ અને સાદૃશ્ય સિવાયના સંબંધને લીધે હોય ત્યારે શુદ્ધ ગણાય છે.

આ સારોપા અને સાધ્યાવસાના એવા લક્ષણાના બે ભેદો સાદૃશ્યને લઈને : ચનારા, 'વાહીક બળદ છે' એમાં અને 'આ બળદ છે' એમાં થાય છે.^{૨૮}

અહીંમાં પોતાના અર્થના (એટલે બળદપણના) સહચારી ગુણો જેવા કે જડતા, મન્દતા, જો કે લક્ષણથી સમજાય છે, છતાં તે ગુણો બળદશબ્દદ્વારા બીજા અર્થનો એટલે વાહીક અર્થનો અભિધાદારો બોધ કરવામાં કારણભૂત થાય છે એમ દેટલાએક કહે છે. પોતાના અર્થના સહચારી ગુણના અભેદને લીધે બીજા શબ્દના અર્થમાં રહેલા ગુણોનું જ લક્ષણથી જ્ઞાન થાય છે, બીજા શબ્દનો અર્થ અભિધાથી કહેવાતો નથી એમ બીજા દેટલાએક માને છે. સમાન ગુણના આશ્રયપણાને લીધે બીજા અર્થ જ લક્ષણથી જણાય છે એમ બીજા કહે છે.^{૨૯}

બીજા જગાએ કહ્યું છે કે “વાચ્યાર્થની સાથે અવિનાભાવ રાખનારા અર્થની પ્રતીતિ તે (શુદ્ધ) લક્ષણ. લક્ષ્યાર્થ વ્યક્તિત્વા ગુણો સાથે (સુખ્યાર્થનો) સંબંધ હોવાને લીધે જે વૃત્તિ થાય છે

૨૮ સારોપા—‘વાહીક બળદ છે’ એ સારોપા છે, કારણકે તેમાં વિષય વાહીક અને વિષયી બળદ બન્ને પોતપોતાને રૂપે સમાનાધિકરણથી કહેવાયા છે. વાહીકને કિદેશીને આપણે કહીએ ‘આ બળદ છે’ ત્યારે એ સાધ્યાવસાના શબ્દકારણકે એમાં બન્ને બોલાતાં નથી માત્ર વિષયી જ બોલાય છે, એટલે કે વિષયી વિષયને ગળી જાય છે. વાહીક શબ્દ મૂળ વાહીક દર્શો. તેનો અર્થ બદલાર રહેનારો, સંભવ લોકોની બદલાર રહેનાર—અનન્ય એવો થાય.

૨૯ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે ‘વાહીક બળદ છે’ એમાં બળદ શબ્દ વાહીક સાથે અન્યથા કેવી રીતે પામે છે. તે સંબંધી ત્રણ જુદા જુદા મતો દર્શાવે છે. પહેલો મત એવો છે કે બળદ શબ્દનો મુખ્યાર્થ આધિન થતાં તે પોતાના અર્થના સહચારી

ત ગાણી વૃત્તિ કહેવાય છે.” અહીં અવિનાશાવનો અર્થ માત્ર સંબંધ એટલો જ છે, નહિ કે એકના સિવાય બીજાનું ન હોવું તે. તેવો અર્થ કરીએ તો “માંચડા ખૂમો પાડે છે” વગેરેમાં લક્ષણા ન થઈ શકે. અવિનાશાવ સંબંધમાં આશ્લેષથી એટલે કે અનુમાનથી સહિ થતી હોવાથી લક્ષણાનો ઉપયોગ નથી એમ કહી ગયા છીએ.

“ધી આવરદા છે” “આ જ આવરદા છે” વગેરેમાં સાદૃશ્યથી ભિન્ન એવો કાર્ય-કારણભાવ વગેરે રૂપ બીજો સંબંધ છે. આ વગેરે [શુદ્ધાનાં] ઉદાહરણોમાં કાર્ય-કારણભાવ વગેરે રૂપ સંબંધના હેતુથી સારોપા અને સાધ્યવસાના બને છે.

અહીં ગૌણીના બે લેહોમાં, (પહેલામાં) તદ્વાવત છતાં એકતાનું જ્ઞાન કરવું તથા (બીજામાં) સર્વ પ્રકારે અલોહનું જ્ઞાન કરવું એ પ્રયોજન છે. શુદ્ધાના બે લેહોમાં તો બીજા (પદ્મથો)થી વલક્ષણ રીતે, અને અભ્યાસિયારથી એટલે અપવાદ વિના કાર્ય-કારિત્વ વગેરે બતાવવું એ પ્રયોજન છે.

કોઈ જગાએ તાદર્થ્યથી^{૩૦} ઉપચાર^{૩૧} કરવામાં આવે છે જેમકે ઇન્દ્ર માટેનો થાંભલો ઇન્દ્ર કહેવાય. કોઈ જગાએ માલીક-નોકરના સંબંધથી જેમકે રાજાનો માણસ રાજા, કોઈ જગાએ અવયવ-અવયવીના સંબંધથી જેમકે હાથના આગલા ભાગના અર્થમાં અશ્વહસ્ત કહેવાને બદલે હસ્ત શબ્દ બોલાય છે. કોઈ જગાએ તેના કામના લીધે જેમકે સુતાર ન હોય તે સુતાર કહેવાય.

ગુણો જડતા અને મન્દતાનો લક્ષણાથી બોધ કરે છે અને પછી એ ગુણોના બલથી તે વાહીકનો અર્થ અભિધાથી બતાવે છે. બીજો મત એવો છે કે જડતા મન્દતા વગેરે પોતાના અર્થના સદચારી ગુણો અને વાહીકમાં આવેલા તેવા ગુણોના અભેદ હોવાથી વાહીકમાં આવેલ ગુણોનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે. ત્રીજો મત એવો છે કે બળદના ગુણો છે એ જ ગુણોના વાહીક આશ્રય કરે છે માટે એ આશ્રયરૂપ વાહીકના અર્થનો જ લક્ષણાથી બોધાય છે. આ ત્રીજો મત અંશદર્શનો પોતાનો હોવાથી આગળ તેનું મમર્થન કરે છે.

૩૦ તાદર્થ્ય—તેને અર્થ, એટલે તેને માટે હોવાપણું.

(મ્. ૧૭) તેથી લક્ષણ છ પ્રકારની છે. ૧૨

પહેલાં બતાવેલા ભેદો સાથે.^{૩૨}

અને તે

(મ્. ૧૮) રૂઢિને લઇને થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય વિનાની
અને પ્રયોજનને લીધે થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય-
વાળી હોય છે.

કારણકે પ્રયોજનનો બોધ વ્યંગ્યન વ્યાપારથી જ થાય છે.

(મ્. ૧૯) તે ગૂઢ અથવા અગૂઢ હોય છે.

તે એટલે વ્યંગ્ય.

ગૂઢ નીચે પ્રમાણે જેમકે:—

૩૩ મુખે સ્મિત વિકાસિયું, વચ કહેલ વાંછી દગ;
મહે મલપતી ગાંતિ, મતિ ન કામ એકઠે ઠરે;
ઉરે સ્તન-કળી પુટી, જલન અંસજધક્ષમ;
શું ભોળન બહાર છે, શશિમુખી શરીરે ખિડ્યો. ૬

અગૂઢનો જેમકે:—

૩૪ શ્રીસંગથી અણુધો પણ, પાવરધા થાય ચતુર ચરિતોના;
ઉપદેશે હાવલાવ યૌવનમદ એ જ લલનાને. ૧૦

✓ ૩૨ છ પ્રકારની નીચે પ્રમાણે.

ગૂઢ

ઉપાદાન જેમકે ભાષાપ્રવેશ કરે છે, કાંચો પ્રવેશ કરે છે.

લક્ષણ જેમકે મંગા ઉપર નેસ.

સારોપા જેમકે ધી આવરદા છે.

સાધ્યવમાના જેમકે આ આવરદા છે.

ગાંધી

સારોપા જેમકે વાહીક જગદ છે.

સાધ્યવમાના જેમકે આ જગદ છે.

૩૩ < જેમાં સ્મિત વિસ્ફોટ છે એવું મુખ છે; જેણે વક્તાને પચા
કરી છે એવો દ્રષ્ટિપાત છે; જેમાં વિપ્રભો ઉભરાઇ જાય છે એવી ગતિ છે;
ન્યાં સ્તનકળિ પુટી છે એવું ઉર છે; અંસજધને સદન કરી શકે એવું
જલન છે; અહો અદ્રમુખીના શરીરમાં યૌવનનો ઉદય (સો) ખીસે છે.>

૩૪ < લક્ષ્મીના પરિચયથી, જડ પણ ચતુરોની રીતમાલના જાણકાર
થાય છે; જુવાનીનો મદ જ કામિનીઓને લલિત બાવો ઉપદેશો છે. <

અહીં 'ઉપદેશે' એ પદ (અગૂદવ્યવ્યવાણું છે.)^{૩૪૬}

(સૂ. ૨૦) તેથી આ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. ૧૩

અવ્યંચ્યા, ગૂઢવ્યંચ્યા અને અગૂઢવ્યંચ્યા.

(સૂ. ૨૧) તે લક્ષણનો આધારભૂત [શબ્દ] લાક્ષણિક કહેવાય છે.

શબ્દ^{૩૫} એવો સંબંધ લેવાનો છે. આધાર એટલે આશ્રય.

(સૂ. ૨૨) તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) થતો જે વ્યાપાર તે વ્યંજના^{૩૫} છે.

સાથી, તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૩) જેની પ્રતીતિ કરવાને માટે લક્ષણનો આશ્રય લેવામાં આવે છે (૧૪) તે કેવળ શબ્દથી સમજતા ક્ષણમાં વ્યંજના સિવાય બીજી ક્રિયા નથી.

પ્રયોજન સમજાવવાની ઇચ્છાથી જ્યાં લક્ષણ વડે શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં બીજા કશાથી તેનું એટલે પ્રયોજનનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ તે શબ્દથી જ થાય છે. અને અહીં વ્યંજના સિવાય બીજો વ્યાપાર નથી.

કારણકે—

(સૂ. ૨૪) સંકેત ન હોવાથી અભિધા ન હોઈ શકે.

'ગંગા ઉપર નેસ' વગેરેમાં જે પાવનત્વ વગેરે ધર્મો તટ વગેરેમાં સમજાય છે તે ધર્મોમાં ગંગા વગેરે શબ્દોનો સંકેત નથી.

(સૂ. ૨૫) હેતુ ન હોવાથી લક્ષણ ન હોઈ શકે. ૧૫

મુખ્યાર્થનો આધાર વગેરે ત્રણ હેતુ.

તે આ પ્રમાણે

(સૂ. ૨૬) [પ્રયોજનનો બોધક લક્ષણ વ્યાપાર ન હોઈ શકે કારણકે] લક્ષ્ય અર્થ છે તે કાંઈ મુખ્ય નથી, વળી તેનો કાંઈ આધાર થતો નથી, ક્ષણની સાથે કાંઈ

૩૪૬. ઉપદેશવાની ક્રિયા યૌવનમદ, અચેતન, દરી શકે નહિ તેથી અનાયાસે—રુકુટ શબ્દો વિના જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે એવો વ્યંચ્યાર્થ વાં નેટલો જ મુગમ છે માટે આ અગૂઢવ્યંચ્ય છે.

૩૫. પાંચમા સૂત્રમાં આવેલા 'શબ્દ' શબ્દની સાથે આ સૂત્રનો

કરવાનો છે એનો અર્થ છે

(અર્જુન) કાતવીર્યમાં [સહસ્રાર્જુન], ‘લવનો નાથ કરવા માટે સ્થાણને’^{૪૧} લજ તેમાં શિવમાં, ‘દેવ’^{૪૨} બધું બાણ છે’ ત્યાં આપમાં, ‘મહર્ષિવજ્ર’^{૪૩} કોપ્યો’ એમાં કામમાં, ‘ત્રિપુરારિ દેવનું’ એમાં શંભુમાં, ‘મધુવટે’^{૪૪} કોઠિલ મત્તછે’ એમાં વસંતમાં, ‘દયિતાનું મુખ રક્ષણ’^{૪૫} કરો’ તેમાં સંમુખપણામાં, ‘અહીં પરમેશ્વર’^{૪૬} બિરાજે છે’ એમાં રાજધાની રૂપ દેશને લીધે રાજમાં, ‘ચિત્રભાનુ પ્રકાશે છે’ એમાં દિવસે સૂર્યમાં અને રાત્રે અગ્નિમાં, ‘મિત્ર’^{૪૭} પ્રકાશનું’ ત્યાં ભાઈબધમાં, અને ‘મિત્ર’^{૪૮} પ્રકાર્યો’ ત્યાં સૂર્યમાં. ‘ઈન્દ્ર-શત્રુ’^{૪૯} વગેરેમાં (સ્વરલેહ) વેદમાં જ વીશેષ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, કાવ્યમાં નહિ.

વગેરે શબ્દથી નીચે જણાવેલા શ્લોકમાં અભિનય વગેરેથી અર્થનો નિશ્ચય થાય છે.

૪૧ સ્થાણનો બીજો અર્થ ‘દુંડું’ થાય છે.

૪૨ દેવ શબ્દ દેવતાના અર્થમાં તેમજ કોઈની માનાર્થે પણ વપરાય છે.

૪૩ મહર્ષિવજ્રનો બીજો અર્થ સમુદ્ર થાય છે.

૪૪ મધુનો બીજો અર્થ મધ.

૪૫ મુખ એટલે મોંદું અને સંમુખપણું એવા બે અર્થો થાય છે.

૪૬ પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

૪૭-૪૮ મિત્ર. સંસ્કૃતમાં મિત્ર નામ્વેતર ભતિ હોય ત્યારે સખા અને નરભતિ હોય ત્યારે સૂર્યાના અર્થમાં વપરાય છે.

૪૯ ઇન્દ્રશત્રુ: એ સંસ્કૃત સામાસિક શ્લોક છે. તે સમાસ બે રીતે છોડી શકાય. તત્પુરુષ સમાસ લઈએ તો ‘ઈન્દ્રનો શત્રુ-એટલે મારનાર’ એવો અર્થ થાય છે. જો બદ્ધવીદિ લઈએ તો ‘ઈન્દ્ર જેનો શત્રુ-મારનાર છે,’ એવો થાય છે. વેદમાં બદ્ધવીદિ સમાસમાં આઘપદ અને તત્પુરુષમાં અન્ત્યપદ દ્વિત્વ સ્વરશાનું હોય છે. કયા એવી છે કે ઈન્દ્રને મારવાનો વડે માગવા રૂટે ઇન્દ્રશત્રુ: થતા વરદાન માગ્યું પણ અન્ત્યપદ દ્વિત્વ બોલવાને બદલે તે આઘપદ દ્વિત્વ બોલ્યો તેથી ‘દુંડું ઈન્દ્રને મારું’ એને બદલે ‘ઈન્દ્ર મને મારે’ એવો અર્થ ફરી ગયો. એવી રીતે સ્વરના અપરાધથી રૂટ માર્યો ગયો એવી કથા છે. આ સ્વરથી વેદમાં અર્થફર થઈ શકે છે, કાવ્યમાં નહિ.

° આટાટલાં જ ઉરજો, આટલી છે માત્ર આંખપાંદરીઓ,
આટલી થઈ અવસ્થા દિવસો આટલા જ ચાતાંમાં. ૧૧

આ પ્રમાણે સંયોગ વગેરેથી બીજા અર્થનું નિવારણ થઈ
ગયા પછી પણ દોષ જગાએ અનેકાર્થ શબ્દના બીજા અર્થનો
બાધ જે થાય છે ત્યાં અભિધા નથી, કારણકે તેનું નિયમન
થઈ ગયું છે, તેમ લક્ષણ નથી, કારણકે સુખ્યાયનો બાધ વગેરે નથી,
પણ અહીં અંજન એટલે વ્યંજન એ જ વ્યાપાર છે. જેમકે:—

“પૂંછોંરયું ન જાય તન ! ઉચ્ચ શું વંશ મોટો !

અંચા શિલીગુપ્ત, ન ચાય ગતિ નિરુદ્ધ,

એ ભદ્ર જાત પરવારણનો હમેશ

દાનાંજુના ઝરણથી કર રૂહે સુહાતો. ૧૨

(સ. ૩૩) તેથી ચુકત તે વ્યંજક શબ્દ.

તેથી ચુકત એટલે વ્યંજનાથી ચુકત.

(સ. ૩૪) જેથી કરીને તે (વ્યંજક શબ્દ) પોતાના સુખ્ય
અર્થના વ્યવધાનવાળો થઈને તેવો (વ્યંજક) બને
છે તેથી કરીને (સુખ્ય) અર્થ પણ મદદગાર થવાને.
હીધે તે જગાએ વ્યંજક ગણાય છે. ૨૦

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણયનો
બીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

૫૦ <આવડાં રતનવાળી આવડી આંખપાંદરીવાળીની આવી અવસ્થા
આટલા દિવસમાં થઈ.>

૫૧ <ભદ્રસ્વરૂપવાળાનો મુશીબતથી પહોંચી શકાય એવા શરીર-
વાળાનો વિરાગ વંશની ઉત્પત્તિવાળાનો, શિલીગુપ્ત એટલે જાણુનો સંપ્રદ
કર્યો છે એવાનો અબાધિત ગતિવાળાનો, પર એટલે શત્રુના વારણનો,
નિવારકનો કર હમેશાં દાનાંજુના સેકથી સુંદર રહેતો.>

ગાળમાં પૂરેપૂરો અર્થ નિયન્ત્રિત થવા છતાં આ શ્લોકમાંથી હાથીના
વર્ણનનો અર્થ નીકળે છે. તેમાં ભદ્રનો અર્થ ભદ્રગતિનો હાથી, દુરાધરોહ
એટલે ઉપર ચક્રવામાં યુદ્ધેલી પડે એવો (જિવો), શિલીગુપ્ત એટલે ભમરા (તેના
કુંભસ્વગમાંથી ઝરતા મદને લીધે આકર્ષાયેલા) પરવારણ એટલે ઉત્કૃષ્ટ હાથી,
કર એટલે સુંદર અને દાન એટલે મદ જે ઝરવાથી સુંદર દેખાય એવો અર્થ.

ત્રીજો ઉલ્લાસ

(સુ. ૩૫) તેમના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે.

તેમના એટલે વાચક લાક્ષણિક વ્યંજક શબ્દોના, અર્થો એટલે વાચ્ય લક્ષ્ય વ્યંજ્ય અર્થો.

(સુ. ૩૬) અર્થની વ્યંજકતા હવે કહેવાય છે.

કેવી ? તો કહે છે કે

(સુ. ૩૭) બોલનાર, સમજનાર, કાકુ,^૧ વાક્ય, વાચ્યાર્થ,^૨ ત્રાહિતની સંનિધિ, (૨૨) પ્રસ્તાવ, દેશ, કાલ વગેરેની વિશેષતાને લઇને પ્રતિભાશાક્ષી માણસોને થતા બીજા અર્થના બોધમાં કારણભૂત થતો એવો જે અર્થનો વ્યાપાર તે જ વ્યક્તિ (એટલે વ્યંજના) છે. ૨૨

સમજનાર એટલે જેને સમજાવવા માટે બોલાય છે તે, કાકુ એટલે ધ્વનિ (ઉચ્ચાર)નો વિકાર. પ્રસ્તાવ એટલે ચાહુ વિષય— પ્રસંગ, અર્થનો એટલે તે વાચ્ય, લક્ષ્ય, વ્યંજ્ય રૂપી (અર્થનો).

કમે ઉદાહરણો—

^૧ અતિથે ભારે બેડું, ભરીને સખિ ! હું ઉતાવળી આવી.

થાકથી સામે ચેટે, લેવાણી; લઉં ઘડી વિશ્રામો. ૧૩

આમાં ચૌર્યસ્ત છુપાવે છે એ સમજાય છે.

^૨ ઉભાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, ભારે થરીર, નીસાસે;

હું મન્દભાગી માટે સખિ, સૌ તુજને ય અરર પીડે છે. ૧૪

૧ “શોક, ભય આદિથી થતો દબ્દબ્ધનિનો જે વિકાર તે કાકુ (ઓ-લિંગ) છે.” ‘કાકુઃ મિશ્રાં વિકારો યઃ શોકમીત્યાદિગિષ્વનેના’ અમરદોષ.

૨ બોલનાર કેણુ છે તે ઉપરથી સૂચનાતા વ્યંજનું ઉદાહરણ. <અતિ ભારે પાણીને ધોઈ લઇને સાજાં હું ઉતાવળથી આવી છું. અમથી પરમેવો વળવાથી અને શાસ ચક્રવાથી નિર્ગળ થએલી હું ઘડી સાદ ખાઉં છું.>

૩ કોને કહેવામાં આવે છે તે ઉપરથી સૂચનાતા વ્યંજનું ઉદાહરણ. <નિશાસ સાથે ઉભાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, મન્દતા, હું મન્દભાગિની માટે તને ૫જુ પીડે છે.>

આમાં પોતાના કામુક સાથે દ્વિતીએ ઉપલોગ કર્યો એવી વ્યંજના છે.

૪ અવસ્થા એવીમાં નૃપપરિષદે દ્રૌપદી દોઢી,
વને વ્યાધો સાથે ધણુય વસિયા વલ્કલ ધરી;
વિરાટપ્રાસાદે અકરમ કર્યો શુભ રહીને,
હજી, હું ખીલાયે, શુરુ મુજગું ખીલે, ન કુરુને ! ૧૫

અહીં મારા તરફ ખેદ યોગ્ય નથી, કુરુ તરફ છે એમ કાકુથી સૂચન થાય છે. અહીં કાકુ વાચ્યની સિદ્ધિકારક છે માટે આ શુણ્ણભૂતવ્યંજ્ય કાવ્ય છે એવી ચંકા કરવી નહિ. શાથી જે કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન વ્યક્ત થઈને જ (વાચ્યની) વિશ્રાન્તિ એટલે સમાપ્તિ થાય છે.^૫

૪ કાકુની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંજનું ઉદાહરણ <પાચાલતનયાને તે અવસ્થામાં ગજસભામાં જોઈને, અને વનમાં વ્યાધો સાથે વલ્કલ પહેરીને ધણો કાળ ગ્લા તે જોઈને, અયોગ્ય કામ કરતા છાના વિગટને ઘેર રહ્યા તે જોઈને, મોટાભાઈ હું ખેદ પામતા મારા વિગે ખેદ પામે છે; હજી શુધી કુજો તરફ નહિ !>

૫ આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો છે, અને ‘પ્રધાનભૂત વ્યંજ્યાર્થ’ કાકુથી સૂચવાય છે’ એમ સાબીત કરવા માટે મમ્મટે આપેલ છે હવે કહેવું કદાચ શક્ય થાય કે આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો નથી, પણ શુણ્ણભૂત વ્યંજનો છે તો એની શકાના નિવારણ માટે આ ટીકા આપેલી છે. આ શકા થવાનું કાગધુ નીચે પ્રમાણે છે. શુણ્ણભૂતવ્યંજ્યમાં વ્યંજન કામ વાચ્ય સમજાવવાનું હોય છે, એટલે કે વાચ્યની સિદ્ધિમાં વ્યંજ્ય અગમ્ય-થાય છે. એવા શુણ્ણભૂતવ્યંજ્યમાં કાકુ વપરાય છે જેમકે આગળ બીમ કહે છે કે “રોળુ ન કોપર્યો મ્હે સત કોગ્વેને.” (જુઓ ઉદા ૧૩૧) અહીં વાચ્યાર્થ જેસતો કુવાને જ “રોળીસ જ” એવા વ્યંજ્યાર્થની મદદ લેવી પડે છે અને ત્યાં દાખલો શુણ્ણભૂત વ્યંજનો થાય છે, માટે કદાચ શક્ય થાય કે આ જગાએ આપેલો દાખલો પણ શુણ્ણભૂત વ્યંજનો હોય મમ્મટ આ મહા અયોગ્ય ગણે છે. તેનું કાગળુ એવું બતાવે છે કે આ શ્લોકમાં વ્યંજ્ય, વાચ્યની સિદ્ધિ માટે જરૂરનો નથી અહીં કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન જ વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે કે કાકુ એવો પ્રશ્ન સૂચિત કરે છે કે

‘ ત્યારે કપોલ મારે ચોટલો ખીજે ન દણિ ફેરવતો,
અત્યારે એજ હું છું, એ જ કપોલો, ન એ દણિ. ૧૬

મારા કપોલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી મારી સખીને જોતાં તારી નજર ખીજી જ હતી, તે ગઈ એટલે બૂદી જ થઈ ગઈ, કેવું તારે ધાનું કામુકત્વ છે ! એમ અહીં સૂચવાય છે.

‘ રેવાનો આ, સરસ ઠંઠલી હારથી, પ્રાન્ત ચોલે,
કુંજશ્રીથી જહોં વિકસતા વિશ્વમો કામિનીના;
કીડાના ત્યાં મુદ્દસરખા વાયુ તે તન્વિ વાય
જેની આગે, મનસિજ ધસે, કોપ ધારી કવેજે. ૧૭

અહીં કીડા માટે પ્રવેશ કર એવો વ્યંગ્યાર્થ છે.

‘ આમુ નમેરો કરાવે હું પાસે ઘરનું વેતક સધળું.
વીસામો ખાવાનું આજ પડયે ઘડી બને ન બને. ૧૮

“ વડીલ માણ હજી કોરવો તરફ કોષ દરતા નથા ?” અને એ સૂચનથી જ વાચ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે પછી પાછું એમ સૂચિત થાય છે કે શુરનો મારા તરફનો કોપ અયોગ્ય છે અને એ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ પ્રમ દરતાં પ્રધાનપણે અભિપ્રેત હોવાથી આ કાવ્યમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે એટલે કે આ ધ્વનિ કાવ્ય છે.

૧ વાક્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < તે વખતે મારા ગણદરથમાં નિમમ થએલી—ચોટી ગએલી—દણિ ખીજે ફેરવતો ન હતો; અત્યારે તેની તેજ હું છું, તેના તે જ કપોલ છે, પણ દણિ તેની તે નથી. >

૨ વાચ્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < નર્મદાને! આ ઉંચો પ્રદેસ સરસ કોનોની હારથી અતિસય મોશાધમાન છે; ત્યાં ધાડા કુંજથી રમણીઓના વિશ્વમ અંકુરિત થાય છે. વળી હે તન્વિ! અહીંઆં સુરતાનુકૂલ વા વાય છે જેની આગળ અયોગ્ય સમયે કોપ ધરીને મનમય સરે છે. >

૮ ત્રાહિત માણસની સંનિધિથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < અનાર્દ-મનવાળા સામુ બધા ઘરના કામમાં અને ગ્રેરે છે. અંજો પડી બેપડી વિસામો મળે ને નંચે મળે. >

અહીં સાંઝે મળવાનો વખત છે એમ ત્રાહિતને કોઈ સ્ત્રી સૂચવે છે.

૯ પહોર માત્ર થાતાંમાં, આવી પહોંચશે આજ પિયુષ તારા;
તો શું સખી જોવા છે, ઘર કામે જટ વળગી જાને. ૧૬

અહીં ઉપપતિ તરફ જવા તૈયાર થયેલીને ‘આ ઠીક નથી’ એમ કહી કોક રોકે છે.

૧૦ તમે વીણો ફૂલ ખોળે જાને, અહીં રહીને સખી હું વીણું છું;
ફરી ન આવે મુજથી શકાય; ભલાં થાને, કહું હાય જોડી. ૨૦

આ જગા એકાન્તવાળી છે માટે શૂંપા કામુકને અહીં મોકલ એમ વિશ્વામુને કોઈ કહે છે.

વડિલોને વશ પિયુષ, તમને શું કહું હું મન્દભાગી છું;
આજ પગો છો ? પગલો, કરવાનું કરીશ આપુડા સુષરો. ૨૧

આમાં જો આજે વસંત સમયે જઈશ તો હું નહિ જીવું;
તારી ગતિ તો હું જાણતી નથી એવું વ્યંગ્ય છે.

વગેરે [સાહત્રીશમા સૂત્રમાં] થી એણે વગેરે સમજવાનાં છે.
તેમાં એણનું વ્યંગકપણું જેમકે—

૯ પ્રસંગની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગનું ઉદાહરણ. <સંભળાય છે કે તારો પ્રિય આજે એક પહોર માત્રમાં આવી પહોંચશે; આમને આમ ક્યાંસુધી જાની રહીશ; માટે જે કરવું હોય તે તૈયાર કર.>

૧૦ સ્થાનની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગનું ઉદાહરણ. <સખીઓ તમે ખોળે જાને ફૂલ ભેગાં કરો. હું અહીંઆ કંઈ છું. મારાથી બહુ દૂર જવાય એમ નથી. હાય જોડું છું.>

૧૧ કાલની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગનું ઉદાહરણ. <વડિલોને પર-વશ પ્રિય! હું તને શું કહું. હું જ મન્દભાગિની છું. આજ પ્રવાસે જાય છે તો જા. મારે કરવાનું છે તે તું તારી મેજે સાંભળીશ.>

૧૨ દ્વારે પાત્ર હું આવતાં, છર્ણોલ્લોએ, સૌન્દર્યના સારની શ્રીએ, બેઉ ઉર પ્રસારે લોડોયા અન્યોન્ય, ઓઢયું મુખે આધું વસ શિરેયો; ચંચલ દગો નાખી નોંચે, તે કાણે માને વાણી નિવારે ને ભુજલતા સંકેર્યો સંકેતમાં. ૨૨

અહીં ચેષ્ટા વડે છૂપા આવેલા પોતાના કાન્ત તરફ પોતાના ખાત્ર ભાવનો ધ્વનિ કરેલો છે.

મમજવામાં જિજ્ઞાસા ન રહી જાય માટે અને અવસર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી વારંવાર ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ૧૩

બોલનાર વગેરેનો પરસ્પર સંયોગ હોય ત્યારે બેના સંયોગ વગેરે લેદથી (ઉદાહરણો) આપવાં; આજ કમથી લક્ષ્ય અને વ્યંગ્યનાં વ્યંગ્યપણાનાં પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

(સુ. ૩૮) શબ્દ પ્રમાણથી જણાયેલો અર્થ બીજા અર્થર્થ સૂચન કરે છે, તેથી અર્થના વ્યંગ્યપણામાં શબ્દ સહકારી ગણાય છે. ૨૩

શબ્દ પ્રમાણ કહીને એમ સૂચવે છે કે (શબ્દથી) અન્ય પ્રમાણદ્વારા સમજાતો અર્થ વ્યંગ્ય થતો નથી.

એ રીતે દાવ્યપ્રકાશમાં અર્થની વ્યંગ્યતાના નિશ્ચયનો ત્રીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

૧૨ ચેષ્ટાની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <હું બ્યારે બારણાની નજીક આવ્યો ત્યારે સહજ સૌન્દર્યના સારની શોભાવાળી તેણે ઉરમુગને ખોળા કરી બેગા કરી દીધા. સાંસો આવો ઓઢયો. ચંચલ લોચનને નીચા નમાવ્યા; તે સમયે વાણીને રોજી ભુજલતાનો સંકેત કર્યો.>

૧૩ સમજવામાં કરો. પણ સંદેહ ન રહે તે માટે આટલાં બધાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. પરંપરાપ્રસિદ્ધ પ્રમાણે થીવાદ્વેતાવતાર મમમટ બહુ જ થોડું કહી કામ સારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે આટલાં બધાં ઉદાહરણો કાણે આપે એ એતે માટે ઉચિત છે.

ચોથો ઉલ્લાસ

જો કે ૩૬૦૬ ને અર્થનો નિર્ણય કર્યો પછી દોષ, ગુણ અને અલંકારનું સ્વરૂપ કહેવું જોઈયે, તોપણ, ધર્મી(કાવ્ય)ને ખરાબર ખતાવ્યા પછી જ ધર્મોમાં ગ્રહણ કરવા જેવું અને ત્યાગ કરવા જેવું શું છે તે જણાય છે, માટે પ્રથમ કાવ્યના ભેદો^૧ કહે છે.

(સ. ૩૯) જે અવિવક્ષિતવાચ્ય [ધ્વનિ] હોય તે ધ્વનિમાં, વાચ્ય બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થયેલું હોય તે અથવા આત્યંત તિરસ્કૃત થયેલું હોય છે. ૨૬

જરૂર લક્ષણો^૨ ઉપર આધાર રાખનાર ગૂઢવ્યંજ્ય પ્રધાન

કાવ્યપ્રકારકાર કાવ્યોના નીચે પ્રમાણે ભેદો પાડે છે.

૧. ઉત્તમ કાવ્ય એટલે ધ્વનિકાવ્ય. (સ. ૪૪)

૨. અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ અથવા લક્ષણમૂલક

૩. અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્ય

૪. અલંતતિરસ્કૃતવાચ્ય } (સ. ૩૯)... .. ૨

૫. વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્યધ્વનિ અથવા અભિધામૂલક (સ. ૪૦)

૬. અલંકારક્રમવ્યંજ્ય } ૧

૭. લક્ષ્યવ્યંજ્યક્રમ } (સ. ૪૧)

૮. સમ્પ્રદશકિતમૂલક (સ. ૫૨)

૯. અલંકારધ્વનિ } (સ. ૫૩) ૨

૧૦. વસ્તુધ્વનિ } ૨

અર્થશકિતમૂલક (સ. ૫૪) તેના ૧૨ પ્રકારો. ૧૨

ઉભયશકિતમૂલક (સ. ૫૫) ૧

કુલ પ્રકારો (સ. ૫૬) ૧૮

૧ મધ્યમ કાવ્ય (સ. ૩) તેના ૮ પ્રકારો (સ. ૬૬)

૨ અધમ કાવ્ય અથવા ચિત્ર કાવ્ય (સ. ૪૪) (સ. ૭૦)

૩ સમ્પ્રદ ચિત્ર

૪ અર્થ ચિત્ર

જનમૂલક લક્ષણોમાં પ્રયોજન વ્યંજ્ય હોય છે. તે વ્યંજ્ય ગૂઢ અને ગદ્ય એમ બે પ્રકારનું હોય છે. બન્નેમાં મત્ર ૧/-૧૮

હોય ત્યારે જ, અવિવક્ષિત છે વાચ્ય જેમાં નીચે,
 શબ્દના સંબંધને લીધે-૩ ધ્વનિ તરીકે ઓળખાય છે
 (વાચ્યનો) ઉપયોગ ન થતો હોવાથી વાચ્ય
 પરિણામ પામેલું હોય છે. જેમકે,
 'તને કહું છું' બેઠી છે, વિદ્વાનોની સલા અહીં
 માટે નિજ મતિ ઠામ, રાખીને બેસવું થટે.
 આમાં 'હું' કહું છું' વગેરે 'હું' તને ઉપદેશ
 એવા-અર્થમાં પરિણામ પામે છે.
 કયાંક (વાચ્ય) બંધ બેસતું ન હોવાથી અત્યંત
 પામેલું હોય છે. જેમકે
 'બહુ કયાં ઉપકાર કહેવું' થું, સુખનતા ભલો વિસ્તરો
 કરત આવું જ તેથી સદા સખે, સુખી રહો યરહો શત શ
 આમ અપકારી તરફ વિપરીત લક્ષણ વડે કોઈ
 (સ. ૪૦) જેમાં વાચ્ય વિવક્ષિત તથા અન્યપર
 બીજા પ્રકારનું.
 અન્યપર એટલે વ્યવ્યનિષ્ઠ (એટલે કે જેનું વાચ્ય
 વિરામ પામે છે એવું.)
 અને એ
 (સ. ૪૧) કોઈ એક અતલ્લક્ષ્યકમવ્યંજ્ય, અને બીજું
 વ્યંજ્યકમ છે. ૨૫

૩-૩ મૂળ કારિકામાં વાચ્યનો અન્યથ નીચે પ્રમાણે છે. ચઃ અવિ
 ; તજ ધ્વનો, વાચ્ય અર્થાન્તરે સક્રમિતમ્, અત્યન્ત વા તિસ્ત્તમ્ :
 ; તજ નો અર્થ તસ્મિન્ કરીને તસ્મિન્ ધ્વનો ઉપરથી ચ અવિ
 : ધ્વનિઃ એમ અર્થ કરવાનો છે. માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે
 ; ધ્વનો શબ્દ પડીથી કારિકામાં આવે છે તેના મંત્રેધથી,
 પશુ ધ્વનિ શબ્દ અધ્યાહાર લેવો.

૪ <હું તને કહું છું કે અહીં વિદ્વાનોનો સમાજ છે. તેથી પ
 ટેકાણે રાખીને બેસજો>
 ૫ <બહુ ઉપકાર થયો; તેમાં થું કહેવું? આપે બહુ સુખનતા
 તેથી આવું ઉમેર્યાં કરતા જ, દે સખે, મેહો યરહો સુખી રહો.

અલક્ષ્ય—વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ એજ રસ મેમ નથી, પણ રસ તેઓ વડે વ્યક્ત થાય છે માટે કમ તો પણ તે શીઘ્રતાને લઇને દેખાતો નથી.

(સ. ૪૨) રસ, ભાવ, તેઓનો આભાસ,^{passion, emotion, Abhas} [વ્યભિચારી]^{Abhinaya of these} ભાવની શાન્તિ વગેરે અલક્ષ્યક્રમ છે, તે રસવત્ વગેરે અલંકારોથી ભિન્ન હોઇ પોતે અલંકાર્ય છે. ૨૬

વગેરેથી ભાવોદય ભાવસન્ધિ ભાવરાખલત્વ સમજવાનાં, ત્યાં રસાદિ પ્રધાન હોય છે, ત્યાં તે અલંકાર્ય છે જેનું રસ પછી અપારો. બીજે ત્યાં વાક્યાર્થ પ્રધાન હોઇ રસાદિ ભૂત હોય તે ગુણીભૂતવ્યંચ કાવ્યમાં રસવત્, પ્રેય, ભિન્નસ્વી, પ્રહિત વગેરે અલંકાર સમજવા. તેનાં ઉદાહરણો¹ શુણીભૂત-ય વિષે બોલતાં આપીશું.

૧ રસનું સ્વરૂપ કહે છે.

૨ (સ. ૪૩) લોકમાં રતિ વગેરે સ્થાયી (ભાવ)નાં જે કાર્ય-કારણ અને સહકારી છે તે જો નાદય અને કાવ્યમાં હોય તો તે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ કહેવાય છે. તે વિભાવાદિ વડે વ્યક્ત થતો સ્થાયી ભાવ રસ કહેવાય છે. ૨૮

૧ રસ, ભાવ, અને તેઓના આભાસ માટે જુઓ અનુક્રમે/સુ ૪૪, ૪૬.

૨ ૧૧૬-૧૧૮ ઉદાહરણો જુઓ.

૮ મનુષ્યના હૃદયમાં બીજ રૂપે કે સંસ્કાર રૂપે અનેક ભાવો રહેવા છે; આ ભાવો તે સ્થાયી ભાવો કહેવાય છે, જેમકે પ્રીતિ, શોક, હાસ, ક્રોધ વગેરે. આ ભાવોનો આવિર્ભાવ નિમિત્ત મળતાં થાય છે. આ વિર્ભાવનો વિચાર ત્રણ વિગતો પ્રથક્ કરી કરે છે; આવિર્ભાવનું કારણ, વિર્ભાવ અને મુખ્ય ભાવના આવિર્ભાવની ક્રિપત્તિમાં તથા સમજવામાં મેલભૂત બીજી ક્ષણિક બાબતો; પહેલાંને કારણ, બીજાને કાર્ય અને બંને સહકારી કહેવામાં આવે છે. કુદરતનું કોષ દૃશ્ય જોતાં અમુક આનન્દ છે; આમાં અમુક દૃશ્ય જેવું કે ચન્દ્રોદય, એ કારણ કહેવાય, એથી

સરતે કહ્યું છે કે “વિલાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસનિબ્ધતિ થાય છે.” તેનું ભટ્ટ હોદ્દતટ વગેરે આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે: વિલાવોથી—(જેમકે) લલનાદિ આલંબન^૯ કારણ અને ઉદાનાદિ ઉદીપન^{૧૦} કારણથી—ઉત્પન્ન થયેલો, અનુભવોથી—(જેમકે) કટાક્ષ અને ભુજ્જેત્સેષ^{૧૧} વગેરે કાર્યોથી—પ્રતીતિ-રોગ્ય કરાએલો, વ્યભિચારીઓથી—(જેમકે) નિર્વેદાદિ સહકારીઓથી—પુષ્ટ થયેલો, એવો રત્યાદિલાવ રામાદિ અનુકાર્યમાં^{૧૨} મુખ્ય-પણે^{૧૩} હોવા છતાં તેના (રામાદિના) રૂપના અનુસંધાનના બળથી નર્તકમાં પણ પ્રતીત થતો હોય ત્યારે રસ કહેવાય છે.^{૧૪}

થતો આનન્દનો અનુભવ કાર્ય કહેવાય; તે સમયે જે બીજી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનેક લાગણીઓ જેમકે દર્પ અથવા વિપાદ થાય, અથવા ગદ થાય કે નિર્વેદ થાય અથવા આ બધાનું કોઈ વિશ્લેષણ મિશ્રણ થાય તે સહકારી કહેવાય. વ્યવહારની અને દર્શનશાસ્ત્રની પરિભાષાને રસમીમાંસમાં વિભાવ (કારણ) અનુભાવ (કાર્ય) અને વ્યભિચારી (સહકારી) કહે છે. ચેતનાના વ્યાપારના સંબંધને કાર્યકારણની પરિભાષામાંથી મુક્ત કરવામાં અમુક ઔચિત્ય રહેલું છે. બીજા રૂપે રહેલાને પ્રકટ કરે તે વિભાવ. અનુભવને યોગ્ય કરે તે અનુભાવ અને વિશેષતાથી સચાર કરે તે વ્યભિચારી.

૯-૧૦ રસના આવિર્ભાવના મૂળભૂત અને મુખ્ય કારણ તે આલંબન કહેવાય અને તે વડે પ્રકટ થયેલા રસને ઉદીપન કરે, બકાવે તે ઉદીપન કારણ કહેવાય. જેમકે ઈદિબનનું મગ્ધ તે કહ્યુંનું આલંબન છે અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓનું દર્શન વગેરે ઉદીપન કારણ છે.

૧૧ ભુજ્જેત્સેષ, રતિને લીધે આગસ મરડવાની માફક દારૂ ઊંચા કરવા.

૧૨ અનુકાર્ય, નાટકમાં જેનું અનુકરણ થાય તે. રાખનો પાદ બળવવાનો દોષ તેા રામ અનુકાર્ય છે.

૧૩ મુખ્યપણે, સામાન્ય રીતે, વાસ્તવિક રીતે, ખરી રીતે. એટલે કે રસ ખરી રીતે ગમમાં ક્રિયન્ થાય છે અને રામના રૂપના અનુસંધાનથી તે નર્તકમાં પ્રતીત થાય છે.

૧૪ ભટ્ટહોદ્દતના મતનો સાર એ છે કે ગમવેવધારી નહતી અંદર વાસ્તવિક રીત રીતપ્રેમ નથી છતાં પણ નાટ્યનિર્મુલ્યથી તેની અંદર દોષ એમ જે લાભાન્નિકાને પ્રતીત થાય છે તે રસ છે.

શ્રી શંકુ આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે: 'આ રામ જ છે' 'આ જ રામ છે' એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ, 'આ રામ નથી' એવું ઉત્તર કાળમાં બાધક જ્ઞાન થાય ત્યારે (તેના 'પૂર્વજ') 'આ રામ છે' એવું જે જ્ઞાન તે મિથ્યા પ્રતીતિ, 'આ રામ છે કે નથી' એવી મંશય પ્રતીતિ, 'આ રામના જેવો છે' એવી સાદૃશ્ય પ્રતીતિ, એ ચારેય પ્રતીતિઓથી વિલક્ષણ પ્રતીતિ વડે ચિત્ર-તુરગાદિ^{૧૫} ન્યાયથી નટ, 'આ રામ છે' એ રીતે ગ્રહણ કરાય છે. એ રીતે ગ્રહણ કરાતા નટમાં અનુમાન કરાતો રત્યાદિ ભાવ તે જ રસ. આ અનુમાન કરાતો રસ વસ્તુના સૌન્દર્ય-બલને લીધે આસ્વાદનો વિષય થતો હોવાથી અનુમાનમાં ખીજા વિષયોથી વિલક્ષણ છે. આ ભાવ નટમાં ન હોવા છતાં આમાલિકોની^{૧૬} વાસનાને લીધે આસ્વાદનો વિષય જાને છે. આ અનુમાન, કારણ કાર્ય અને સહકારી રૂપ હેતુઓ જે વિભાવાદિ શબ્દો વડે ઓળખાય છે તેઓ વડે, 'સંયોગ', એટલે ગમ્ય-ગમક ભાવરૂપ સંબંધથી, ઉદય પામે છે. આ હેતુઓ શિક્ષા અને અભ્યાસથી સંપાદન કરેલ પોતાના કાર્યના (અભિનયના) પ્રકટ-નથી નટ વડે પ્રકાશિત થાય છે અને તેથી તે કૃત્રિમ છતાં

૧૭ અંગો વિશે અમૃત કેરી હોલિ એ,
નેનોની ઠપૂર સળી જ શીર્ષો એ,
મનોરથશ્રી, સશરીર, ચિત્તથી
પ્રાણેશ્વરી દશન નેન આપતી.

૨૫

૧૫ ચિત્રમાં કાઢેલા તુરગને—ધોડાને ધોડો કહીયે છીયે તે રીતે. આ પ્રતીતિ નથી કારણ કે ધોડાનું ચિત્ર એ ધોડો નથી, તેમજ તે નિમ્યા પ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે ઉત્તરકાળમાં એ ધોડો નથી એવું બાધક જ્ઞાન થતું નથી, તે સંશયપ્રતીતિ નથી કારણ કે તે ધોડો છે કે નહિ એવો સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી અને તે સાદૃશ્યપ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે તેને આખો ધોડો જેવું ન કહેતાં ધોડો કહીએ છીએ.

૧૬ સહુદય પ્રેક્ષક.

૧૭ < તે મારા અંગની અમૃતસની વૃદ્ધિ, મારી આંખની સારી રીતે

૧૮ દીર્ઘપદ નેનીનો, વિભોગ થાતાં જ આજ દેવગતે,

૨૦ ઠોંગી વળ્યો સમો એ, ગાઠા દોઢન્ટ મેઘોનો. ૨૬

વએકે કાવ્યના અનુસન્ધાન બલથી તેવા એટલે કૃત્રિમ રૂપે સમજતા નથી. ૧૯

બદનાયક આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે: રસ તટસ્થપણે કે પોતાની અંદર પ્રતીત થતો નથી, તેમ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ અભિવ્યક્ત થતો નથી; પણ કાવ્ય અને નાટ્યમાં બલિધાથી લિન્ન એવા વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપારવડે ૨૦ ભાવના-વિષય કરાતો (સાધારણ કરાતો) સ્થાયી ભાવ ભોગવડે ભોગવાય છે; જે ભોગ સર્વની પ્રબળતાથી (ઉત્પન્ન થતા) પ્રકાશ-આનન્દરૂપ જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિરૂપ ૨૧ છે.

રેવી કપરના સળી, સરીરધારી મનોરથની થી તે આ પ્રાણેશ્વરી મનમાથી માખ આગળ આવી >

૧૮ <દૈવથી આજે હું તે અપક્ષ અને દીર્ઘ નયનવાળીથી છૂટો પડ્યો મને માઠા વિસોલ વાદળાનો આ સમય આવી પડ્યો. >

૧૯ શ્રી ચંકુકેના મતર્તુ તાત્પર્ય એવું છે કે નટ નિપુણતાથી 'જે મારાદિનાં દાણો વગેરે' એનાં પોતાનાં નથી તે પોતાના હોય એમ બતાવે. તેથી સામાજિકો નટમાં રહિતું અનુમાન કરે છે. અને રસની આવી પુનિમિતિ એ જ રસનિષ્પત્તિ છે.

૨૦ વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપાર. બદનાયક કાવ્ય અને નાટ્યમાં ભાવકત્વ અને ભોજકત્વ નામના બીજા બે માનસિક વાપારો મળે છે. કાવ્યના અર્થતું જ્ઞાન થવા પછી તરત જ ભાવકત્વ વાપાર વડે વિચિત્ર વ્યક્તિમાં રહેલા ભાવો વ્યક્તિગતમંથ છોડી દઈ તેમના સામાન્ય રૂપે ભાસે છે. જેમકે રામ અને સીતાનો પ્રેમ બે વ્યક્તિઓનો અંધ છોડી સામાન્ય દોષ્પલરૂપે મન આગળ ખડો કરાય છે. આ બાબતનો પરના વાક્યથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય થયેલા ભાવ ભોજકત્વ વાપાર વડે સહદયો ભોગવે છે. આ જ બદનાયકના મતનો સાર છે.

૨૧ જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિ એટલે જ્ઞાનમાં લય થઈ જવું. બીજા ક્રેવના— જ્ઞાનના વિષયના—અંધથી રહિતપણે અર્થાત્ એ ભોગ વખતે એ પ્રકાશ-આનંદ જ રોય છે. બીજું દાંઈ દોઈ રહતું નથી.

લોકમાં જે પ્રમદાદિ વસ્તુઓ છે તે જ, સ્થાયી ભાવનું અનુમાન કરવાના અભ્યાસમાં કુશલ થયેલા સામાજિકોવડે અલૌકિક વિભાવ વગેરે શબ્દોથી કાવ્ય અને નાટકમાં વ્યવહાર પામે છે; કારણકે તે કાવ્ય અને નાટકમાં કારણતા-આદિને પરિહારી વિભાવના વગેરે વ્યાપારવાળાં બને છે; તે વિભાવ વગેરે ‘આ મારા જ છે,’ ‘આ શત્રુના જ છે,’ ‘આ તટસ્થના જ છે’ એ પ્રકારના ખાસ સંબંધના સ્વીકારના નિયમના તથા ‘આ મારા જ નથી’ ‘આ શત્રુના જ નથી’ ‘આ તટસ્થના જ નથી’ એ પ્રકારના ખાસ સંબંધના નિષેધના નિયમના અનિશ્ચયથી સાધારણ રૂપે સામાજિકોને પ્રતીત થાય છે; તેવા સાધારણ રૂપે પ્રતીત થએલા વિભાવ વગેરેથી અભિવ્યક્ત થએલો, સામાજિકોના હૃદયમાં વાસનારૂપે રહેલો રત્યાદિ સ્થાયી ભાવ તે શૃંગારાદિ રસ, તે રસ અમુક પ્રમાતામાં રહ્યો છે છતાં, સકલ સહૃદયોની સંમતિ (સમાન અનુભવ)વાળા સાધારણત્વવડે પ્રમાતાદ્વારા વિષય કરાએલો હોય છે; આ રસ, જેમ જ્ઞાન પોતાના આકારથી અભિજ્ઞ છે^{૨૨} તેમ પોતાથી અભિજ્ઞ હોવા છતાં તે વિષયભૂત થાય છે. આ પ્રમાતા સાધારણ ઉપાયના^{૨૩} બદલથી તે (રસાસ્વાદ) વખતે હોય પામેલ પરિમિત પ્રમાતૃપણાને^{૨૪} લીધે ઉદય પામેલ અને અન્ય વિષયના સંસર્ગથી રહિત એવા અપરિમિત ભાવવાળો હોય છે. આસ્વાદનો વિષય થવું એ જ એનો (રસનો) પ્રાણ છે. વિભાવાદિના જીવનની અવધિ એજ એની અવધિ છે. સરખતની ચેટ^{૨૫} તેનો આસ્વાદ થાય છે. તે સામે બાણે રુદ્રોતો

૨૨ જ્ઞાનનો વિષય અને જ્ઞાન એક જ છે, જ્ઞાનથી અન્ય નથી એવા વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોનો મત છે.

૨૩ વિભાવ અનુભાવ વગેરે જે ઉપર દલા પ્રમાણે સાધારણ રૂપે પ્રતીત થયાં છે તે.

૨૪ પરિમિતપ્રમાતૃપણું એટલે આ વિભાવાદિ મારા છે અને હું જ રસનો આસ્વાદ લઉં છું એવું વ્યક્તિના અહંત્વથી મર્યાદિત થએલું જ્ઞાન.

૨૫ સરખતમાં જેમ સાકર એલામથી વગેરે વસ્તુઓનો જુદો સ્વાદ

હોય, હૃદયમાં બહુ પ્રવેશતો હોય, સર્વાંગને બહુ આલિંગતો હોય, બીજું બધું બહુ તિરોહિત કરતો હોય, બ્રહ્માસ્વાદનો બહુ અનુભવ કરાવતો હોય, એવો અલૌકિક ચમત્કાર કરનારો હોય છે. તે રસ કાર્ય^{૨૬} નથી; શાથી જે એમ હોય તો વિભાવાદિના વિનાશ પછી પણ તેના સંભવનો પ્રમંગ આવે. તે સાધ્ય^{૨૭} પણ નથી શાથી જે તે સિદ્ધરૂપ સંભવનો નથી. પરંતુ વિભાવ વગેરેથી બ્યંજિત થઈને જ આસ્વાદનો વિષય કરવા યોગ્ય બને છે. કારક અને સાપકથી ક્ષિત એવું બીજું ક્યાં હોઈ? એનો ઉત્તર એ છે કે ક્યાંય નથી દેખાયુ એટલા માટે અલૌકિક કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી એ ભૂપણ છે દૂષણ નથી. ચર્ચણા (આસ્વાદ)ની નિષ્પત્તિથી રસની નિષ્પત્તિનો ઉપચાર^{૨૮} થાય છે માટે તેને કાર્ય કહેવું હોય તો કહો. હોડ-પ્રતિદ્વ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન, અને ચક્ષુરાદિ પ્રમાણથી નટસ્થપણે એટલે નિરપેક્ષપણે ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનવાળા મિત યોગીનુ^{૨૯} જ્ઞાન, અને અન્ય વિષયના સ્પર્શમાત્રથી રહિત તેમજ દેવળ સ્વસ્વરૂપમાં સમાપ્ત થતું (પોતાના સ્વરૂપને વિષય કરતું) એવું જે અમિત યોગીનુ^{૩૦} જ્ઞાન, એ ત્રોય પ્રકારના જ્ઞાનથી ત્રિલક્ષણ એવા અલૌકિક સ્વસ્વવેદનનો વિષય થતો હોવાથી

નદિ આવતા એ સ્વાદ આવે છે તેમ આ વિભાર છે, આ અનુભાર છે એવો જુદો જુદો ત્યાગ નદિ આવતા અમુક રસનો સ્વાદ આવવો તે.

૨૬-૨૭ સાધ્ય કાર્ય: કુભાર એ પ્રદાનો કારક છે અને ધડો એ કુભારનું કાર્ય છે. કુભાર (મગ્ધ)નો નાશ થયા પછી પણ ધડો (કાર્ય) ગટે છે. પણ વિભાવોના વિનાશ થયા પછી તત અનુભવી સહતો નથી માટે રસને વિભાવોનું કાર્ય ન બળી શકાય. સૂર્ય એ પ્રદાનો સાપક છે અને ધડો એ સૂર્યનો સાપક ■ સાધ્ય વળી સાપકથી સ્વતંત્ર ગતે સિદ્ધ એટલે અસ્તિત્વવાળી હોય છે સૂર્ય વિના પણ ધડો નો છે. પણ વિભાવાદિ વિના રસ સંભવનો નથી. આ રીતે વિભાવાદિ રમના કારક નથી તેમ સાપક નથી એટલે રસ કાર્ય નથી તેમ સાધ્ય નથી.

૨૮ ઉપચાર થાય છે એટલે બપહાર થાય છે, બોલાય છે.

૨૯ મિતયોગી-પ્રાથમિક યોગી. ૩૦ અમિતયોગી-પરિપક્વ યોગી.

શાખ્ય^{૩૧} પણ કહેવો હોય તો કહો. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એ રસને વિષય કરી શકતું નથી; શાથી જે રસની પ્રતીતિમા વિભાવાદિનો પરામર્શ પ્રધાનપણે હોય છે. તેમજ સવિકલ્પ જ્ઞાન પણ તેને વિષય કરી શકતું નથી; શાથી જે આસ્વાદનો વિષય એવો અલૌકિક આનંદસ્વરૂપ રસ તે સ્વસંવેદનથી જ મિશ્ર છે. ઉભય (નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પક)ના અભાવરૂપ તે રસમાં ઉભયરૂપપણું જ સિદ્ધ થાય છે^{૩૨} જે પહેલાં (કાર્ય-શાખ્ય)ની વિલક્ષણતાની પેઠે એનું લોકોત્તરપણું જ સૂચવે છે, નહિ કે વિગ્રહઃ આ પ્રમાણે આચાર્ય અભિનવગુપ્તનો અભિપ્રાય છે.

વ્યાઘ્ર વગેરે જેમ લયાનકના વિભાવો છે તેમ વીર અદ્ભુત અને રૌદ્રના પણ છે. અશ્રુપાત વગેરે જેમ શૃંગારના અનુભાવો છે તેમ ક્રોધ અને લયાનકના પણ છે. ચિન્તા વગેરે જેમ શૃંગારના વ્યભિચારી ભાવ છે તેમ વીર ક્રોધ અને લયાનકના છે. એ રીતે પ્રત્યેક અનેકમાં હોવાથી સૂત્રમા લેગા બતાવ્યા છે.

^{૩૩}નભ સગલ ધને આર્તિ શું નીલું,,

મધુકર કોકિલ કૂનો દિગ્મામાં,

૩૧ રસની પણ નિષ્પત્તિ થાય છે માટે કાર્ય ગણવું હોય તો ગણો. તેમજ એ અલૌકિક જ્ઞાનનો વિષય ન માટે તેને સિદ્ધ ગણી શાખ્ય ગણવું હોય તો ગણો.

૩૨ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંપર્ક થયા પછી 'કક છે' એવું જે પ્રાથમિક જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પક, 'આ વક્ષ છે' વગેરે ધર્મોથી યુક્ત જે જ્ઞાન થાય તે સવિકલ્પક રસ નિર્વિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તેમા વિભાવાદિનો પરામર્શ-જ્ઞાન છે તે સવિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તે ધર્મોરૂપે જ જણાઈ આવે છે આ બન્નેથી જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોવાથી રસ શું છે એ પ્રશ્ન થતા કહે છે કે તે ઉભયરૂપ છે રસ એટલા પૂરતો નિર્વિકલ્પક છે કે તે પોતે માત્ર ધર્મોરૂપે પણ જણાઈ આવે છે; તે એટલા પૂરતો સવિકલ્પક છે કે તેમા વિભાવાદિનું વિભાવસ્વાદિરૂપે જ્ઞાન હોય છે આની ઉપપત્તિ વિભાવાદિના જ્ઞાનમા અને ગ્મના જ્ઞાનમા કમ દેખાતો નથી એનાથી થઈ શકે.

૩૩ < આકાશ ભરનાના જેવા સ્વામ, જલગર્ભવાળા મેઘવાળું છે.

ધંરણિ પર નવાંકુરો ફુટયા છે,
પગ પડતાં પિયુ, માન માન, મુગ્ધા !

૨૭

વગેરેમાં,

૨૪ મૃદિત કમલિની શાં અંગ વહીલાયલાં છે,
પરિવન વિનવ્યાધી માંડ કામે વળે છે,
ધવલ, નવલ હાથી-હાંત શો, એ કપોલ
હિમકર અકલંકી ફેરી શોલા ધરે છે.

૨૮

વગેરેમાં અને

૨૫ ફરે ઉત્સુક, આવતાં વર્ણો ગઈ, બોલાવતાં ફાટી ગે,
ભેટતાં થઈ લાલ, સાળુ પકડયે વાંકાં બવાં કેં થયાં;
પાયે માનુર્નોને પડયે દગ રહી રેલાઈ આંસુ પૂરે,
અહુ એમ થયું પ્રપંચચતુરે બહાલા તણા વાંકમાં. ૨૬

વગેરેમાં એ કે વિલાવો, અનુલાવો અને ઔ-સુકય, વીડા, હર્ષ,
કેપ, અસૂયા, પ્રસાદરૂપી વ્યભિચારી ભાવોની જ દ્રઢ સ્થિતિ
છે, છતાં પણ અહીં નિયમભંગ થતો નથી. કારણકે આ બધાં
અસાધારણ હોવાથી ત્રણમાંના બાકીના એ આક્ષેપથી સમજાય છે.

તેના ભેદો કહે છે—

દેશાઓની શોખા, મધુકર અને કોહિલના ફૂજનથી યુક્ત છે. ધરણિ, પોતાના
મેળામાં નવીન અંકુરરૂપી ટાંકણાવાળો છે. હે મુગે' પણ પોલા વહાલા
પર પ્રસન્ન થા. > આમાં માત્ર વિભાવો છે.

૩૪ <અંબ ઝોળાઈ અચેલી મૃણાલીના જેવું આન છે; પરિવારની
સીનવણીથી માંડમાંડ દામમાં ગ્રેય છે; તાળ દાપેના હાથીદાંતના દડદે
જેવો તેનો મુંદર ગાલ નિબંધક ચન્દના સૌન્દર્યને ધારણ કરે છે > આમાં
માત્ર અનુભાવો છે.

૩૫ <બહાલાને વાંક પાયે, અનિહીની આંખ ફેરી વિચિત્ર આપારમાં
ચલુર થઈ! દૂરથી જેવાં ઉત્સુક થઈ આવતાં તિરછી થઈ, વાત કરતા શરી
ગઈ, ભેટતા લાલ થઈ, વચ્ર ઝાલતાં દંડક બવાં ચડયા, અને પગે પડતાં
આંસુથી કીકી બરાઈ મઈ. > આમાં માત્ર વ્યભિચારી ભાવો છે.

સુ. ૪૪) શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક,
બીભત્સ અને અદ્ભુત નામના આઠ રસ નાટ્યમાં
મનાય છે. રૂ. ૨૬૩૫

તેમાં શૃંગારના બે ભેદ છે. સંભોગ અને વિપ્રલંભ. તેમાં
પહેલો પરસ્પર અવલોકન, આલિંગન, અધરપાન, પરિચુંબન
વગેરેથી અનંત પ્રકારનો હોવાથી અપરિચ્છેદ એક જ ગણાય છે.
જેમકે

૩૬ સૂનું ધામ વિલોક્તો, સેજથી જરા ધીમે ભેટી, ટાંગથી
પોઢેલા પિયુનું નિહાળી રહીને એકી ટસે ઝુંખડું,
વિશ્રંભે ચુમી, ગાલના નિરખીને રોમાંચ, નીચું કરે
લજાથી મુખ, ત્યાં ચુમાઈ હસતા બહાલાથી મુઘા ચિર. ૩૦

૩૭ તું મુઘા વણચોળી ધારણ કરે કાન્તિ મનોહારિણી
એવાં વેણુ વહી પિયૂજી અઠતાં શ્રાવિ, સખી સાધ સૌ,
બેઠી સેજ સમીપ સંસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવે
આનંદી, કંઈ જૂઠડાં મિય કહી, ધીમેથી ચાલી ગયો. ૩૧

બીજો (વિપ્રલંભ) અભિલાષ, વિરહ, ઈર્ષ્યા પ્રવાસ અને
શાપના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે. તેમનાં ક્રમથી ઉદાહરણો—
૩૮ પ્રેમાળ, પ્રણયે ભોંની, પરિચયે જ્યાં રાગ જામેલ છે,
મુઘાક્ષી તણી એ સ્વભાવમધુરી ચેષ્ટા થને હું વિચે;

૩૫ આ આખી કારિકા મમ્મટે ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના ૬ઠ્ઠા અધ્યાય
માંથી લીધી છે.

૩૬ <વાસમૃદ સૂનું જોઈને સયનમૃદમાંથી જરા ધીમેથી બેઠીને, ખોડું
ખોડું ભાંધી ગયેલા પતિનું બહુ વાર સુધી મુખ નિરખીને વિશ્રમ્બ ચૂમતાં
પ્રેમચિત્ત ગડચણી જોતાં લજાથી મુખ નીચું કરેલી બાળા હસતા પ્રિયથી
પૂજ ચુમાઈ >

૩૭ <‘મુઘાક્ષી ! તું તો કાંચળી વિનાજ મનોહર શોભા ધારણ કરે
છે,’ એમ કહીને પ્રિયતમ કાચળીની ગાંઠને અડતાં, સખ્યાની કોરે બેઠેલી
સંસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવથી આનંદ પામી સખીઓ જૂઠાં બધાનાં
ઠાઠતી ધીમે ધીમે ચાલી ગઈ.>

૩૮ <મુઘાક્ષીની પ્રેમાર્દ્ર, પ્રણયવાળી, પરિચયને લીધે જેમાં ગાદ

જેને કોડર્યો કલ્પતાં પણ, ઘડી રોકાય બાહ્યેન્દ્રિયો

કેરી સર્વ પ્રવૃત્તિ; ને લય થતું અંતરુ ઘનાનન્દમાં. ૩૨

૩૦ બીજે જાય શી વાત એ, નર્થો મુદ્દુ એવોય ઠો એમને,

ના શું ચ્હાય ! ન આવિયા પણ, અરે દેવે શું ધાર્યું હશે !

એવા કંઈ તરકાર્યો કાળજી જતાં કોરાઈ, આવાસમાં

બાહ્ય આમથો તેમ લોટતો નિશામાં નીંદ પામે નહિ. ૩૩

આ ! વરહોત્કંઠિતા છે.

૪૦ તે બાહ્ય, પ્રથમાપરાધ કરતાં બહાલો, ન જાણે કશાં

ગહેણાં માર્મિક અંગવિગ્રમ, નથી શીખી સખી પાગ જે,

કિન્તુ સ્વચ્છ કપોલમૂલ્યથી ખરન્તાં નિર્મળાં આંસુથી,

રોયા માત્ર કરે, છુટી લટ હલે, ને નેત્રપદ્મો લમે. ૩૪

૪૧ બહાલાં કંઠણુ નીસર્યાં, વહ્યો રહ્યાં ચોધાર આંસુ, ઘડી

બેસી ના રહ્યો ધીર, આગળ જવા ચિત્તે થયું આકળું;

જાવાનો કરતાં વિચાર પિયુષ સાથે બધાં નીકળ્યાં;

જાતું છે જીવ ! તો પછી કયમ જવા દે સાથ બહાલાં તણો ? ૩૫

અનુરાગનો ઉદય થયો છે એવી, તે તે સ્વભાવમધુર ચેષ્ટાઓ મારા વિષે થાઓ; અભિલાષથી જ દષ્ટ્યેવી જે ચેષ્ટાઓમાં, કણુને મારે બાળ હન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને રોકનાર અંતઃકરણનો આનંદધન લય થાય છે. >

૩૬ < બીજી જગાએ જાય એ તો વાત જ શી ! એનો એવો મિત્ર પણ નથી. એ મને ન ચ્હાય ? પણ આવ્યો તો નહિ. અરે રે, આ વિધિએ શું આદર્યું છે ! આવી ઘણી કલ્પનાઓથી ભરત ચિત્તવાળી બાળા શયનગૃહમાં આજોટયા કરતી ગત્રે નિદ્રા પામતી નથી. >

૪૦ < પતિના પ્રથમ અપમંધને સમયે સખીના ઉપદેશ વિના વિગ્રમથી અંમરોડ અને વક્રોક્તથી સ્વયં કરવાનું ન જાણતી હોવાથી, સ્વચ્છ કપોલ મૂલ્યથી ગગતાં સ્વચ્છ આંસુવટે બ્દાવડી આંખવાળી વિખરાયલા હલતા પાગવાળી બાહ્ય રૂત રેવે જ છે. >

૪૧ < પ્રિયને જવાનો વિચાર કરતાં, બહાલાં બલ્લેવાંએ પ્રસ્થાન કર્યું, આંસુઓ યાદવા લાગ્યાં, ધૃતિ ફણ પણ ન બેસી રહી, ચિત્તે આગળ જવાનો નિશ્ચય થયો, આ પ્રમાણે બધાં સાથે જ ચાલ્યાં તો હે જીવ, તારે પણ જતું જ છે તો પછી આ પ્રિય મિત્રોનો સાથ કેમ છોડે છે ? >

૪૨ આલેખીને પ્રણય-ફેંકી ધાતુરાગે શિલામાં,
પોતાને હું તુજ પદ પડયો દોરવા જાઉં છું જ્યાં,
ત્યાં આંસુઓ, ઉભરો ઉમરી દષ્ટિને લોપી દે છે;
સંખાએ ના મિલન તહોંએ આપણું કૂર દેવે.

કાસ્ય વગેરેનું ક્રમથી ઉદાહરણ.

૪૩ વારસોંએ સ્વર ઝોંભે કરીં થૂ, અશુદ્ધ
હાથેથી થપ્પડ દોંધી સુજ ઉત્તમાંગે,
મંત્રો લણી જલથી જે કર્યુંતું પવિત્ર;
હા, હું સુવો, કરીં રવે બહુ વિષ્ણુશર્મા ૩૭

૪૪ નાસી ક્યાં ગઈ મા ? શું આ થયું ? ગઈ આશીષ ક્યાં ? દેવ હા !
ધિક્ જીવ્યું, પડ્યું વજ, દેહ તુજમાં અગ્નિ, બળી આંખ આ
એવી ગદ્ગદ જોખરી અટકતી પૌરસોંની વાણીયા
શયાં સૌ ચિતરામણો ય, સતધા ભીતો ય ફાટી ગઈ. ૩૮

૪૫ નિરલજ થઈ હેવાનોએ, સશસ્ત્ર જ જેમણે
કર્યું, અનુમતિ આપી, ફીકું અહીં ગુરુ પાતક,

૪૨ <શિક્ષા ઉપર ધાતુગમ વડે તને પ્રણયકુપિત આલેખીને જેવો
હું મને પોતાને તારે પગે પડતો ચીતરવા જાઉં છું તેવા વારવાર ઉભરાતા
આંસુથી મારી નજર કકાઈ જાય છે કૂરવિધિ ત્યાં પણ આપણો સંગમ
સહન કરતો નથી >

૪૩ <પગે પગે મંત્રોના પાણીથી પવિત્ર કરેલા મારા માથા ઉપર
વેશ્યાએ પોતાનો અપવિત્ર હાથ વાળીને મોટા અવાજ સાથે ધૂકીને, પ્રહાર
કર્યો; હાથ હાથ હું સુવો એમ કહીને વિષ્ણુશર્મા રવે છે.>

૪૪ <માડી તું ક્યાં નાસી ગઈ, આ શું થઈ ગયું ' દેવતાઓને
ધિકાર છે, બધી આશીષો ક્યાં ગઈ, જીવતરને ધિકાર છે, વજ પડ્યું ' તારાં
અંગમાં અગ્નિ ' બળી આપ્યો ' આ પ્રમાણે પૌરાણિકાની ધર્મ અવાજ-
વાળી વચ્ચે રૂંધાઈ જતા સ્વરવાળી કરુણ વાણી ચિત્રમા રહેલાને પણ
રડાવે છે અને બીતના પણ મો કકડા થાય છે.>

૪૫ <તમે નિર્ધર્મ અને સજ્જ આસુધવાળા જે મનુજ પશુઓએ
સુર તરફનું આ મહાપાતક કર્યું હોય, અનુમોદ્યુ હોય, જોયું હોય તે બધા

તમ સકલના, સાથે કૃષ્ણ ત્રકોદર પાર્થના

રુધિર ચરણી માંસેથી હું કદી છું દિશાબલિ. ૩૬

૪૬ ઓહો ઓ વાનરાઓ અધમ ! ભય તમે, જેમણે ઇન્દ્ર કેરા
હાથીનાં કુંભ સેવાં, તમ તનુ પર તે બાણ લાગે પડતાં;
સૌમિત્રે ! બેઝ છાનો, તું ન સુજ રૂપનું પાત્ર, હું મેધનાદ,
કિંચિત્ બ્રહ્મગણીલા થઈ વશ ઉઠાધિ ક્રીધ, તે રામ ખોળું. ૪૦

૪૭ કેટલા ધાતા રથે જો ! નજર બહુ કરે ડોહો વાળી રૂપાળી,
પેઠા શું પૂર્વકાચે લગભગ રૂંઠથી બાણ વાગ્યાની બ્હીકે;
ચાકે પહોળા સુખેથી તૃણ અધકરડયાં વેરતો માર્ગ ઊભે;
ઊંચી કાળોથી થોડું ધરણિ પર જતો ગાંડું તો અંતરિશે. ૪૧

૪૮ ઊભેડી ચામડીને પ્રથમ ઉઠે કટિ સ્પંધના ઊપસેલા
અધાતા માંસલોચા લબલબ સુખથી ખાઇને, પ્રેતરાંકું

ભીમ, અર્જુન અને કૃષ્ણ સુદાના ભોલી મેદ અને માંસ વડે દિશાઓને
ભોગ આપું છું.>

૪૯ <ઓ હુદ્ર વાનરાઓ ત્રાસ છેડી દો. આ બાણો કે જેણે ઇન્દ્રના
હાથીનાં કુંભરથળને ભેલાં છે તે તમારા દેહ ઉપર પડતાં બહુ લાગે છે.
સૌમિત્ર, એક કોરે રહે, મારા રૂપનું તું પાત્ર નથી. હું તો મેધનાદ છું,
જેણે જરા બ્રહ્મગની લીલાથી સમુદ્રને નિમમિત્ત કર્યો એ રામને હું
શોધું છું.>

૫૦ <જેને ! (આ મૂન) ડોહ વાંકી વાળવાથી સુંદર લાગે એવી
રીતે વારંવાર પૂટે પડેલા રથના ઉપર નજર ફેંકે છે, બાણ લાગવાના બમથી
ચરીરનો પાઠલો ભાગ લગભગ ચરીરના આમણ ભાગમાં પેસી ગયો છે,
ચાકથી પહોળા ચક્ર ગયેલા મોઢામાંથી પડતું અડધું ચાવેલું દર્ભ માર્ગ ઉપર
વેરાયલું છે અને ઊંચી કાળોથી આકાશમાં બહુ અને પૃથ્વી ઉપર થોડું
ભય છે.>

૫૧ <પહેલાં આમડું ઉતરડી કનરડીને પગે ખસા, ભગેનાં મૂળ અને
દેશ ઉપરથી ઝટ લઈ ચક્રાય તેવું, હિય દુર્ગમિવાળું, અને જડા ઉપસેલા
ભાગોમાં જામેલું માંસ ખાઈને પછી આર્ત પ્રેતરાંકું ચારેબાજુ ચક્ર
વક્ષા જોતું દાંત દેખાડતું, ખોળામાં પોલી ખોપરીના હાથાંતું આકાશમાં
કરાયલું માંસ કરે છે.>

ખોળાની ખોપરીથી ખડખડું લઈ હાડકું, માંસ ખાવા,
દેખાડી દાંત, ડોળા અહિં તહિં કરતું, ભૂખ્યું, કંઠે નિરાંતે. ૪૦

૪૦ અહો મહા છે અવતાર આ કો !

૧૯૫૯ શી કાંતિ એ ! કેવી છટા નવી જ.

શું ધૈર્ય લોકોત્તર ! શો પ્રભાવ !

શી આકૃતિ ! સહિ જ કો નવીન.

૪૩

જાના સ્થાયી ભાવ કહે છે.

(સૂ. ૪૫) રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, ભુગુપ્સા

અને વિસ્મય એ સ્થાયી ભાવો ગણાય છે. ૩૦
વ્યભિચારી ભાવો કહે છે.

(સૂ. ૪૬) નિર્વેદ, ગ્તાનિ, શંકા, અસૂયા, મદ, અમ, આલસ્ય,

દૈન્ય, ચિન્તા, મોહ, સ્મૃતિ, કૃતિ, (૩૧) ઘ્રોણ,

અપલતા, હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિપાદ,

ઐશ્વર્ય, ભદ્રા, અપસ્માર,^{૫૦} (૩૨) સ્વપ્ન, ઉત્તગરો,

અમર્ષ, અનહિત,^{૫૧} ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધિ, ઉન્માદ,

મરણ, (૩૩) ત્રાસ, વિનર્દ એ વ્યભિચારી ભાવો

ગણવા આ તેત્રીસ ભાવો, નામ દર્શગણ્યા છે. (૩૪)

નિર્વેદ ધણેભાગે અમંગલ હોવાથી તેનું પ્રથમ નામ ફેલું

ન જોઇએ છતાં દીધું છે તે વ્યભિચારી છતાં તે સ્થાયી છે એમ

કહેવા માટે. તેથી

(સૂ. ૪૭) નિર્વેદ સ્થાયી ભાવવાળો નવમો શાન્તરસ છે.

જેમકે

^{૫૨}ભુજંગે કે હારે, ફૂલ શયન કે પથ્થર વિષે,

મણિ કે માટીમાં, સળવ રિપુમાં કે સુદૃઢમાં,

૪૮ < અહો આ કેવો મહાન અવતાર છે ! આવી કાન્તિ કયાં હોય !

આ રીત નવી જ છે. અલૌકિક ધૈર્ય ! કેવો પ્રભાવ છે ! અને કેવી આકૃતિ !

અહો સહિ જ અપૂર્વ છે >

૫૦ અત્યંત દુઃખથી ભાન વગરનાં થઇ જતું તે.

૫૧ સજ્જા વગેરેને લીધે હર્ષ વગેરે ભાવો ખીન કાષ્ટ એટલા દરીને

સંતાડવા તે.

૫૨ < સર્પ અથવા હાર, ફૂલની પયારી અથવા પથ્થર, મણિ અથવા

તૃણે કે ઓવગે, સમદરથીના મુજ દિવસો,
ઠહી પુણ્યારણ્યે, શિવ શિવ લવતાં વહી જતા. ૪૪

(સૂ. ૪૮) દેવ વગેરે જેનો વિષય છે એવી રતિ^{૫૩} તથા
વ્યંગિત^{૫૪} થયેલો વ્યભિચારી (૩૫) ભાવ
કહેવાય છે.

વગેરે શબ્દથી મુનિ, શુર, નૃપ, પુત્ર, વગેરે વિષયોવાળી
સમજવી. કાન્તાવિષયવાળી રતિ વ્યકત થઈ હોય ત્યારે શૃંગાર
કહેવાય છે.

૫૫ ભગ્યું ઠઠમહીં કાલકૂટ તે
ધરા ! લાગતું મને મહામૃત;
આપના વપુધોં ભિન્ન જો મળે
અમૃતે નહિ મને જરા રહે. ૪૫

૫૬ હરે અયો સાંપ્રત, ભાવિમાં કરે
શુભો, થતું સમ્યક્ચિતોર્થો ભૂતનાં;
શરીરિને દર્શન આપનું ખરે
ત્રિકાળમાં સૂચવતું જ યોગ્યતા. ૪૬

આ પ્રમાણે બીજા વિષયો પણ ઉદાહરણથી સમજી લેવા.
વ્યંગિત થયેલો વ્યભિચારી જેમકે—

દેહું, બળવાન ચત્ર અથવા મિત્ર, ધાસ અથવા સ્ત્રી એમાં સરખી દૃષ્ટિ રાખતાં
શિવ શિવ એમ જણતાં ગમે લા પુણ્યારણ્યે મારા દિવસો આસ્થા ભય >

૫૩-૫૪ રતિ શબ્દથી બીજા સ્થાપી બાવો પણ સમજવા. વ્યંગિત
એટલે વિભાવ વગેરેથી નિષ્પન્ન થયેલો. અર્થાત્ રસની અવસ્થા સુધી નહિ
ગયેલો કાષ્ઠ પણ સ્થાપી કે વ્યભિચારી ભાવ કાવ્યમાં ભાવ કહેવાય છે.

૫૫ <હે મુરુદ તારા ગગાના એક ખૂણમાં રહેલું કાલકૂટ મારે મન
મહામૃત છે. આપનાં પૃથ્વી સર્પર અમૃત હોય તોપણ તે મને ગમે નહિ.>

૫૬ <પૂર્વનાં શુભકર્મથી પ્રાપ્ત થતું, વર્તમાનમાં મના પાપનું દરજ્જ
કરતું અને બાવિધનાં ક્રમ્યાણના દેતુરૂપ આપનું દર્શન દેહધારીઓને ત્રિકાલ
યોગ્યતા મુચવે છે.>

૫૭ બાલુ, રીસચો ફેરવી મુખ પ્રિયા, વારી મને હાયથી
સ્પર્શો માં કરો રાતો ચાલતો થતી સ્વપ્ને દોઢી આજ મેં;
ત્યાં સાંઈ દઈ આહુ વાક્ય કહોને બહિં મનાવા પ્રિયા
નિદ્રા લૂંટી કયો ગરીબ વિધિએ લુચ્ચે મને ત્યાં સજો! ૪૭

મહી વિધિ તરફ ઈધ્યાં છે.

(સ્વ. ૪૬) અનુચિતરીતે પ્રવૃત્ત થતાં તેના આભાસો
કહેવાય છે.

તેના આભાસો એટલે રસાભાસો અને ભાવાભાસો. તેમાં રસાભાસ
જેમકે

૫૮ સ્તવુ વામાક્ષી ! કે, કણુ ન ગમતું જે વિષુ તને ?
તમચા કેણે પ્રાણો રણુમખમહી શોધતો તું જે ?
અહો કેના એવા, શશિમુખિ ! તું આલિંગન કરે ?
તપસ્વી કે એવો, મદનનગરી ! ધ્યાન તું ધરે ? ૪૮.

અહીં આ 'સ્તવુ' ઈત્યાદિ સાથે અંબ ધમાં આવેલું તેણીની અનેક ક્રિયા-
ઓનું કથન તેણીના અનેક કામુક વિશેના અભિલાષને વ્યક્ત કરે છે.
ભાવાભાસ જેમકે—

૫૯ < આજે સ્વપ્નમાં કોપથી આહુ ભેડી ના મહેની પ્રિયતમા મેં
ભેઈ, 'મને અશો મા' જેમ હાયનહે (સૂચનતી) રડતી રડતી આગળ આવના
માડી. તેને આલિંગીને અનેક આહુ વચનો વડે પ્રિયાને આશ્વાસન આપુ
એટલામાં તો હે બાઈ હું બાણુ છું કે તાર વિધિએ માર નિદ્રાસ્પી ધન
વળી લીધું >

૫૮ < હે આખનાણી, કેના મિત્રા એક ક્ષણ પણ તું નિતર
પાગતી નથી એના કોની અગે મુનિ કડીએ ? એના ક્યા માણુમે રણુચરમા
ગેતાના પ્રાણુ દોમ્મા છે કે જેને તુ ગોધિ છે ? મારા (અહ) લગનમાં એવો
કોણ લગ્નચો ? કે જેને હે રાશિમુખી, તું બનથી આવિજે છે ? હે મદન
નગરિ ! આ કોની તપમી છે કે જેનું તું ચિતન કરે છે ? >

૧૦૫ પૂર્વેનું શું મુખ, મુચંચલ દીધું નેનો,
આછી બુવાનીની વિલાસ લહેર અંગે.
તો શું ઠરું, ઠરું શી પેર હું મેઝી, તેના
સ્વીકાર માટ તઢખીર હવાં રચું શી.

૪૯.

આમાં અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે. આ પ્રમાણે બીજા
પણ ઉદાહરણોથી સમજી લેવા.

(સં. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શામલતા
તે પ્રમાણે [એટલે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય,
ભાવસન્ધિ, ભાવશામલતા કહેવાય છે.] ૩૬.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

૧૦૬ પેલીના ઘન લેપ ઉપરથી લાગ્યો તને ભેટતાં
નિ તેનું ચિન્હ છુપાવવા ચરણમાં આ શું પ્રજ્વાલો દરે ?
હૃદેતાં એમ, હું 'એ યનાવ' કહ્યોને તે લાગણું લુછવા
ભેટ્યો વેગથી, ત્યાંજ તે મુખમહી તન્ની ગર્થ વીસરી. ૫૦
આમાં કોપ (ની શાન્તિ છે.)

૧૦૭ લેખી સેજ વિશે પિયુ ઉચરતાં નામે સપત્ની તણ
મુઘાએ લઈ રીસ સઘ સુરતાં, આવેશથી કોપના

૫૮< પૂનમના ચંદ્રજેવા મુખવાળી, ચંચલ અને દીર્ઘનિર્ભવાળી,
શિખર કરતા ધીવન પડે તરંગિત વિલાસો જેના અંગમાં છે એડી એ છે.
તો હું શું કહું ? તેની કોળી કેમ થાય ? તે માટે સ્વીકાર કરે એમ
થવો શો ઉપાય ?> આ મીઠા સંબંધી ગવળાની હકિત છે.

૬૦< પેલીના ઘાટા વિલેપનવાળા સ્તનને આલિંગન કર્યાથી અંકિત
થયેલી તારી છાતી પડે પડવાને જવાને કાં છુપાવે ? એમ કહેતા 'એ ક્યા'
છે એમ કહી અને તે એકદમ જૂંસી નાખવા મેં ઉદાવળથી આલિંગન કર્યું
તેના મુખમાં લીન ચપ્પ જામી તન્ની તે બાળન જૂની ગર્ડ.>

૬૧< એક સમયમાં મોઢાનું નામ લેતાં એકદમ રીસાવળસી બતાવિ
પામેલી મુઘાએ માટ્ટકિન કરવા છતાં પણ પ્રિયતમનો આવેશથી તિરસ્કાર
કર્યો તેજ કાજે તે ચાન્ત ચર્ચ મો. અને તેણે 'હિંદ્યા તો • હિંદિ દેવ
એમ મારી ડોક ખૂન વાંકી કરીને તેના નરક દરીને જોયું.>

તછોડયો પ્રિય બોલતો પ્રિયપતિ, તે હુત મૂંગો થતાં,
'બ્રાધ્યા તો નર્થો' એમ, ખૂબ મરડી ગ્રીવા નિહાળ્યો ફરી. ૫૧

આમાં ઔત્સુક્ય(નો ઉદય છે.)

૧૨ આગ્યો એ તપ ને પરાક્રમ નિધિ ગર્વે લયો, તેહના
સંધિ વીરોત્સાહ તણો હુલાસ વર્ણો સત્સંગે ય આકર્ષતો:
શીતરિનંધ, મયંક ચંદન સમું, સીતાનું આલિંગન,
મોઢે ચેતનને હરી ફરો ફરી રોકે બોલ પાસથી. ૫૨

આમાં આવેગ અને હર્ષ(ની સન્ધિ છે.)

૧૩ ક્યાં આ આલું અકાર્ય ચન્દ્રકુલ ક્યાં, દેખાય એ ક્યાં ફરી,
માફે છે શ્રુત દોષશાન્તિ કરવા, કોપેય શાન્તિ મુખે !
ફેડેશે શું ગતપાપ પુણ્યજન, કે સ્વપ્ને ય એ હુલ્લા,
ધીકે થા મન, કોણ એ અધરને પીશે સુભાગી યુવા ! ૫૩
અહીં આ વિતર્ક, ઔત્સુક્ય, મતિ, સ્મરણ, શંકા, દેન્ય, ધૃતિ અને
ચિન્તાની શબ્દલતા છે.

ભાવસ્થિતિ આગળ દહી ગયા છીએ અને તેનું ઉદાહરણ
પણ આપ્યું છે. ૧૪

૧૨ < તપ અને પરાક્રમતા નિધિ, અભિગાનીના આત્મી આવવાથી
એક બાજુએ સત્સંગની મીઠાસ અને નીચમનો અનિશય ઉત્સાહ મને ખેંચે છે.
અને બીજી બાજુ ચંપન્યને મીઠાવી દેનું, હરિચંદન અને ચન્દના જેવું શીતલ
અને રિનંધ આનંદદાયી લેહેરીનું આલિંગન રોકે છે. > મતાવીર ગરિતમાં
ચાંતપુરમાં મમ સીતા સાથે હતા તે સમયે પરશુરામને આવતા તોઈ
તેમને મળવા જવા તૈયાર થતાં સીતા રામને અટકાવે છે તે સમયની આ
હિતિ છે.

૧૩ < કય અનુચિત દર્પ અને ક્યાં નંદવંન ! એ ફરીયા દેખાય !
ગમાડે નાન એ દોષોની શાન્તિ માટે છે. અહીં કોપમાં પણ તેનું નુખ
સંદર નામે છે. પુરુષગણી ધીર પુરુષો શું કહેશે ? સ્વપ્નમાં પણ એ દર્શન
છે. કે ચિત્ત શાન્તિ પામ. એવો કોણ મન્ય મુવા ભરે કે ને એના અધરનું
પાન ફરશે >

૧૪ આજો સુ. ૪૮, ઉદાહરણ ૫૦ મુ.

(સુ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઈવાર અંગીપણ પામે છે.

તે એટલે લાવચિયતિ લાવચાન્તિ વગેરે. અંગીપણ, પરણતા નોકર-ને જેમ રાજા અનુસરે છે તેમ તેનું અંગીપણ એટલે પ્રાધાન્ય છે.

(સુ. ૫૨) ૧૫ રણકારની જેમ જેનો કંમ મંલક્ય છે એવો જેનામાં વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉલ્લેખની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો પ્વનિ કહેવાય છે.

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉલ્લેખશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો તેમાં

(સુ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અલંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકાશે છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો એ પ્રકારનો જણાવો.

‘વસ્તુ જ’ એટલે અલંકારથી ભિન્ન માત્ર વસ્તુ. પહેલો જેમકે—

૧૧ उल्लास्य कालकरगालमहाम्बुषादं
देयं येन जरटोजितगजितेन ।

निर्वाणितः सकल यद्य रणे रिपूणाम्

ધારાજલૈચિજગતિ રચલિતઃ પ્રતાપઃ ॥ ૫૪ ॥

૧૫ અહીંથી લક્ષ્યવ્યંગ્યમ પ્વનિ કાવ્યની અર્થા મર કહે છે.

૧૬ આ શ્લોકમાં રાજાની સ્તુતિ છે. એ અર્થ ગ્રંથ બેડા પત્રી શબ્દશક્તિથી મંદ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે. એ બેનો અમંગલત્વનો દોષ દાખવા બન્ને વચ્ચે ઉપમેય-રૂપમાન ભાવ દેખવો જોઈએ. મારે અહીંમાં રૂપમા અર્થકાર વ્યંગ્ય છે. રાજાના મંગલમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે. < ને દેવે કોર અને મનુષ્યના મર્દના કરીને, (કાલ =) કાળી (કમ્વાલ =) તળાવના મહાન (અમ્બુ =) પાણીના પ્રવાહને ઉઠાડીને, (ધાગજલ =) ધારના પાણી વડે યુગ્મેનો ત્રણ જગતમા જગદગનો મનુષ્ય પ્રતાપ જુમા એટલી નાખ્યો > આ શ્લોકમા પાણી અને ધાર શબ્દો ‘અમ્બુની પાણીદાર ધાર’ કરીને છીએ એ અર્થમા છે. ધરના અર્થ

અહીંઆં વાઙ્મય અસંખ્ય અર્થ કહે છે એવો કોઈ દોષ ન લાગે એટલા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો ઉપમાન-ઉપમેય લાવ કદપણે ભેદજો, એટલે ઉપમા-અલંકાર વ્યવ્ય થાય છે.

૧૭ તિગ્મરુચિરપ્રતાપો વિધુરનિશાકૃદ્વિમો મધુરલીલઃ ।

મતિમાનતત્ત્વવૃત્તિઃ પ્રતિપદપક્ષાગ્રણીર્વિભાતિ મથાન્ ॥૫૬॥

આમાં એક એક પદને બે પદરૂપે લેતાં વિરોધાભાસ થાય છે.

૧૮ અમિતઃ સમિતઃ પ્રાપ્તૈરુત્કર્ષેર્હર્ષદ પ્રમો ।

અહિતઃ સહિતઃ સાધુયજ્ઞોભિરસત્તામહિ ॥૫૬॥

< જે કહે કહેર અને જગવાન મર્જના કરીને (કાલકર=) કાળાં કિરણોવાળું (વાલ=ચાલ=) નવીન મહાન (અમ્બુવાહ=) મેધને પ્રકાશીને (ધારાજલ=) પાણીની ધાર વડે [પાણીના] સુતુઓનો ત્રણ જગતમાં જગતો તાપ (રણે=) [અંગાર ઉપર પાણી પડતાં થાય તેવો] હમ હમ અવાજ થાય એવી રીતે ઓલવી નાખ્યો. >

૧૭ < હે વિમો! આપ કે જેનો તિગ્મ-(=તીક્ષ્ણ) અને રુચિર-(=મનોહર) પ્રતાપ છે, જે વિધુર-(=શત્રુ) ના નિશાકૃત (==રાત્રિ કરનાર, નારા કરનાર) છે, મધુરલીલઃ (==મધુર લીલાવાળા) છે, મતિ-(=બુદ્ધિ) અને માન-(=પ્રમાણ) વડે તત્ત્વમાં-વૃત્તિ રાખનાર છે, પ્રતિપદ-(==દરેક સ્થાને) (પોતાના) પદના અગ્રણી છે, તે શોભો છે. > આ શ્લોકમાં જે જે પદો લઘુ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે એક એક પદનાં બળે ખડપદો લઘુ અર્થ કરતાં વિરોધાભાસ થાય છે. જેમકે < તિગ્મરુચિઃ (==તીક્ષ્ણ કિરણવાળો અર્થાત્ સૂચી) અપ્રતાપઃ (પ્રતાપ વિનાનો) વિદુઃ (==અન્ધ) અનિશાકૃત (==રાત્રિ નહિ કરનારો) છે, વિમઃ (==આ એટલે કાન્તિ વિનાનો) આપ દીપો છે, મધુઃ (==સન્ત) ગલીલઃ (==લીલા વિનાનો) છે, મતિમાન્ (==બુદ્ધિશાળી) જતત્ત્વવૃત્તિઃ (==તત્ત્વવિનાની વાતમાં વૃત્તિ રાખનાર) છે, પ્રતિપદ (==પડવો) અપક્ષાગ્રણીઃ (==પખવાડીઆની પહેલાં ન આવનાર) છે. >

૧૮ < હે હર્ષદ પ્રમુ! સમિતમાંથી (સ્ખર્મગ્રામમાંથી) મળેલા ઉત્કર્ષ વડે અમિત છે, દુષ્ટોના અહિત છે, સારા વશથી સહિત છે. > આ શ્લોકમાં હર્ષદ એટલે હર્ષ આપવાવાળો અને હર્ષ છેલ્લાવાળો, સમિતઃ (માપવાળો) અમિતઃ (માપ વિનાનો) અહિતઃ (હિત વિનાનો) અને સહિતઃ (હિતવાળો) એ પ્રમાણે સજ્ઞોનો વિરોધાભાસ છે.

અહીંઆં પણ વિરોધાભાસ છે.

૧૬ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીંત ના તોય ચીતરે
જગચ્ચિત્ર, નમું તેહ દલાઈલાઘ્ય પિનાકને.

૫૭

આમાં વ્યતિરેક. ૭૦

પ્રાદાણશ્રમણ ન્યાય ૭૧થી અલંકાર પણ અહીં અલંકાર
બને છે.

માત્ર વસ્તુ (વ્યંજ્યથી સૂચિત કરાય છે.) જેમકે
૭૨થી નર્થી પાથરણું કર્હી ય આ પથરણ ગામ મહી;
ઉત્તત પેખીં પથોધર, જે વાસો રૂહે લહે રૂહે તો. ૫૮

૧૬<ઉપદરણની સામગ્રી વિના, ભીંત વિના જગચ્ચિત્રને પિનારના
દલાઈલાઘ્ય શક્તિ નમસ્કાર.>

૭૦ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય
છે. જુઓ. સ. ૧૬૬. અહીં રંગ વગેરે સામગ્રીથી ભીંત ઉપર ચિત્ર ચીતર-
નાર. ઉપમાનભૂત ચિત્રકારથી ઉપમેય ચંદ્રનું આધિક્ય બતાવ્યું છે.

૭૧. ઉપરનાં બધાં દલાન્તો ધ્વનિ કાવ્યનાં છે. અર્થાત્ આ કાવ્યોમા
વાચ્ય કરતા વ્યંજ્ય વધારે અમતકારી છે. એટલે કે અહીં વ્યંજ્ય પ્રધાન છે.
હવે કાવ્યમાં જે પ્રધાન હોય તે જ અલંકાર્ય હોય શકે. અલંકાર તો
અપ્રધાન હોય: છતાં અહીં વ્યંજ્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી અલંકાર્ય છે તેને
અલંકાર કેમ કહો? એવી ચંકાનું અહીં સમાધાન ક્યું છે. અહીં વાચ્ય
પ્રસ્તુત છે અને વ્યંજ્ય અપ્રસ્તુત છે (જુઓ ઉદાહરણ ૫૪ ઉપરની શ્રુતિ)
હવે જ્યારે આવી રીતે વાચ્યમાં કોઈ અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે
અલંકાર હોય છે અને કાવ્ય પ્રકારમાં પણ અલંકાર પોતાના સ્થાન પ્રમાણે
વાચ્ય જ હોય શકે છે એ રીતે અહીં વ્યંજ્યને પણ પ્રાદાણ શ્રમણ ન્યાય-
થી અલંકાર કહ્યો છે. પ્રાદાણ શિખા સત્તનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે
તે વાસ્તવિક રીતે પ્રાદાણ રહેતો નથી છતાં તેનો પૂર્વ સંબંધ શ્રમણમાં
રાખી જેમ તેને પ્રાદાણ કહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત દર્શક વાચ્યમાં
આવતા અપ્રધાન હોઈ અલંકાર કહેવાય તેમ તેની જ દર્શક વ્યંજ્યમાં
આવતાં પ્રધાન છતાં અલંકાર કહી છે.

૭૨ <હે પંથિક! આ પથરવાળા ગામમાં પથારી જરાએ નદિ મળે.
ઉત્ત પથોધરને જોઈને જો રહેનું હોય તો રહે.>

જો ઉપભોગ ચોગ્ય હો તો રહે એવું અહીંનાં સૂચયેલું છે.

૫૩ શનિરશનિષ્ઠ તમુચ્ચૈર્નિહન્તિ કુપ્યસિ નરેન્દ્ર યસ્મૈ ત્વમ્ ।

યન્ પ્રસીદસિ પુનઃ સ માત્યુદારોઽનુદારશ્ચ ॥ ૫૨ ॥

અહીંનાં વિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે એક જ કાર્ય કરે છે એવી વસ્તુનો ધ્વનિ છે.

(સુ. ૫૪) જેથી, અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ, સ્વતાઃસંભવી અર્થાત્ પોતાની મેળે વ્યંજક છે, (૩૯) અથવા કવિની પ્રાદોક્ષિકથી વ્યંજક છે, અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાયક વગેરેની પ્રાદોક્ષિકથી વ્યંજક છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા અલંકાર રૂપ હોય તેવો છ પ્રકારનો થાતે પણ (૪૦) વસ્તુ અથવા અલંકાર મુચ્ચે છે તેથી ખાર પ્રકારનો છે.

સ્વતાઃસંભવી એટલે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલું નહિ પણ લોકમાં પણ જેની ચોગ્યતાનો સંભવ છે એવો. બીજો, બહાર લોકમાં ન હોવા છતાં પણ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામેલો અથવા કવિએ રચેલા વક્તાથી નિર્માણેલો એવો બે પ્રકારનો. એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પાતે) વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે છ પ્રકારનો વ્યંજક છે. તેનું વ્યંજ્ય વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ ખાર પ્રકારનો છે.

૭૩ <હે નરેન્દ્ર! જેના પર તું ગુસ્સે થાય છે તેને શનિ અને અસનિ એટલે વળ અતિશય દણે છે. જેના પર પ્રભવ થાય છે તે ઉદાર અને અનુદાર (જેની પછવાડે દાગ-ઝી યાત્રે છે તેવો) થાય છે.> આ સમજાવેલું વસ્તુધ્વનિકાવ્યનું ઉદાહરણ છે. આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ એ સમજાવું. એટલે કે શનિ અને અસનિ બન્ને તને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે, એનું વસ્તુ સચિત્ થાય છે. કૃતાર્ધમાં તો વિરોધાભાસ અલંકાર વ્યંજ્ય છે જેનું ઉદાહરણ અહીં પ્રસ્તુત નથી.

૭૪ધૂતોનો મહોવડોઓ, આળસુનો પીર, બેટો! શ્રીમંત;
એણું વદતાં લોચન નમણી કેરાં પ્રકુલ્લ થયાં. ૬૦

અહીં વસ્તુ વડે, મારેજ ઉપલોગ્ય છે એ પ્રમાણે વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૫વિશ્રંખ આદુ વચનો પ્રિય સંગમાં તું
બોલી શકે સુરતમાં! સખી! દેવીં ધન્ય !
નીચી લણી કર જરા સરતાં પિયનો
ને શુદ્ધિ રૂઢે દર્શોય તો સમ છે સખીના. ૬૧

અહીં તું અધન્ય છ અને હું ધન્ય છું એવો વ્યતિરેકાલંકાર છે.

૭૬ઉન્મત્ત ગન્ધગજકુલ કપાટફે
જામી ગયેલ ધન રક્તની કાન્તિવાળો
દીઠો રળે કરચું, કોપથી લાલચોળ
કાલીકટાક્ષ સમ, વીરજને જમૈયો. ૬૨

અહીંનાં ઉપમા અલંકારથી, શત્રુના સમગ્ર ઐન્યનો ક્ષણમાં નાશ થયે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૪<‘દે પુત્રી (આ) આળસુઓનો ત્રિશમણી, ધૂતોનો નાયક, ધન સમૃદ્ધિવાળો છે.’ એ પ્રમાણે કહેતાં નતાંગીનાં નમનો ચિક્ષી ગયાં. >
આ સ્વતઃસંબન્ધી કવચિત્માં વચ્ચુથી વસ્તુ વ્યંગિત થયાનું ઉદાહરણ છે. [૧]

૭૫<સુદન કીડા દરમીઆન, પ્રિયસંગમાં પણ વિશ્વરૂપ આદુ વચનો તું બોલી શકે છે તે નને ધન્ય છે. નીચી તરફ પ્રિયનમે દાસ નાંખનાં અને ને કંઈ સાંભળું દોય નો સખીના જ સમ છે. > સ્વતઃસંબન્ધી, વચ્ચુથી અલંકાર. [૨]

૭૬<મક્કંધ મયેગજના, કમળના આગળીઆ જેવા કુંભ કવર પડવાથી રૂઢ સંગદ્ધ થયેલા ધાડા બોલીથી જેનો પ્રદાસ રાતો છે એવો અને કૃપથી લાલ કાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાંજુ જેના દાસમાં ત્રિશએ રણમાં ભોગો. > સ્વતઃસંબન્ધી, અલંકારથી વસ્તુ. [૩]

૭૭ <યુદ્ધમાં અધર દંશતાં નિજ
કાન્તદન્તવણ કેરો પીડના
સંકટથી ક્રોધ મુકત શત્રુની
નારનાં અધર-ઓઠ પલ્લવો.

૬૩

આમાં વિરોધાલંકારથી હોઠના કરડવા સાથે જ શત્રુઓ હથાયા
એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિતા.^{૭૮} મારી ક્ષતિથી અન્યની ક્ષતિ દૂર થાઓ
એવી તેની બુદ્ધિ સૂચવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ કાખલાઓમાં
વ્યંજક સ્વતાઃસંભવી છે.

૭૮ <વેણુ કેરા સરસ સ્વરથી, મુખ્ય કૈલાસશૃંગે
ગાતાં કીર્તિ, અમરમણી, જેહની સાંભળીને,
ત્રાંસુ' બેતા, કુણી કમલિની-દાંડલીના બ્રમેથી
દિહ્-માતંગો, અવણતટમાં, સૂંઠને ફેરવે છે.

૬૪

અહીં આ વસ્તુવડે, જેમને અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમને પણ
આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી કીર્તિ અમત્કાર કરે છે એવી વ્યંજન
વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૭ <યુદ્ધમાં શાયથી પોતાનો હોઠ કરડતાં જેણે શત્રુઓની સ્ત્રી-
ઓના હોઠરૂપી પરવાણાની પાંદડીઓને કાન્તના ગાઠ દંતક્ષતની વ્યથારૂપી
સંકટથી છોડાવી.> અહીં સ્વતઃસંભવીમાં વિરોધાલંકારથી તુલ્યયોગિતા
અને ઉત્પ્રેક્ષા અવકાશો વ્યંજિત થાય છે. [૪]

૭૮. માત્ર પ્રસ્તુતોના અથવા માત્ર અપ્રસ્તુતોના સાધારણ ધર્મનું એકવાર
કથન ક્યું હોય તે તુલ્યયોગિતા. અહીં પોતાનો હોઠ કરડવો અને શત્રુઓ
નાશ પામવા એ બન્ને એક સાથે બળવાણ ધર્મનો ધ્વનિ છે માટે તુલ્યયો-
ગિતા. (જુઓ સૂત્ર ૧૫૮)

૭૯ <કૈલાસના પ્રથમ શિખર ઉપર વેણુની સંમૂર્જના રહે અપ્સરાઓ-
થી ગવાતી, જેની કીર્તિ સાંભળીને સરસ મૃણાલીના દાંડાની શંકા થવાથી
દિગ્ગાને આંખના ખૂણા ફેરવીને અવણતટ ઉપર પોતાની મૂંઢ ફેરવે છે.>
દ્વિ પ્રોટાક્ષિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૫]

૮૦ સમર મર્હિં બલાત્કારે કથર્થો તેણે જયર્થો પકડી જ્યાં,
ત્યાં તેના રિપુઓને વળગી ગઇ ગાઢ કન્દરા ઠઠે. ૬૫
આમાં દેશબ્રહ્મ બેઠીને દંદરા જાણે કામાસક્ત થઇ હોય તેમ તેના
શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે. એક જ જગ્યાએ
સંધ્યામમાં તેનો વિજય બેઠીને તેના શત્રુઓ નાસીને શુદ્ધમાં બેઠા છે
એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી મયા નથી પણ તેના
તરફથી પરાભવની બીકથી શુદ્ધાઓ જ તેમને છોડવી નથી એવી
રીતે અપહ્નુતિ અલંકાર છે. ૮૧

૮૧ હોંઝર્થો ગાઢાલિંગન કરવા બતાં પિયૂર્ણ માતુર્નોનું
માન સરે દડગાઢ પીલાવાની બહોંકે શું હુદયેથી. ૬૬
બહોં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમાં પ્રત્યાલિંગન વગેરે જામે છે એમ વસ્તુ
(સૂચવાય છે)

૮૨ ભુદ્ધાને હસતી શું, કવિના વદનાંબુજે જઈ બેઠી,
ભુવન બોંજું શું બતાવે વાગ્દેવી તેહ જય પામે. ૬૭

૮૦ <ચોટલો ગાલીને તેણે સમરમાં જયર્થીને બળાત્કારથી એરી પકડી
કે તેના શત્રુઓ શુદ્ધાઓ વડે પોતાના કડિ જ સન્નિહ બેસાડાય. > કવિ
પ્રોત્સાહિતથી વસ્તુ વડે અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૬]

૮૧. કાવ્યહેતુને કાવ્યલિંગ પણ કહે છે. હેતુનું વાચ્યથી કે પદ્યથી
કથન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. કાવ્યની અમતૃતિવાળું હેતુપૂર્વક અનુમાન
કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. બહોં વિજય દર્શન એ નામી જવાનો હેતુ છે
માટે કાવ્યલિંગાલંકાર. ઉપરોક્તને અસત્ય કરીને ઉપમાને સત્યરૂપે સ્થાપનું
તે અપહ્નુતિ (સ. ૧૭૪. ૧૪૬)

૮૨ <બહોં ગાઢાલિંગન કરવાને તેંસથી આવતાં મનરિવનીના
હૃદયમાંથી માન, પીલાવાની બીકથી જાણે એકદમ મટી ગયું. > કવિ
પ્રોત્સાહિતથી અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૭]

૮૩ <કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, ભુદ્ધાને હસતી જાણે બીજું
ભુવનમાંસ બતાવે છે તે વાણી જય પામે. > કવિ પ્રોત્સાહિતથી અલંકારથી
અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૮]

અહીંઆં ઉત્પ્રેક્ષાથી, અજડાસન ઉપર બેઠેલી, ચમત્કારનું અનન્ય કારણ નવું નવું જગત્ નિર્માણ કરે છે. એ રીતે વ્યતિરેક અલંકાર^{૧૪} છે. ઉપરના બધા દાખલાઓમાં કવિની પ્રૌઢાકિતથી વ્યંજક નિબ્ધન થયેલ છે.

૧૪ <લંકાગિરિને તટે ખર્જો રહ્યા, થાકે ભૂખી સર્પિણી
ખેડાળી ફેણનો હાર ફૂલવો ગળી ભતાં થતા દ્રુમળા,
તે દાવાં મલયાનિલો વિરહિણી નિશ્વાસના સ્પર્શથી
છાટા છે પણ પૂર્ણ જોખનથી શું માતા થયા દીસતાં. > ૬૮

અહીંઆં, વસ્તુ વડે નિશ્વાસ વડે ઐશ્વર્ય પામેલા વાયુઓ શું શું નથી કરતા એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે.

૧૫ <મુજ હઠને આશ્વાસન, આપ્યું જે ધીરજે સખિ ! તેહ
પ્રિયદર્શન કૌતુકના કાલે 'સાહસ' કરી ગયું જ સરી. > ૬૯

અહીંઆં, પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ પ્રસન્ન થઈ એમ વિભાવના, અથવા પ્રિયદર્શનનું સૌભાગ્યબલ ઘેરથી સહન ન થઈ શક્યું એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વડે સૂચવાય છે.

૧૪ <શ્વક્ષાને જડપત્રનું આસન છે અને વાગ્દેવીને કવિના મુખરૂપી અજડ આસન છે તથા વાગ્દેવી નવીન જ ભુવન બતાવે છે માટે વ્યતિરેક.

૧૫ <લંકાગિરિની મેખલા ઉપર રખણન પામેલા, સંભોગથી ખિન્ન થઈ ગયેલી સર્પિણીઓની અત્યંત ફેલાયેલી ફેણો વડે બક્ષાવાથી દરિદ્રતાને પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરહિણીના નિશ્વાસના સ્પર્શથી, ચિદ્રુ હોવા છતાં પણ, જાણે એકદમ તારુણ્યથી ભરાઈ જઈને ફાલી જાય છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૯]

૧૬ <સખિ ! જે ક્ષેત્રે મારા માનને આશ્વાસન આપ્યું હતું, તે પ્રિયદર્શનની વિદ્વત્ત ક્ષણે, "આતો સાહસ ! " એમ કરી એકદમ સરસી ગયું.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૧૦] વિભાવના એટલે કારણનો પ્રતિષેધ કર્યા છતાં કાર્ય પ્રકટ કરવું તે. અહીં પ્રાર્થના વિના પ્રસન્નતા થઈ તે. (મૂલ ૧૬૨.)

૮૭લીલાં દશન નખ સત તારાંએ, રક્તઅંશુક નયનને
બધ્યો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નથી કોપ કે' ચડિયો. ૭૦

અહીંઆં, તારાં નયન કેમ શુરસે ભર્યાં છે એવા ઉત્તરા-
લંકાર' વડે 'તું આર્દ્રનખક્ષતને છુવાવે છે,' એટલું જ નહિ
પણ 'હું' તેની પ્રસાદપાત્ર થઈ ગઈ છું' એવીર્ચસ્તુ (સૂચવાય છે).

૮૮મહિલાની બીડ ભર્યાં તવ હેયે માગ મુલગ ! ના મળતાં,
તણે બીજું કામ દિનદિન તનુ તનહાને ય તનુ કરતી. ૭૧

અહીંઆં, હેતુ અલંકારથી દુખજાને વધારે દુખજું કરવા
છતાં પણ એ તારા હૃદયમાં વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ' (સૂચવાય છે). આ દાખલાઓમાં વ્યંજનનું શરીર કવિએ રચેલા
વક્તાની પ્રૌઢાકૃતિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે બાર લેટા.

(સૂ. પપ) રાખ્દ અને અર્થ બનેમાંથી નિષ્પન્ન થતો એક
જેમકે

૮૭<હે પ્રિય ! તારાં અત્મંત આર્દ્ર દંતક્ષતો અને નખક્ષતોએ મારા
નયનને આપેલા રક્તાંશુકનો આ પ્રસાદ છે. એ કંઈ કોયે ભર્યાં નથી.>
રક્તાંશુક શબ્દ હવે 'સેય' છે. રક્ત અંશુ એટલે રક્તો દિરંગો અને
તેનાથી બનેલું રક્તાંશુક એટલે રક્તો સાથે એવા અહીં અર્થ છે. કવિ
નિર્મિત પાત્રની દક્ષિણ વડે અહીં અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સાંભળવાથી જ બન્નાં પ્રથમું અનુમાન થાય તે
ઉત્તરાલંકાર. (સૂ. ૧૮૮).

૮૯<હે મુલગ ! હજારો મહિલાઓથી બરેલા તારા હૃદયમાં એ ન
સમાની દરેગર, બીજું કંઈ ક્યાં વિના, પોતાના દુખજા અંગને દુખજું
કરે છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢાકૃતિવડે અલંકારથી અલંકાર
સૂચવાય છે. [૧૨]

૯૦. અખંડ કારણો દેવા છતાં કાર્ય ન થવાનું કહે તે વિશેષોક્તિ.
(સૂ. ૧૬૩).

૯૧ અતન્દ્રચન્દ્રાભરણા સમુદીપિતમન્મથા ।

તારકાતરણા શ્યામા સાનન્દં ન કરોતિ કમ્ ॥૬૩॥ ૨

અહીંઆં ઉપમા વ્યંચ્ય છે.

(મ્. ૫૬) આ રીતે આના અઢાર લેહ (થયા). ૪૧.

આના એટલે ધ્વનિના.

રસોના બહુ લેહ હોવાથી અઢાર જ કેમ ? તો કહે છે કે

(મ્. ૫૭) રસ વગેરે અનંત હોવાથી એક જ લેહ ગણાય છે.

અનંત હોવાથી એટલે કે નવ રસો, તેમાં શૃંગારના બે લેહ, સંલોગ અને વિપ્રલંભ. સંલોગના પણ પરસ્પર અવલોકન આલિંગન, પરિચુગ્ધન વગેરે, પુલ્કનીષુવાં, જલકેલિ, સૂર્યાસ્ત, ચન્દ્રોદય, પદ્મુવર્ણન વગેરે બહુ લેહો છે. વિપ્રલંભના અલિલાપ વગેરે કહી ગયા છીએ. તે બંનેનું પણ વિલાવ અનુલાવ વ્યભિચારીધી વૈચિત્ર્ય થાય છે. તેમાં પણ નાયક નાયિકાની ઉત્તમ પ્રકૃતિ મધ્યમ પ્રકૃતિ અધમ પ્રકૃતિ. તેમાં પણ દેશ કાળ અવસ્થા વગેરેના લેહો છે. એ રીતે એક જ રસ અનન્ત થાય છે. તો બીજાની ગણતરી કેમ કરી શકાય ? પણ અસંલક્ષ્યકર્મત્વને સાધારણ ધર્મ તરીકે આશ્રય લઈને રસ વગેરેના ધ્વનિલેહ એક જ ગણાય છે.

૯૧ < પ્રકાશમાન ચન્દ્રશી આભરણુવાળી, કામને ઉદ્દીપ કરવાવાળી,

થોડા તારાઓવાળી શ્યામા કાને આનંદ નથી પમાડતી. > તન્દ્રા વિનાની, ચન્દ્રના આભરણુવાળી, કામને ઉદ્દીપ કરવાવાળી આખના તારા જેના અપજ છે એવી શ્યામા (સ્ત્રી) કાને આનંદ કરતી નથી એવો આ શ્લોકનો બીજો અર્થ વ્યંજિત થાય છે. એવી રીતે જ્યોત્સ્નામયી ગત્રીને સ્ત્રી સાથે સરખાવી છે. અહીં સન્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિ વડે વ્યંચ્ય થાય છે. ચન્દ્રનો અર્થ આકાશનો ચન્દ્ર અને ઓનું માથાનું ચન્દ્રનામનું ઘરેણું તેમજ તારક એટલે આકાશના તારા અને આખના તારા અને શ્યામા એટલે ગત્રી અને સ્ત્રી થાય છે તે સમ્બંધગ્રાંથી થાય છે, અને સમ્બંધને બદલાવ્યા હોય તો એ વ્યંજક શક્તિ ચાલી જાય છે. પણ સમુદીપિતમન્મથા ગત્રી અને સ્ત્રીને બન્નેને લાગુ પડે છે તે અર્થશક્તિથી. એ રીતે અહીં વ્યંચ્ય ઉભયશક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(સ. ૫૮) બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે.^{૬૨}
બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિથી
ઉત્પન્ન થતો.

(સ. ૫૯) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે.^{૬૩}

‘પણ’ શબ્દથી વાક્યમાં પણ, એક અંગે પહેરેલા ભુપણ વડે
કામિનીની જેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યંજ્ય વડે વાક્યથી સૂચવવા
યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમાં પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના કમથી
દાખલાઓ:

^{૬૪} મિત્ર છે જેહના મિત્રો, યત્રુઓ યત્રુ છે વળી,

દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જન્મ્યો, તે જ જીવતો. ૭૩ [૧]
અહીં બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિવેચનીયપણું નિયંત્રણેયોભવતા
સ્નેહપાત્રપણું વગેરે અર્થમાં પરિણામ પામેલા છે.

^{૬૫} ખલનાં ચરિતો દારુણ દેખાયે છે. તથાપિ ધીરનાં
દૃઢયવયસ્યે અન્માનેલાં કર્મો ન મૂંઝાયે. ૭૪ [૨]

૬૨. ૬૩. ૫૬માં મૂલ સ્ત્રીમાં ધ્વનિ દાખવેલા ૧૮ બોલો ક્યાં. ૬૨ને
એક બોલના વધારે બોલે જુદી દૃષ્ટિથી પાડે છે. કાવ્યમાં જે વ્યંજ્ય સૂચિત
શાય છે તે બે રીતે મર્મ રહે. ૧ વાક્યમાં ૨ પદમાં. એ દૃષ્ટિથી ૧૮ બોલોના
વિભાગો કરતાં કહે છે કે કમયસક્તિમયક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમાં જ
દેાય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ બોલો યાદ રાખો તથા. બાકીના ૧૭ પ્રકારો
વાક્યમાં તો દેાય છે પણ ‘પદમાં પણ’ તોય છે. એ ૧૭ ધ્વનિ બોલોના
દૃષ્ટાન્તો અ.મગ આવી મયાં (૨૩ થી ૩૨) તે સપ્તમાંમાં વ્યંજ્ય વાક્યમ
સૂચિત દાય છે અને તેમના પદમાં સૂચિત થતા દાખલાઓ ૫૬ મૂલ નીચેની
રૂપિમાં આપેલા છે. એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારોના જાણે પ્રકારો દયા અને
કમયસક્તિમયકના વિભાગો ન થયા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ દાખવવા
કય ૩૫ પ્રકારો થયા. (જુઓ ૫૬ માં મૂલ નીચેની ગતિનો ઉત્તો ખાત).

૬૮ <જેના મિત્રો મિત્રો છે, યત્રુઓ યત્રુઓ છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર
છે તે જ જન્મીને જીવે છે.>

૬૫ <જુઆઓના અવધારો કરખ દેખાય છે જનાં પણ નરખાં
વપસ્યને જુમત મેવા પીર પુરોના અવસાનો મંજના નથી >

અહીં મૂંઝાયે છે [એ સખ્ત વ્યંજન છે].

૯૧ એ લાવણ્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,
સુધા શાં લાગતાં ત્યારે સજ્જ બવર સમાં હવાં. ૭૫

ગાહીયાં 'એ' વગેરે પદોથી 'કેવળ અનુભવથીજ સમજાઈ શકે'
એવો અર્થ પ્રકાશાય છે. અથવા તો જેમકે

“હોળી ! લોળપણા મહીંજ સઘળો શું કાળ છે ગાળવો ?
માની યા, ધર ધૈર્ય ને સરલતા જ્ઞાતા વિશે કે તણ.
એવો ગ્રાધ મુલ્લી સખીયો, વઢને ખેળાકળી બોલો કે
“ધીમે બોલ કઠામ આંસળોં જશે પ્રાણેશ હેયે રહ્યો.” ૭૬ [૩]

અહીં 'વઢને ખેળાકળી' એ સખ્તો. એ વડે 'ધીમે બોલ' એવા
કથનની ચોખ્ખતા સમજાય છે.

પદ વડે લાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમાં વિશેષ અમત્કાર
નથી માટે તેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

“રક્તનીં ધારથીં મહિત ખડગથીં મુંદર-કરાલ જુજ તારો;
જુકટિ-કમાન શોં શોભે તેં ઝંટ રથોં જે લલાટ નૃપ ! બીમ !
૭૭ [૪]

અહીં 'સયંકર લાગના નૃપનું બીમએન ઉપમાન (વ્યંજ્યથી
જણાય છે)

૯૧ <તે લાવણ્ય તે કાન્તિ તે રૂપ અને તે વાણીની છટા તે વખતે
અત્રન જેવાં લાગતા હતા પણ અત્યારે તો સખ્ત તાર જેવાંસાગે છે. >

૯૭ <હે મુગ્ધે ! શું મુઝવણમાન આખો વખત માગવાનું મારું છે ?
જરા માન ખા, ધૈર્ય રાખ, પ્રિયતમ સાથે બોળી ન યા. એમ મખી વડે
કિપેશ પામેલીએ ખૂનિલા મોટે જવાબ આપ્યો 'ધીમે બોલ. કમ્પટ હાથમા
રહેલો પ્રાણેશ સામગી જશે. >

૯૮ <હે બીમ નૃપ ! શોહીનીં ધારથીં અલંકૃત થયેલી તરતન્ધી જેના
હાથગાળી બોળણ વિહરાળ અને મુંદર લાગે છે એવો અને એકદમ બમન્દો
તરંગિત થયેલા કપાળવાળો તું ગાળે છે >

“મુક્તિમુક્તિહરદેકાન્તમમાદેશનતત્પરઃ ।

કસ્ય નાનન્દનિસ્યન્દં વિદધાતિ સદાગમઃ ॥૭૮॥ (૫)

કેઈ સ્ત્રી, મુકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વળાણે છે.

• ૧૦૦ આયસનાન પૂંકે થયું, અગરનો છે લેપ અંગે થયો,
પામ્યો અસ્ત દિનેશ, આવી અહિં તું વિશ્વલથી આશ્વતી;
શી તારી મુકુમારતા ! અહહ ! કે સર્વાંગ ધાકી ગઈ
અત્યારે તવ આંખડી મટમટયા વિના રહી ના શકે. ૭૬ [૬]
આહીઆં વસ્તુવડે, પરપુરુષનો પરિચય કરી, આવેલી તું ધાકી ગઈ
છે એવી વસ્તુ ‘અત્યારે’ પદથી પ્રકટ થતી સૂચવાય છે.

૧૦૧ તેના વિયોગના દુઃખે લીન નિઃશેષ પાતકો,
તેના ધ્યાન તણા મોઢે શીલુ પુણ્યથયે થતાં, ૮૦
ચિન્તતાં જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપોને
નિરુચ્છૈસ ણની, મુજા થે બોલુ ગોપકન્યકા. ૮૧. [૭]

આહીઆં હજારો જન્મેમાં ભોગવવાનાં હુકુત અને મુદ્દતનાં
દુખો વિયોગનાં દુઃખ અને ચિન્તનના આહ્વાદથી અનુભવાયાં એમ
કહ્યું, અને આ પ્રમાણે ‘નિઃશેષ’ અને ‘અય’ પદથી પ્રકટ થતી
બે અતિશયોક્તિઓ [સૂચવાય છે.]

“૪<સદાગમ, ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ આપનારો એકાન્ત ઉપદેશ
આપનારો કેને આનંદ વહેવગવતો નથી> ૧ સદાગમ. પ્રિયતમ પડે
મત્ત મુંદર, આગમ આવતું. વેદ પછે સત્ સંગે, આગમ વેદ. ૨
એકાન્ત. પ્રિયતમ પછે એકાન્તસ્થાન. વેદ પછે નિશ્ચિત વિધિઓ.

• ૧૦૦ <સંકર્ષુ આન થયું છે, ચંદનથી અંગ લેપાયું છે, આ
અસ્નાયવતા છિપ્પે ગયો, અહીં નિર્બચ (નીચે) આવતી આરી છે;
અરો! તારી શી મુકુમારતા છે! કે જેનાથી તું અત્યારે માત્ર ધાકી ગઈ
છે! તારાં નયનો મટમટયા વિના રહી શકનાં નથી.>

૧૦૧<બીજી શેષકન્યા, તેની અપ્રસિદ્ધ મહાદુઃખમાં અંગે પાપ
લગ થતાં અને તેના ધ્યાનના અત્યંત આહ્વાદને લગેને જુલુસ શીન
યના પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જગદના મુગની બાવના કરતી, આમ નીચેની ગળા
ગિના, મુક્તિ પછી.>

૧૦૨ સુખદાસાદવાપદા ઘનમયનં ચરાનમચગનનં ।
વતયીર તપ દ્રિપતાં પરાસ્મુચે ત્યદિ પરાસ્મુચં
સર્વમ્ ॥૮૮॥ [૮]

અહીં આં શબ્દશબ્દિમૂલક વિરોધના અંગભૂત અર્થાન્નરન્યામ વડે
“વિધિ પણ તને અનુવર્તે છે” એવું સર્વ પદથી પ્રકટ થતું
વરતું [સૂચવાય છે].

૧૦૩ ‘હીલુ’ કમલદલ હતો તવ વહ્નિભનો પરાગિયે અધર,
એવું મુણી નવવધૂ હાળે ધરતી ભણી મુખને. ૮૯. []

અહીં આ, રૂપક વડે, તેં એને એટલી બધી વાર પરિચુગન કર્યું
કે તે મ્હાન થઈ ગયો, એમ ‘મ્હાન’ વગેરે પદથી પ્રકટ થતો.
કાવ્યલિંગ અલંકાર સૂચવાય છે. આ હાખલાઓમા વ્યંજક
સ્વતઃ જાણી છે.

૧૦૪ ચન્દ્ર-ધવલ રજનીમા જે કરો ટંકાર ટોમલ ધનુવનો,
ભણે એહી છત્રે કરે ભુવનરાજ મહાલતો. ૯૦ [૧૦]

અહીં આં વસ્તુવડે, જે કામીઓનો આ રમર રબ છે તેમાંથી
એકપણ તેના આદેશથી વિમુખ થતો નથી, એટલે કે ઉપલોગમાં
રોકાયેલા જાગતા જાગતા જ તેઓ રાત્રિ પસાર કરે છે એમ
“ભુવનરાજ” પદથી પ્રકટ થતું વસ્તુ પ્રકાશે છે.

૧૦૦ <હે વીર> તુ શુભોની નિરહ પતા તેનને ઈંડુ પ્રિય પડે છે
આ ક્ષણુદા અક્ષણુદા, વન અનન, અને ૦ સ। અન્યમન થાય છે >
ક્ષણુદા = રાત્રિ અક્ષણુદા-એક પક્ષે ગતિ નહિ તે, બીજે પક્ષે ક્ષણ, તત્કાલ
નહિ આપનારી. અનન એક પક્ષે વન નહિ તે, બીજે પક્ષે મ્હૂંડ વ્યસન
એટલે કુખ અ વસન એક પક્ષે વ્યમન નહિ તે, મીઠે પક્ષે અની (ધેગ)
તેનું વસન (પ્રિય) થેરા હાકા તે.

૧૦૨ <તાગ વચ્ચમનો અધર સસાના મ્વન કમલદલ હતો એવું
સાજગીને નવવધૂ જાળીન તન્ન વદન કરે છે >

૧૦૪ <ચન્દ્રધવલ = ત્રિજોના પોતના વિન ચાળે જેનીને જામનો
ભુવનોનું એકાન્ત મંચ જાગે કરે છે >

૧૦૫ <વળગ મહન દે મુદગ્ની દુઃ

કુટિલ વચે શઃ તીલ્લુ ધાર્ગે તેને,

જઈ પરતી જ તેહ જે દિશામાં

સગર્જી મળી તહિં જામતી દયાઓ. ૮૫ [૧૧]

અહીંના વસ્તુવદે, ૫૦૨૫૨ વિરુદ્ધ દયાઓ ૫૫ એક માથે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ રીતે 'મળી' પદથી પ્રકટ થતો વિરોધ [સૂચવાય છે].

૧૦૬ સંતાપે પીડેલા હૃદયે પણ વારવાર વાગંતં,

સ્તનરૂપી મિત્રોથી વિશુદ્ધજાતિ ચળે નહીં હાર. ૮૬ [૧૨]

અહીંના 'વિશુદ્ધજાતિત્વ' લક્ષણ રૂપી હેતુ અસંકારથી 'ચળે નહીં' એ પદોથી પ્રગટ થતું, હાર સતત કપતો જ રહે છે એવું વસ્તુ [સૂચવાય છે].

૧૦૭ એ મુખ અને સામળા અબોડો નિજ ધરી લલિત દેહ,

તેના સ્તંભધર્મો બલ લઈ તમર પામે વિજય મુરતસામે.

૮૭ [૧૩]

અહીંના રૂપક વડે, અનેકવાર જે ચાવાથી કેશપાશ એવો ખલા

૧૦૫ <અનગ તીલ્લુ શઃ ધાર્ગે ભુવાનીમા મુદગ્નેન વાળીની દષ્ટિને પોતાનું મામરું આપે છે ન્યા તે પડે છે ત્યા અનમદયાઓ ભેગી મળીને ૮૬૫ પમે છે >

૧૦૬ <મતાપથી પીડાયલા હૃદય વડે ફરી ફરીને વાર્યા છતાં આને વિશુદ્ધજાતિનો [મોતીનો] હાર સ્તનરૂપી મિત્રથી ચલિત થતો નથી > વિશુદ્ધજાતિ સમ્બંધી કોય કે. એક પછે બીજી જાતના મોતી એવો અર્થ છે અને જાને પછે વિશુદ્ધ જન્મનાળો એવો અર્થ છે. અને બીજા કુળનો દેવાથી નિવરે લગતો નથી એવો અર્થ છે.

૧૦૭. <મુખ અને સમામ અંગતો પોતાનો મુદગ દેહ ધાન્ય કરીને અનોગ રૂપી અમર સ્તંભથી જય લઈને મુરતસામમા વિજય પામે છે > સ્તંભનો અર્થ ઊંચણી અને કાષ્ટ બને શાય છે તેમજ બલનો અર્થ મામરું તથા લરકા બને શાય છે.

પર આવી ગયો. કે જેથી રતિ પૂરી થતાં પણ કામુકનો અભિલાષ પૂરો થયો નહિ એમ સ્કન્ધ પદ્ધતી પ્રગટ થતી વિભાવના [સૂચવાય છે].

આ દાખવાઓમાં [વ્યંજક અર્થ] કવિની પ્રૌઢાક્રિતથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

૧૦૮ સાચું કહે શું થાયે પૂનમનો નવમયક તુજ સુભગ !

કઈ મેલાગ્ય ભરેલી પ્રદોષરજની શોં તુજ આજે ! ૮૮ [૧૪]
અહીંઆ વસ્તુ વટે, મારી જેમ ખીજની અંદર પણ તું અનુરાગ વાળો હોતો અને પછી નહિ, એમ 'નવ' વગેરે અને 'પ્રદોષ' વગેરે શબ્દોથી પ્રગટ થતું વસ્તુ [સૂચવાય છે]. ૧૦૯

૧૧૦ સખિ ! ગાઠ અંકપાળી સખીએ નવ સુરત સમરમાં હાર

વધુકા જેવો દીધો નોંવાનો, પછો રંગમા રમી કેવી !

૮૯ [૧૫]

અહીંઆં વસ્તુવટે, હાર વટયા પછી ખીજું સુરત જરૂર થયું હશે તે કહે કેવું થયું એવો વ્યતિરેક અલંકાર 'કેવી' પદ્ધતી સમજાતો [સૂચવાય છે]

૧૦૮ <કહે મુભગ ! પૂર્ણિમાના નગન ઉમેવા ચન્દ્રને તુ શુ થય તે તુ મને માયુ કહે પ્રદોષરજની જેની મમઅમૌભાગ્યનાળી તારી આજે કોણ છે ? >

૧૦૯ 'નવ' શબ્દથી સૂચવના એટલે કે થોડી વાગ મુધીનું જ અનુગામીપણ સૂચવાય છે પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર પ્રદોષે, સહે ભાવ હોય છે અર્થાત્ પ્રદોષરજનીમા અનુરક્ત હોય છે અને પત્રી ધરીમા જ નવ પૂર્ણિમામા આમકત થાય છે. માટે પ્રેમનું ક્ષણિકત્વ. પ્રદોષ શબ્દથી અતિશય દોષ હોવા પણ અને ગળની શબ્દથી મલિનતા સૂચવાય છે ભારત્ય એવો છે કે તું પૂનમ જેની કાંઈ ધન્ડી સ્ત્રીને વ્હાય છે તો આજે, મારી જેમ, પ્રદોષરજની જેની કંઈ સ્ત્રીને તે છોડી દીધી તે કહે

૧૧૦. <કહે સખિ ! નગન સુરતમગ્રામમા ગાઠ અંકપાલી (આનિગન) રૂપી સખી એ વધુમા જેવો હાર નિવાર્યો પત્રી કેવી ગી' > અંકપાલી સ્ત્રીલિંગ સન્ધ હોઈ મખીનું રૂપક ઉપપન્ન છે.

૧૧૧ ઘડો ખલે લેઈને સુખ ફેરવોને સખી નિરખો માર્ગ,
 પેસંતી ઘર દારે 'હા કૂટ્યો' દહીં રૂવે કેમ! ૯૦
 અહીંઆં હેતુ અલંકાર વડે સદેવસ્થાન તરફ જતાને લેઈને
 જો તારે ત્યાં જવાનું મન હોય તો બીજો ઘડો લઈને જા એ
 વસ્તુ 'કેમ' પદથી સૂચવાય છે. અથવા લેમકે

૧૧૨ ચકિત નગર વ્યાકુલતા તારી સખિ જોઈને ઘડો પેતે
 'બહુ ભારે છું' કરીને દારે અઠકચા મિપે પડી લાગ્યો.

૯૧ [૧૬]

અહીંઆં નદીના તીર ઉપર લતાગહનમાં સકેન કરેલા [પદ્ય]
 નહિ આવી પહોંચેલાને ઘરમાં પેસતી વખતે પાછળ આવેલો
 લેઈને ફરીથી નદી જવા માટે ખારણાને અઠકચાના બહાનાથી
 બુદ્ધિપૂર્વક તે વ્યાકુલ થઈને ઘડો ફેરી નાખ્યો એમ હું સમજી
 ગઈ તો તું આશ્વાસન કેમ પામતી નથી, તેથી 'ધારે છું' પૂરું કરવા
 જા. હું તારી સાચી પાસે બધું બંધાયેલું દહીંય. એવું વસ્તુ
 ખારણાના અઠવાના બહાના રૂપ અપહનિથી [સૂચવાય છે].

૧૧૩ જ્યોત્સ્નાથી લેખનિયું મધુરસથી પામોં ઉત્સુક થએલી
 પુઠ્ઠીય નયોહા લ્યમ એ પરવહુ તુજ હરે અરે! દુદય.

૯૨ [૧૭]

અહીંઆં કાવ્યલિંગ વડે, તું અમને છોડીને પુઠ્ઠી પરવધૂનો અભિ-
 લાપ કરે છે એ તારું આચરણ કહ્યું જાય એવું નથી એવો આશ્લેષ
 [અલંકાર] 'પરવહુ' પદથી પ્રગટ થતો [સૂચવાય છે].

૧૧૧. <ખલે ઘડો લઈને ધૂળા ખારણા પેનની મોડું ફેરવીને
 માર્ગ જોઈ, હાથ હાથ કૂટ્યો દહીંને મખી 'કેમ રૂવે છે.>

૧૧૨. <હે મખિ, તને ચપલ દષ્ટિથી અને વિદ્વદ્ જોઈને ઘડો
 'હું ભારે છું' એમ કરીને, ખારણાને અઠકચાના બહાનાથી પેતે પડી
 બાગી ગયો.>

૧૧૩. <જ્યોત્સ્ના અને મધુરસ વડે તાવજ્ય અપાસથી જોતું મન
 ઉત્સુક થયું છે એવી જો પુઠ્ઠી પરવધુ [રિવથી] અઠકા તારું દેયુ હરે છે <

આ (ઉદાહરણો)માં [વ્યંજકઅર્થ] કવિએ નિર્માણ કરેલા વસ્તુની પ્રાદોક્ષિકાથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

વાક્યથી પ્રકાશ પામે એવા [વ્યંજકના વિષય]માં પહેલાં ઉદાહરણો^{૧૧૪} અપાર્થગયાં છે. શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો [વ્યંજક] પદ્યથી પ્રકાશતો નથી માટે પાતરીસ લેદો.

મૂ. ૬૦. અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રશ્નન્ધમાં
પણ. ૧૧૫

જેમકે ગીધના અને ગોમાયુ (શીઆળ) ના સંવાદ વગેરેમાં

૧૧૬ જિભા શું ! ગીધ શીઆળ બહુ જ્યા હાડપિંજરો,
પ્રાણી માત્ર ઠહોંએ તેવા, આ અઘોર રમશાનમાં. ૬૩
અહીં ના જીવતો કોઈ પામ્યો જે કાલધર્મને
ઠહાલો વા વેરો વા હોયે, પ્રાણીની એહવી ગતિ. ૬૪

દિવસે જેનું જોર ચાલે છે એવા ગીધનું લોકોને વિખેરવા માટે
કહેલું આ વચન છે;

૧૧૭ આ રહ્યો સૂર્ય હે મૂઠો ! ઠહાલનો કાલ છે હજી,
વિધનોનો યોગ ચાલે છે, કદી જીવે ય એ ખરો. ૬૫
સુવર્ણકાન્તિ આ બાલ પામ્યો ના ચૌવને હજી,
ગીધ વાક્યે ઠેમ તેને, મૂઠો ! નિશક છોડી દો ! ૬૬

૧૧૪. જુઓ ઉદાહરણ ૨૩ વગેરે, અને ટીપ ૬૨-૬૪.

૧૧૫. અર્થશક્તિમૂલક બાગ પ્રકારનો પ્રાણી પદ ને વાક્યમાં હોય

છે એ ઉપરાંત પ્રશ્નધર્મા પણ ટીપ છે

૧૧૬. <ગીધ અને શીઆળવચી ભરેલા બહુ હાડપિંજરાવાળા ઘોર
અને સર્પ પ્રાણીઓને કમ કમ એના રમશાનમાં બહુ બિમાર. અહીં આ કાલ-
ધર્મને પામેનો કોઈ પણ—વ્હાવો કે વેરો—જીવતો નથી પ્રાણીઓની ગતિ
એવી છે. > આમાં સ્વતંત્ર સંજ્ઞા વાક્યાર્થ ૩૫ વગર વડે લોકોને વિખેરવા
૩૫ વસ્તુ સૂચવતું છે તેનો વ્યંજક કાલએક પદ કે વાક્ય નથી પણ આખો
પ્રશ્ન છે

૧૧૭ <સૂર્ય આ =લો હે મૂઠો. ૬૭ એક દરો આ મુહૂર્ત
બહુ વિખોવાળું છે, [માટે મુહૂર્ત પમાગ થવા પડી એ] કદાપિ જીવે

[અને] એ પ્રમાણે રાત્રે જેનું જોર આવે છે એવાં શીઆળવાંનું લોકોને રોકવાના તાત્પર્યવાળું આ વચન છે. એવા [વ્યંજકપદ્ધતિ]માં પ્રબન્ધ જ સમર્થ છે. બીજા અગીઆર લેટોનાં ઉદાહરણો અન્ધ વિસ્તારના લયથી આખ્યાં નથી. પણ લક્ષણ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ સમજી લેવાં. ‘પણ’ શબ્દથી પદના અને વાક્યના [લિટો સમજી લેવાં].

સુ. ૬૧. પદના એક ભાગમાં, રચનામાં, અને વર્ણમાં પણ રસ વગેરે [સંભવે છે].

તેમાં પ્રકૃતિનું ૧૧૮ [વ્યંજકત્વ]. જેમકે

૧૧૯ રતિમાં વચ્ચે હરન્તા હરનાં બે નેત્ર હસ્તપદલવથી

ઠંકાતાં ગૌરીએ, ત્રીજું ચુંબાતું જય પામે. ૯૭

અહીંયાં ‘જય પામે’ પણ ‘શોભે’ ઇત્યાદિ કહ્યું નથી. (ત્રીજું નયન) બંધ કરવાની ક્રિયા (બીજાં નયનને બંધ કરવાની) સમાન હોવા છતાં અલૌકિક વ્યાપારથી એને બંધકર્યું. તેથી તે (ત્રીજું નેત્ર) જ ઉત્કૃષ્ટ છે.

અથવા જેમકે

૧૨૦ કાન્તાએ તરછોડિયો, સમ લઈ, પાચે પડેલો પિયુ

આવાસેથી ન ભય એ ત્રણ ટગો ઊંચા મનેથી, ત્વડાં

ધાઈ ઊલટી, સંપુટે કરતણા, સાહી સરન્વી નીંવી,

રાક્યો નાવ કરી પ્રણામ; ગતિ હા। છે પ્રેમની અદ્ભુત. ૯૮

પણ ખરો. આ સુવર્ણના જેવા રંગવાળા, યૌવન ન પામેલા એવા બાળકને ગીધના વાક્યથી હે મૂઠો ! તમે શા માટે નિઃશંક થઈ છોડી દેા છો. >

૧૧૮. પ્રકૃતિ એટલે કે જેને પ્રત્યય લાગે તે, એટલે કે પ્રત્યય લગાડવા પડેલાંનું નામ અને ધાતુનું મૂળ રૂપ.

૧૧૯. < રતિભેદમાં વચ્ચે હરી લેતાં કન્કિસલય વડે બે નયન જેનાં રૂધાયાં છે એવા રક્તનું પાર્વતીથી ચુંબાતું ત્રીજું નયન જય પામે છે. >

૧૨૦. < સમ ખાધને પડે પડેલો પ્રિયતમ કાન્તા વડે સમ ખાધને તિરસ્કારાયો અને ઈન્નું મન થતાં જેવો તે ઘરથી બે ત્રણ પગલાં ગયો

અહીંયાં 'હો' એમ કહ્યું છે, નહિ કે 'બારણા (મુધી)' એમ.
ક્રિયાપદના અને નામના પ્રત્યયોનું [વ્યંજનત્વ], જેમકે

૧૨૧ પથ પથ શુક્યચ્ચ શી પ્રભા અકુરોની,
દિશ દિશ મહિં વાચું વલિઓને નચાવે,
નર નર પર જાણો દુર્ત પુષ્પેષુ ફેડે,
પુર પુર વિરમેલી, માનિની માનવાતાં. ૬૬

અહીંયાં 'ફેડે' એમાં ફેંકવાનું સાધ્યમાનત્વ, 'વિરમેલી' એનાથી
વિરમવાનું સિદ્ધત્વ, તિન્ અને મુપ વડે, તેમાં પણ જ (લી)
પ્રત્યય વડે અતીતત્વ સૂચવાય છે. ૧૨૨

નહિ હોય એટલામાં તો નહુ પ્રજામપૂર્વક, અને હાય જોતા [તેમાં]
નીનીમન્ધ સરી પડે એ રીતે દોડીને જાણે તેણીએ રાખ્યો અટો પ્રેમની
મિચિત્ર ગતિ >

૧૨૧ < ન્તે અને અકુરોની કન્તિ પોપટની અચ જોની મુદર છે
દિશાએ દિશાએ પાન વેલીઓને લાન્ય જગવે છે પુરમે પુષ્પે પુષ્પવન્ના
એવદમ પોતના માણુ વેરે છે નગરે નગરે માનિનીઓની માનવાતા મધ
ય ગમેલી છે >

૧૨૨ ક્રિયા એને ધાણને લાગતા કલઅર્થનાયક પ્રત્યયો.
કુપ્ એટલે નામને લાગતા નિમન્તિઓના પ્રત્યયો નિદ્ પ્રત્યયો વડે
ક્રિયાનું 'ચાલતા' હોનાપણુ મૂચન વ છે અને મુપ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું સિદ્ધ
પણુ સૂચવાય છે આ નાખલાઓમાં એ ગીને (દિરત્તેન્દ્રે)થી જાણુ ફેંકવાની
ક્રિયા ચાલુ છે એમ મૂચવાય છે અને (વિનિષ્ક્રાન્તિ=વિરમેલી) થી મનિનીઓની
માનવચાર્યા બધ થઈ છે એમ મૂચન વ છે

હવે જાણુનું કેટલું એ કેટલું છે અને માનવચાર્યા બધ થી એ
કાર્ય જ સામાન્યરીતે કાનુસિદ્ધ તરીકે અને કાર્ય સાધ્ય તરીકે કહેવાય
એ પોષાપર્થના કમ આમાં બદલાઈ ગયો છે અહીંયાં માનવચાર્યા બધ થઈ
જવા રૂપી કાર્યને કુપ કાનુ સિદ્ધ તરીકે મૂચન વ છે અને માણુ રક્ષના
રૂપી કાનુને તિન્ કાર્ય સાધ્ય તરીકે મૂચન વ છે જ (ગી) પ્રત્યય કર્ગણિ
બ્રૂત ક્રિયાનું છે માનવચાર્યા બધ થવાની ક્રિયા સિદ્ધ થઈ છે તેનું અતીતત્વ
જ પ્રત્યય વડે મૂચવાય છે આ ગીને એમાં કાર્ય કાનુ નિર્ધાર્ય રૂપ

૧૨૩ નોંચે મ્હે છેરે છે ધાગિ લખતા પ્રણીયુલ,
 પૂનઃવા નેનો ચે ચતન ગો લૂખ્યા સખોજને,
 તજી દીધુ સને હનુ પડતુ પજી શુકે,
 દયા તાની આરી થઈ, તજી હડીની' હો હવે ૧૦૦

અહીંના 'લખતા' [હતુ છે] નહિ કે 'લખે છે' તેમ જ 'જે છે'
 નહિ કે 'જેણ છે' પણ પ્રાંત યાય લખુધી જે છે,
 એવું જિ વિલક્ષિત વડે વ્યય છે 'ધ-ણિ (ને)' હતુ છે નહિ
 કે 'ધ-ણિ ઉપર' એટલે કે છુદ્ધિ પૂર્વક કાંઈ બીજું લખતો
 નથી એવું ઉપ્ વિનમિત વડે વ્યય છે. ૧૨૧

સળધનુ, ૧૨૫ જેમકે

અભિવ્યક્તિ ન ના પ્રમાણે અને તે અન્યથા નાથ ચપનું ચીત્ત
 સુચની વનતનુ અન્યતઃ લીધાનું સુચવે છે અને એ રીતે નસમા
 પશ્ચિમ પાને છે

૧૨૪ <નપુ સને બહો બહો નવે નો' જેવ લખતો બેઠો
 છે, અહીં છેત્રી મખીઓની અમે સતત ગણાથી સજ ગણ છે,
 પાના રોપાને હમવુ પાવુ છેડી દીડુ ન અને તાની આ દલા થઈ
 છે હે દરિને, હવે નન રો' >

૧૨૪ સિદ્ધ 'લખતે' એ વર્તમાન કૃદના પ્રયોગથી લખવાની
 ક્રિયાની ગૃહ્યતા આ તેથી તે સ્પષ્ટિ પૂર્વક કાઢી લખતો નથી એમ સૂચવાય
 છે કાઢ 'જે છે' એ વર્તમાન કાળના પ્રયોગથી, આ મેંતુ પૂરુ થય
 ત્યાં પુધી જેનવનુ સુચન ન મન થશે તે પુરી જેમો એમ સૂચવય છે,
 મૂલિ 'ધ-ણિ (ને)' વખતે એ ક્રિયાના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાનું કર્મ
 જનિત છે અને જાણુ મ નથી એટલે કે બીજું કાંઈ વિચારના
 લખતો નથી એમ સૂચવય છે આથી નાથમ્નો અનિદય મોદ સૂચવય
 છે અને તે વડે અનિદય વિનમન સૂચવય છે આ રીતે વર્તમાન કાળ
 અને વર્તમાન કૃદનાં અને ક્રિયાના પ્રયોગથી એમને કે નિદ્ અંતે કુપ્
 વિનમિતેથી લખતો હવે સૂચવય છે

૧૨૫ નૂન સવચ્ચ વચ એવે પ છે નમ્રોપ વોરેના
 અને મયદ સની ગો નોન આ પ નથી એ પ ટોડી દહન

૧૦૬ ગામડીંઅણછું ગામેવતુંછુ, નગરસ્થિતિ નહીં જાણું,
નાગરિકાના પતિઓ હરે છુ જે છું હું તે છું હું. ૧૦૧

અહીંઆં 'નાગરિકાઓના' એમ કહી પછીનું [વ્યંજક-
પદ્યું] છે. ૧૨૭

‘ક્ષત્રિય કુમાર રમણીય હતો.’

એમાં કાલનું [વ્યંજકપદ્યું] છે. ૧૨૮ મહેશ્વરના ધનુષ્યના ભાગનાર
રામ પ્રત્યે ગુરસે થએલા પરશુરામની આ ઉક્તિ છે.

વચનનું, જેમકે

૧૨૯ તે શુણનાં કીર્તનનું ઉત્કંઠ ઓતું, તેહ પ્રેમતણું,
તે વચનોનું, મુદર! આખુ આતું જ પરિણામ! ૧૦૨

અહીંઆં [બહુવચનથી] શુણવર્ણન વગેરેનું બહુત્વ અને [એક
વચનથી] પ્રેમનું એકત્વ સૂચવાય છે.

પુરુષવ્યતપચનું, જેમકે

કેટલાએક દીકરાગે દાહજણ પ્રેમમાં આતની ઠૂઠી વિનંકિતો
‘અનાદ અર્થ’ લે છે તે વનારે સુમંગ લાગે છે

૧૨૬ <ગામડામાં ઉભેલી ગામડામાં ગુ છુ, નગની રીતમાન
જાણતી નથી. [પદ્ય] નાગરિકાઓના પતિઓને હર છુ, જે છુ તે છુ >

૧૦૭ આ ‘લોકમાં ‘નાગરિકાને’ એમ કહેવાને બદલે ‘નાગરિકા-
ઓના પતિઓને’ એમ કહી સબધ સૂચક પરીના પ્રયોગથી ‘તે પતિઓ
ચતુર છે’ એમ સૂચવાય છે અને તે હિપ્પી પોતાનું અતિચારુય પદ્ય
સૂચવાય છે સત્કવ્ય પદ છોડી દઈ અનાદ અર્થની પરી લઈએ તો એવો
અર્થ થાય કે તેમના દેખતા જના તેઓના પતિઓને દ હની જાડ છુ.

૧૦૮. આસેત્ ‘હતો’ એ જૂનકાળના પ્રયોગથી આપીઆ ગૌર રસ
સૂચવાય છે બવજૂતિના ગદ્યારીચિતિ નામના નાટકના બીજા અંકમાં પશુ-
ગમ આ વાચ્ય બોને છે ‘ગમ પડેલા રમણીય હતો’ એટલે કે હવે નથી
તેથી તેને કાણમાં દબી નાણ એમ રૈદ-મ સૂચવાય છે

૧૨૬. <તે ગુપ્ત વજનોનું તે ઉત્કંઠાઓનું, તે પ્રેમનું, તે વચનોનું,
હે મુદર! આ પરિણામ આ યુ! >

૧૩૦૨ દે ચચચ લોચને લટકતા ચિત્ત દિવર દેખેને।

છોડીને મહિમા મૂગશોં નિગ્ધી શું આમ નાચી રહે !

શું માનુ ? વિહરીય ! હાય તણે દે એ તુલ્ય આગા હોડી,

આ તો હા ! લવસાગરે તુજ ગળે ઘાલી શિલા છે ખરે. ૧૦૩

અહીંયાં [પુરપચ્ચત્તયથી] પ્રહાન [મૂચવાય છે] ૧૩૧

પૂર્વાનિપાતનું, જેમકે

૧૩૧ જેને જાહુનુ જોડ દુર્ખંડ ગણ્યા છે તેમને, જેહ છે

નીતિરીતિ તણા જ લાગ જાહુધા, શુ કામના એ નૃપે ?

થાળે છે ક્રમ જે પરાક્રમ અને નીતિ તણે। સુદર

તે એ ચાર ત્રિલોકમાં ન જ મળે પુણ્યત્ત્વ કે આપ શા. ૧૦૪

૧૩૦ <ચચચ લોચનવાળી [દાનિની]ના -ચિત્ર જા દે ચિત્ર ચિત્ર
પ્રેમવાળી મહત્તને ટોડી મૂગલોચનને નેહ કેમ નચે છે ? શુ એમ માનુ
છું કે તુ વિહરીય ? અને આ તુ નાનગાને છેડી ? નમઃ નમઃ
એ ખરેખર ગમે મનેની શિલા છે > મૂગ તોડ નચે પ્રમણ છે.

દે દે ચચચલોચનાચિત્તદર દે દે પ્રમુદ્ધ સ્થિત-

પ્રેમાત્મ દેશાનનંનવનાનલોચન નિ નૃપતિ :

નિ નૃપતિ વિદરેષ્ણે ક્ષત દુગ સુશારદામિત્ર

ત્વા દેશ્વરે દુગ જગત્ વિલા સમાચારાનેશા ॥

૧૩૧ આ તોડ ચિત્તને નબોડીને દોડે છે એટલે મામાન્ય રીતે
ચિત્ત સળથી મધા કિલાખે બી ન પુન્ય એક વચનમા આવે, અને તે
પ્રમાણે 'નાની મે' (દુર્વચિ) અને 'વિહરીય' (વિહરિયને) અને 'તણે
દે' (મુશ) બીજા પુરુષ એક વચનમા છે ૫। 'માનુ' (નરે) પૈના પુરુષ
એક વચનમા છે એટલે એ ક્રિયાપદમા પુરુષત્વન્યય થશે 'દેશ્વરે' એ
ચૂત પ્રમાણે જ્યાં બીજા અને પરલા પુન્યનો નબધ દેય ત્યજે પુરુષને
દેવી નાખવાથી પ્રહાન-દમ્ય નૃપત્ય છે

૧૩૨. <જેએને કે ન જાહુનુ જોડ છે તે દુર્ખંડ ગણ્યા છે અને જે
એટલે જાહે નાનગાની પદલિન શબ્દ દેનાર છે તેજ ગાળઓથી રા થય ?
જણ દે ? જેને, પદ ક્રમ અને નય [જેના] ગાંઠા થી કતા સુદર કનર જા
એના, જગત્ જાનનમા એ ત્રણ દેય તે તમ ન જોડા થ ન પવિત્ર તો ન જ

અહીંઆં પરાક્રમનું પ્રાધાન્ય સમજાય છે.

વિભક્તિવિશેષનું, જેમકે

૧૩૩ પ્રથમાધ્વનિ ધોરધનુર્ધ્વનિમૃતિ વિષુદૈરયોધિ તત્ર દિવસન્ ।

દિવસેન તુ નરપ મવાનચુદ્ધ વિધિસિહસાધુવાદપદમ્ ॥૧૦૫॥

અહીંઆં દિવસેન એ અપવર્ગતૃતીયા ફક્તપ્રાપ્તિ સૂચવે છે.

૧૩૪ સાક્ષાત્ દેખે જયમ રતિ નવા કામને, તેથી રીતે,

ઝોએ ખેડી, ભવનનો હૈથી મેડોના, માલતી ઝો,

વારે વારે, નિકટથી જતો માધવ પ્રેક્ષી મારો

ગારોતકંઠા થઈ અતિ બહોલા અંગડાથી ઝુરે છે." ૧૦૬

અહીંઆં અનુકંપા સૂચવનાર વ (કુ)રૂપ તદ્દિતનું [વ્યંજકત્વ છે].

૫૫ > સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વરાહમનય સમાસમા નવ શબ્દ ઓછા સ્વરોવાળો હોવાથી પહેલો આવે પણ અહીંઆ વરાહમ શબ્દના પૂર્વનિપાત એટલે પહેલા આવનાથી તેનું પ્રાધાન્ય સૂચવ્યું છે.

૧૩૩. <ધનુર્ધ્વના ગજીર ધ્વનિવાળા પુદ્ધ માર્ગમા તાગ રાજ્યો આયો દિવસ લડયા પણ દે ગન્ન' બહા અને સિદ્ધાંતી વાદ વાદ પામે એવી રીતે છ દિવસ થડે લડયો' > અહીં આ દિવસેન એ શબ્દમા દ્વિતીયાને બદલે તૃતીયા પાપરી રૂપ પ્રાપ્તિ થતા દિવાના ખતિયાગ બપવળે જાણિયા સૂત્રને આધારે સૂચવાય છે.

૧૩૪. <“ ધનની ઉપરના મળની ઝૂંચી મારીમા બી બી નડકની નગરની શરી આગળ ચઢને અનેકવાર રૂતા, સાક્ષાત્ નવા કામ જોયા માધવને, રતિ જેવી માલતી, વારે વારે જોઈને ગારોતકંઠાને લાઈને દીસા અંગડા-થી બહાનિ પામે છે ” એવું જે કહ્યું.> અગમા જગ ને માટે અગક શબ્દ પાપર્યો છે તે અનુક્રમવાન એ પશ્ચિનિના સૂત્રને આધારે અનુક્રમપા સૂચવે છે. એ વ પ્રત્ય તદ્દિત મણુપ છે તેથી આ સ્થોતમા એ તદ્દિતનું વ્યંજ-કરણ કહેયું છે. ગૂઝનાલીમા ‘કુ’ વગેરે લઘુતાવાચક પ્રત્યય એ અર્થ સૂચવે છે.

૧૩૫ વટયો લે સીમાઓ, ચક્રવ વચનો ના કવો શકે,
 વગી આ જન્મારે અનુભવપદ્યે લે નર્થો ચડયો,
 વિરેકપ્રધનતે, અનિ ઘન થયે મેહ, વસમે,
 વિદાર -વાન્સ કો જહ પણ રે, દાહ પણ દે ૧૦૭

અહીં ઉપસર્ગ ૩ ચાલેનું [અનુક્રમ છે]

૧૩૬ યુ જરા તે મન ગર્વની બણી,
 અને વધા યતુ વિનશ, શુ ખોલ,
 તમો હે ત્યા મુખો જરા મુખી નહો
 ચકે મનીની ઉદયાદિમનરે ૧૦૮

અહીં આ તુ યથોગિતાના મૂલક 'અને' નિર્ધારનું [અનુક્રમ છે]

૧૩૭ પામ્યા સૌચશુભોયો કીર્તિ વડી આ ગમ લે દોમહી,
 ત્રે આપણુ ભાગ્ય—દેવ પણ ના લે તેકને ઓળખે,
 લેના એક શરેયા પડિત ઘન લે વૌધાઈ તાડોની તે
 રન્ધ્રોમા યથ ગાન બર્જોજન વે સમસ્તરે વાયુ આ ૧૦૯

૧૩૫ <સીમાઓને ૧ વરીજને વરતોને વિચાર ન રહ શકે એવો,
 વગી આ જન્મ લે શ્રી અનનવના અ આ નથી વિવેચના પ્રવર્તે ધન
 ઉપચય પમેલા નહા મેહથી ૧૬૧ થયે ૧ એવો આ દેહ વિરેક અવર ધુને
 જહ કર છે અને લાપ રે છે > અહીં આ પ્રવચન સંજ્ઞાન ત્ર ઉપમર્ગથી
 અતિ પ્રવચન સૂચન થ છે

૧૩૬ <તે લાઃ મન મ અનિયમ મુખ અને આત્મા યતુઓ નાશ
 પામ્ય બર્જનુ તુ મમ? જ્યા સુધી મુખે ઉચ્ચરતના પ્રિય ઉપર
 આવનો નથી ત્યા સુધી અધમ ન છે >

૧૩૭ <આ ભ યુવનેમ પાકનના રુને વડે મે ગી પ્રસિદ્ધિને
 પામેલા છે એ જ જણના નથી દા મધ અવેલા વિચાર લાગ
 મણમથી નીમજના નન ગમે વડે પવન જલીની રેમ જેમ પીન ગાય છે
 નેને ને દેવ ન ને ગમે તે એ આપણુ અવર નહીં અને ને ન >

અહીંયાં ‘આ’ એ સર્વનામનું, ‘લોકોમહી’ અને ‘ગુણોથી’ એ પ્રાતિપદિક વચનોનું ૧૩૮ [વ્યજકપણું છે], ‘તાર’ નહિ, ‘માર’ નહિ પણ ‘આપણું’ એ સર્વેને લાગુ પડે એવા સર્વનામનું, અને ‘ઊંધા ભાગ્ય’ એથી થના-વિપરીત સંપત્તિદરા, નહિ કે અશાવદારા કથનનું [વ્યજકપણું છે] ૧૩૯

૧૪૦ તદ્દનિમિત્તિ ફલયતિ ફલામનુમદનઘનુર્નવોઃ પદન્યમે ।

અધિવસતિ સફલલલનામોલિમિયંચક્ષિત્તહરિણ્ચલ્લન્યગા ॥૧૨૦॥

અહીંયાં [તદ્દનિમામા] ફનિચ્ પ્રત્યયના [અનુદનવગુ મા] અવ્યયી લાવના, [૦નાલિ મા] કર્મરૂપ આધારના સ્વરૂપનું [વ્યજકત્વ છે], ‘તરણત્વ’ ‘ધનુષની સમીપ’ ‘માયા ઉપર’ એ રીતે ત વગેરે સાથે તેઓનું (ફનિચ્ વગેરેનું) સરખું વાચકત્વ હોવા છતાં પણ (ઉપરના ગણદોના) સ્વરૂપની કોઈ વિશેષતા છે કે જે ચમત્કારી છે અને તે જ વ્યજકપણાને પામે છે.

આ પ્રમાણે બીજાઓનું પણ સમજી લેવું.

૧૩૮ પ્રાતિપદિક વચન એટલે નામરૂપ પ્રતિયી આવેલા વચનો જેમકે ‘લોકોમહી’ ‘ગુણોથી’ એ બહુવચન ગો. પાણિનીય વ્યાકરણમા ધાતુ સિનાયની પ્રકૃતિને પ્રાતિપદિક કહે છે તેને જ દેખ્યદ વગેરે વંચાક જો નામ કહે છે

૧૩૯ ‘આ ગમ’ મા ‘આ’ સર્વનામથી પ્રસિદ્ધિ સૂચનાય છે, અને એ પ્રસિદ્ધિ એકાદ જુનન-લોકમા નહિ પણ ત્રણેય ‘લોકોમહી’ છે અને એકાદ ગુણથી નહિ પણ અનેક ‘ગુણોથી’ છે એમ સર્વનામ તથા બહુ વચન સૂચવે છે અને ન આગમનાનું દુર્ભાગ્ય ગણ માર જ કે તાર જ નથી પણ સમગ્ર ગણસ કુળનું છે એનું ‘આપણું’ શબ્દથી સૂચવાય છે, અને ‘ઊંધા ભાગ્યથી’ શબ્દોથી એવું સૂચવાય છે કે માન ભાગ્યનો અમાન નથી પણ ભાગ્ય ઊંધું ફળ આપનાર છે

૧૪૦ <જુનાની કલા સીખનતા અને બનાવો અગ્રમા । મદનચાપની સમીપ પડતા, આ ચક્ષિ હાજીના જેવા ચચન નચનગળી, નથી બીઓ-મા માથાને અધિગમે છે (અર્થત દેખ ન પામે છે) >

વર્ણના અને ચંચનના વ્યંજકવના ઉદાહરણો ગુહ્યવર્ણન
નિરૂપણ દ્વંતી વખતે અપાયો. 'પણ' શબ્દ વડે પ્રબંધોમાં અને
નાટકોમાં [એન સમજવું].

અ: પ્રમલે પૂર્વે ગણાવેલા બે ભેદો સુધે ૨૫ વગેરેના
૭૧૧ ભેદ છે.

મૂ ૬૦. તેના એકાવન ભેદો. ૧૮૨

તેમની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ.

મૂ. ૬૩. તેઓનો પંચપદ સંખ્યા ધર્મા (૮૩) ત્રણરૂપ સંકર
વડે અને એક ૩૫ સમુદ્ધિ વડે

૧૪૧ ના વગેરે એટલે નવ લક્ષ્યક્રમ ના ૬૫ નિર્માણના ૭ ભેદો
થયા પછેલા પદમાં મૂલમાં (૧) વાન્યપ્રકાર અને (૨) પદપ્રકાર
સુચના હતા તે બે, મૂલ ૬૦માં બતાવેલ (૩) પ્રકારપ્રકાર અને તે
ઉપાત્ત ૬૧માં મૂલમાં ગણવેલા (૪) પદપ્રકાર-૧૨૫ (૫) વ્યનાપ્રકાર
(૬) વર્ણપ્રકાર

૧૮૨ ના એકાવન ભેદોની ગીત ૧

ધર્મન દાન્ય

અનિરૂપિત અધ્વનિ

અર્થ નામ ક્રમિત

અર્થના નિર્માણ

} x ૫-પ્રકાર, વાન્યપ્રકાર = ૪

વિવર્તિત અધ્વનિ

અમલક્રમ નામ ના x ૮૫ ૧૪૧ પ્રમાણે ૭ ભેદો = ૯

સ લક્ષ્યક્રમ નામ

સંદર્ભક્રમ નામ

અનકાધ્વનિ

અધ્વનિ

} x ૫-પ્રકાર, વાન્યપ્રકાર = ૪

અર્થસંજ્ઞામૂલક ૧૦ x ૫૬૦ વાન્યપ્રકાર, પ્રકારપ્રકાર = ૩૬

ઉત્તમસંજ્ઞામૂલક

૧

મત્ર શુદ્ધ એકાવન લેદો જ નથી પણ તેએ ના પોનાના એકાવન લેદો એડે સશયાર્થકત્વ, અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહકત્વ અને એક-વ્યંજકાનુપ્રવેશ એવા ત્રણ પ્રકારના સહર અને પરસ્પર નિરપેક્ષ રૂપી એક પ્રકારની સમૃદ્ધિ^{૧૪૩} એમ ચાર વડે શુણ્ણતા—

૨. ૬૪. વેદ (૪) ખ (૦) અગ્નિ (૪) વિપત્ (૦) ચન્દ્ર
(૧) [= ૧૦૬૦૪ લેદો થાય].^{૧૪૪}

શુદ્ધ લેદોની માથે—

સૂ ૬૫. ગર (૫) ઈંદુ (૫) શુભ (૪) ખ (૦) ઈન્દુ (૧)
[= ૧૦૬૫૫ લેદો થાય].^{૧૪૫} ૬૪.

તેમા િશા બતાવવા પૂતા જ ઉદાહરણ અપાય છે.

૧૪૬ દોયર ! વહુએ વઢ્યાથી આવેલી અવસરે પડેણી તે,

રૂવે પડીતની મેડી, શુભગ ! મનાવો બિચારીને. ૧૧૧

અહીં ખાં અનુનય (લક્ષણાથી) ઉપભોગ રૂપી અન્ય અર્થમાં મહમિત થાય છે, કે અનુરણન-આયથી ઉપભોગ વ્યવ્યમાં જ વ્યવજ છે એ સદેહ છે

૧૪૩ જેમા એકથી વધારે પ્રકારના વ્યવ્ય હોય તેના મિશ્રણના બે ભેગે પડે ૧ જેમા બિન્ન બિન્ન તત્ત્વો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તે અર્થાત્ મહત્, ૨ અને જેમા નિરપેક્ષ રીતે ભેગા થયા હોય તે એકે કે સમૃદ્ધિ. સંવન્ન પરસ્પર અબધ ત્રણ રીતે થાય (૧) જેમા એક બીજા વિશે, આ હોને કે આ, એ રીતે મશય પેદા થાય તે એટલે કે સગનાપદરૂપી (૨) જેમા એક બીજાનુ પોષક બને તે એટલે કે અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક રૂપી અને (૩) જેમા બંને વચ્ચે એક વ્યવજથી સૂચવાતા હોય તે એટલે કે એક વ્યવજકાનુપ્રવેશ સમૃદ્ધિના તત્ત્વોમા પરસ્પર સમધ નહિ હોવાથી તે એક જ પ્રકારની છે

૧૪૪ ૫૧૫૫૧=૨૬૦૧૫૪=૧૦૪૦૪

૧૪૫ ગયા મૂત્રના ૧૦૪૦૪મા ૧૨મા સત્રના શુદ્ધ ૫૧ ભેદો ઉમેરતા ઉપગની સખ્યા થાય છે

૧૪૬ < હું સુભગ દીયર, તારી સ્ત્રીએ કંઈ કહેવાથી ત્તસવે આવેલી પડેણી પાડી મેડીએ રૂવે છે બિચારીને મનાવ >

૧૪૭ છો હાંધે મૃદુ સ્યામ કાન્તિથી ઘનો આકાશ, માંડો રમે
પાનિઓ બકની, પથોદમુદ્દો આનંદકેમ કરે,
છો બહે ઝમર વચુ, અખત દિલનો છું ગન, તમે મહું,
વેદેહીનું પરંતુ શું! ધર હવે હા! દેવિ! હા! ધેર્ય તું. ૧૧૨

અહીંયાં ‘હાંધે’ એમ કહીને (અને) ‘પથોદમુદ્દો’ એમ કહીને
વાચ્ય જેનાં અર્થાંત તિરસ્કૃત ધર્યાં છે એવા (લક્ષ્યાર્થોની વ્યંજ-
નાં) સ્પષ્ટિ છે. તે બંનેની સ.થે. ‘રામ છું’ એવા બીજા અર્થમાં
સંક્રમિત થતા વાચ્યનો, અનુગ્રાહ-અનુગ્રાહક લાવ વડે સંકર
છે. ‘રામ’ પદની લક્ષણ થી જ એકવ્યંજનકાનુપ્રવેશ વડે અર્થાન્તર-
સંક્રમિતવાચ્યનો અને રત્નધ્વનિનો સંકર છે. ૧૧૮ એમ બીજાનાં પણ
ઉદાહરણો આપવાં.

કાવ્ય પ્રકાશનો ધ્વનિનિર્ણય નામનો ચોથો ઉદાહરણ સમાપ્ત થયો.

૧૪૭. <અકાશને રંગની નિઃશ્વ અને સ્યામ કાન્તિથી લીધે દેના
(અને) જેની અંગ બાળીઓ નાચતી હોય એવા એવ બને હોય; જ્ય-
કણવાળા પગ બને (વચ), અને પોદના મિત્ર (મા)ની અપ્રત્ય આનંદ-
કેશ બને થય હું ગમ બહુ જ કરો લક્ષ્ય રંગ હું તે બહુ નહીં પણ
વેદેહીનું શું થશે! રેની વીજા થા >

૧૪૮. આ ઉદાહરણના સ્પષ્ટિ અનુગ્રાહ-અનુગ્રાહક રૂપ નહર લક્ષ્ય
એકવ્યંજનકાનુપ્રવેશ રૂપ નંદન એમ સ્પષ્ટ મળી આવે છે. ૧. આકાશ
અમૂર્ત હોવાથી તેના બીજાની નિયા મજબૂતી નથી એથી લક્ષણથી
‘આકાશમા વાદળા પદગલ-લા છે’ એનો અર્થ નીકળે છે, તે જ ગીતે
મોરનું અનેદન એવા મિત્ર ત ન વટવાથી ‘તે જોડતે પોતે કેશ કરે છે’
એનો અર્થ નીકળે છે. આ બંનેની અનિવચન—આકાશમા વાદળા મદ
છવાયા છે અને તે જોવા વેલ એવ કેશન દેના મહી જાય છે—સૂચવાય
છે. આમા એ બંને લક્ષ્યાર્થ રૂપ વ્યંજકોની સ્પષ્ટિ છે અને એ ગીતે
રંગના વ્યંજોની પણ સ્પષ્ટિ છે. ૨. આ બંનેનો ‘ગમ’ પદથી સૂચવાતા
વ્યંજ સાથે અનુગ્રાહ-અનુગ્રાહક રૂપ મદર છે. તે આ પ્રમાણે:—‘ગમ’
પદમાંથી ‘અહુ એ તડન કરે એવો છું’ એનો લક્ષ્યાર્થ નીકળે છે, અને
તે અર્થથી પેલની અવગ્રહ સ્વરૂપ છે આકાશમા વાદળા છવાઈ-લા છે,

મોર કેકા કરી રહ્યા છે—એ ઉદીપકોને પણ હું સહન કરી લઉં એવો છું.
 એ જાતની પોતાની અવગા બનેલા સંકરથી સૂચવાય છે; ‘રામ’ શબ્દથી
 સૂચવાતી અવગાને ઉપરના અર્થો પોળે છે માટે પોતાની અવગા ‘અનુગ્રાહ્ય’
 છે અને મેઘાદિ ઉદીપકો અનુગ્રાહક છે. ૩. ‘રામ’ પદથી નેવી રીતે પોતાની
 અવગા સૂચવાય છે તેમ એક રીતે પોતાનું વિયોગીપણું પણ સૂચવાય છે.
 અને એ રીતે પોતાની અવગા અને વિપ્રલંબ રસ બનેલો એક ‘રામ’-
 પદ રૂપી વ્યંગ્યમાં અનુપ્રવેશ થાય છે.—એટલે કે જન્મે એક પદ વડે
 સૂચવાય છે—અને એ રીતે એક વ્યંગ્યાનુપ્રવેશરૂપ સંકર થાય છે.

પાંચમો ઉલ્લાસ

આ પ્રમાણે ધ્વનિનો નિર્ણય થયા પછી ગુણીભૂત વ્યંજ્યના પ્રભેદો^૧ વર્ણવેછે.

મુ. ૬૬ અગૂઠ, અપરતું અંગ, વાચ્યસિદ્ધ્યંગ, અસ્ફુટ,
સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય, તુલ્યપ્રાધાન્ય, કાકુ વડે આક્ષિપ્ત
થતું અને અમુદર, (૪૫) વ્યંજ્ય (હોય છે). આમ
ગુણીભૂત વ્યંજ્યના આઠ ભેદો કહેવાય છે.^૨

કામિનીના કુચકલશની જેમ ગૂઠ (વ્યંજ્ય) અમતકાર કરે છે;
અગૂઠ તો સ્ફુટ હોવાને લીધે વાચ્ય જેવું થઈ જતું હોવાથી
ગુણીભૂત જ છે.

અગૂઠ જેમકે—

જેના રિપુ કરીં તિરસ્કૃતિ આત્મ દેરી
આવી, ધગાવોં સુધને નિજ કાન વીધે,
તે હું રહ્યો ગૌશું રસી કટિમેખલાની,
અવન્ત હું નથી હયાલ હવાં, ઠકું શું ? ૧૧૩

૧. પ્રભેદનો માધાન્વ અર્થ પેરાભેદો થાય છે. પણ અન્યકારે કોઈ
સ્થાને ગુણીભૂત વ્યંજ્યના ભેદો કલ્પા નથી કે જેથી આને પેરા ભેદ કહેવા-
નો પ્રસંગ આવે એવી શંકા દ્વિતમ થવાનો સંભવ છે. એનું સમાધાન એ
રીતે થઈ શકે કે જ્યાં દ્વિત્વાસમાં પ્રધાનભૂત વ્યંજ્યની ચર્ચા કરતી વખતે
જે વ્યંજ્યના ભેદો આપી ગયા છે તે ભેદોના અટીઆ ગુણીભૂતની દૃષ્ટિએ
પેરાભેદો આપે છે. જ્યાં ત્રિત્વાસમાં કરેલા જે ભેદો આમાં પડી શકે
તેટલા જ લેવાના. જુઓ સ્ત્ર ૬૭.

૨. દ્રેકની સમશ્રુતી તેનાં તેના દ્વિતરણે આગળ આવશે.

૩. <(પિતાનો) તિરસ્કાર કરી જેના શત્રુઓ આવી, તપેલી ગાય
વરે કાનને વીધે તે રૂં કટિમેખલાની દોરી મૂંચવાને ચેત્ત્ર થયો હું; ૮
હવે અવતાં (જના) નથી; શું દર. ?>

આમાં ખીન્ત અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યવાળા 'જીવન્ત' પદનું
[વ્યંગ્ય અગૂઠ છે] ૪.

પ્રીલેલ કોકનઠ રેણુથી જાંબુરગી
ગાયે છ મંજુ મધુપો ઘરવાવમાહી
ને બન્ધુજીવ નવ પુષ્પ સમુ વિરાજે
આ સૂર્યનું ઉદયપર્વતચુમ્બિ બિગ્મ.

૧૧૪

આમાં અત્યન્ત તિરસ્કૃત થએલા વાચ્યવાળા 'ચુમન' પદનું
[વ્યંગ્ય અગૂઠ છે].^૬

આહી બધન નાગપાશયો થયુ, દ્રોણાદ્રિ આરુપો અહી
વજાગે, તુજ વાગતા દોયરને શક્તિ ભેડી ઉરમા,
ખોયાડયો અહીં સ્વર્ગ ઇન્દ્રજિતને દિવ્યાસથી લક્ષમણે,
કોકે કાર્પી, મૃગાક્ષિ, રાક્ષસપતિની કંઠ ઝાડી અહી ૧૧૫ [૧]

૪ 'જીવન્ત' પદ 'નથી હયાત' સાથે વટવું ન હોવાથી બાધિત થાય
તેથી લક્ષણ પડે તેનો વાચ્યાર્થ 'યેવ્ય જીવન' રૂપી ખીન્ત અર્થમાં
સંક્રમિત થાય છે, અને તેવા પ્રયોગથી 'મગ્ધુજ સાગ છે' એવું વ્યંગ્ય
સૂચવાય છે આ વ્યંગ્ય નામની માફક ગમે તે પ્રકારે હેલાઈથી સમજ
શકે એવું અગૂઠ સ્પષ્ટ છે અને તેથી તે ચુણીભૂત છે-તે અત્યન્ત સંગ
હોનાથી પ્રધાનપણે ધ્યાન ખેંચવું નથી

૫ <ધનની વાનમા વિસેલા પ્રાન્નદની ગળથી જાણીઆ થએલા
અગવાળા બમરા મીઠું ગાય છે, અને આ નીન બન્ધુજીવ ફલની પાદડી
જેવું, ઉદયાચલને ચુમ્બવું સૂર્યનું બિગ્મ પકારે છે >

૬ ચુમન શબ્દનો અર્થ અચેતન સૂર્યમાં વટતો નથી માટે તેનો
અર્થ કેવળ સયોગ જ રેવો પડે, અને એ રીતે તેનો વાચ્યાર્થ અત્યન્ત
તિગ્મકૃત થઈ જાય છે આ જાતના પ્રયોગથી ઉપકાલ થયો છે એવો વ્યંગ્ય
સચવાય છે, -તે તદ્દન અગૂઠ છે સ્પષ્ટ છે

૭ <અહીં આ નાગપાશનધન થયું હતું અને તારો દીયર ગકિન
વડે છાતીમાં સપ્ત ઘસાતા જનુમાન અહીં દ્રોણાદ્રિ લાવ્યા હતા અહીં આ
લક્ષમણના દિવ્ય શરો વડે ઇન્દ્રજિત પગલોક પટોચાડાયો અને હે મૃગાનિ!
અહીં આ કોકે રાક્ષસપતિનું કંઠવન ઝેદી નાખ્યું હતું >

અહીંઆં 'કોકે' પદની અર્થશક્તિથી યનો રણુકાર રૂપ
[વ્યંજ્ય અગૂઢ છે] ૮. 'કાપી તેય,' પાઠ સુકત છે."

અપરનું એટલે કે (વાક્યાર્થ થએલા) રસાદિનું અથવા વા-
ચ્યનું અંગ રસાદિ અથવા રણુકાર રૂપ. ૧૦ જેમકે

૧૧ તેજ આ કાંચી જેયન્તો પીનસ્તન વિમદંતો

નાભયુરજનનસ્પર્શી નીવીને છોડતો કર. ૧૧૬

૮ આ અર્થશન્નિભૂતક વ્યંજ્યનું ઉદાહરણ છે. 'કોકે' એ શબ્દના
અર્થથી 'મે ગમે' એ વ્યંજ્ય સૂચવાય છે, અને તે તદ્દન અગૂઢ છે—અ-
જનાથી મમનપ્ર નય છે, અને તે ગુણીભૂત છે

■ 'કોકે કાપી' એના સ્થાને 'કાપી તેય' એ પાઠ હોય
તો તે સુત છે એટલે કે વ્યંજ્ય ગુણીભૂત ન થતા પ્રધાન થાય—એટલે કે
અગૂઢપદ્ધત્તુ ગદ્ધ અને વ્યંજ્ય પ્રધાન થાય

૧૦ અહીંથી ગુણીભૂત વ્યંજ્યના બીજા પ્રકારની એટલે કે 'અપરસ્વા-
ગમ' 'અપગના અંગની—અપરાગની' ચર્ચા તરફ થાય છે આખા વ્યંજ્ય
ગુણીભૂત થવાનું કારણ એ છે કે પોતે બીજા પ્રાકૃત અંગ બને છે આ
અંગ બનતું વ્યંજ્ય પોતે રસાદિરૂપ હોય એટલે કે અસલત્વક્રમરૂપ હોય
અથવા નણુકારરૂપ હોય એટલે કે મલત્વક્રમરૂપ હોય તે જેનું અંગ બને
તે કાતો રસાદિ હોય કે વાક્યાર્થ હોય, આ રસાદિ અને વાચ્ય, વાક્યાર્થ
થએલા હોય છે એટલે કે વાક્યના વાક્યર્થાર્થ રૂપ હોય પ્રધાન હોય છે—સુખ્ય
હોય છે—તેનું રસાદિ રૂપ અને ગણુકાર રૂપ વ્યંજ્ય અંગ બને, અને એ રીતે
ગોણુ થાય પીકાકારો આ પ્રધાનભૂત રસાદિથી રમ, ભાવ, રસાભાસ,
ભાવાભાસ, ભાવરાગિની, ભાવોદય, ભાવસધિ, ભાવચતુષ્વતાગપ અસલત્વ-
ક્રમરૂપ વ્યંજ્ય અને સલત્વક્રમરૂપી વ્યંજ્ય પણ સમન્વે છે, આ રીતે અપર
શબ્દથી અસલત્વક્રમ, સલત્વક્રમ અને વાચ્ય વસ્તુ એમ ત્રણ સમન્વય
પડે, જેકે કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રધાન-વ્યંજ્યના, રમ, ભાવ અને વાચ્ય
એમ ત્રણ પ્રકારના જ ઉદાહરણો આપે છે

૧૧ <આ એ કટિમેખલાને જેયનાર, પીનમનનું વિમદંન કરના-
નાભિ ઉર જનનને સ્પર્શ કરનાર, નીવી છોડનાર હાય છે >

આમાં શૃંગાર કરેણું [અંગ છે] ૧૨.

૧૨. શ્રો તે તમને નખવૃત્તિ સદા જોરી તણા પાદની,
જ્યાં લાગ્યો, હરલાલલોચનતણી લાલીથી લાક્ષારસ;
જે રક્ત દ્યુતિએ, સમૃદ્ધ થઈને ધ્યાંથી શું, સત્વરે
ધાડી નેત્રનો શોણપદ સરખી કાન્તિ ઉતારી દોધી. ૧૧૭

આમાં ભાવનું રસ [અંગ છે] ૧૪.

૧૪. શું જાંચા કરતા રકુરે, ગિરિ અને વિસ્તારો અંભોધિએ ।
તેને ધારતો તો ય થાકતો નહીં લેએ । નમું છું તને;
એવી જ્યાં બહુ વાર હું સ્તુતિ કરું આશ્ચર્યથી પૃથ્વીની
ત્યાં તારો ભુજ તે ધરંત સમરી થંભી ગઈ વાણી એ. ૧૧૮

આમાં રાજા વિશેના રતિભાવનું પૃથ્વી વિશેના રત્યાખ્ય ભાવ
[અંગ છે] ૧૬. *

૧૨. ભૂગિરિવાના રણભૂમિમાં પડેલા હાથ વિષે તેની સ્ત્રીઓનો આ
શ્લોકમાં વિલાપ છે. આમાં મુખ્ય રસ કરુણ છે, તેનું શૃંગારરસ અંગ બને
છે. આને કેટલાક ‘રસવત’ અલંકાર કહે છે.

૧૩. <પાર્વતીના પગની તે દ્યુતિ તમારે હંમેશાં રક્ષણ કરો. કેલાસ-
વાસીના ભાલના લોચનના તેજથી જેનો અળતો પ્રકટ થાય છે, જેના વડે
અત્યંત વધેલી ક્રોધનદના જેવી અને તેથી રસવાણી નેત્રની કાન્તિ બળે
સ્પર્ધાના સાતત્યથી સમૃદ્ધિ વડે દૂર કરાય છે.>

૧૪. આ શ્લોકમાં કવિનો પાર્વતી વિષેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે;
તેનું, માહાદેવનો પાર્વતી વિષેનો શૃંગારરસ અંગ છે. આમાં પણ ‘રસવત’
અલંકાર છે.

૧૫. <ચારે બાજુ કરતા જાંચા પવતો રકુરે છે, તેમ જ વિશાળ
સમુદ્રો; તે બધાને ધારણ કરતી તું કેમે કરીને થાકતી નથી; તને નમસ્કાર.
આ પ્રમાણે જ્યાં હું આશ્ચર્યથી અનેકવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરું છું ત્યાં તો
એને ધારણ કરતો તારો હાથ યાદ આવ્યો; અને ત્યારે વાણી બધે થઈ
ગઈ.>

૧૬. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિશેના રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે; તેનું
અંગ પૃથ્વી વિશેના કવિનો રત્યાખ્ય ભાવ છે. આને ‘ત્રિય’ અલંકાર કહે છે.

૧ તારા સૈનિક શત્રુસુદરી હરી લાવી, પતિ દેખતા
આલિંગે, પકડે, કરે પ્રણતિઓ, ચૂમે બધે અંગને,
તે તારા રિપુઓ સ્તવે નૃપ તને “ઔચિત્યના સાગર !
પામ્યા દર્શન તારું” ને સુકૃતથી વામી વિપત્તિ બધી ૧૧૬

આમાં ભાવનું, પ્રયમાર્ધ અને દ્વિતીયાર્ધથી (ક્રમે) પ્રગટ થતા
રમાભાસ અને ભાવાભાસ [અંગ છે] ૧૮.

૨ અસિ વીંઝો જ ગર્જના કરી
બુકુટિથી લડકાવીને બહુ
મદ શત્રુ બતાવતા, ગયો
ક્ષણમાં તે કહ્યો એ તું નિર્ણતાં ૧૨૦

આમાં ભાવનું ભાવપ્રશમ [અંગ છે] ૨૦. •

૧૭ <તે નૃપ તારા સૈનિક તારા શત્રુઓની મૃગનોચનાઓને કેદ
કરી તેમના વ્હાનાઓના દેખતા ભેગ છે, પગે પડે છે, પકડે છે, ન્યા ત્યા
ચૂમે છે, અને તે શત્રુઓ વડે તુ આ પ્રમાણે વખણાય છે, ‘હિ ઔચિત્યના
સમુદ્ર, તુ અમાગ સારા નવીનથી અમારી આંખે પાયો કે નેથી અમારી
મની આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ’ >

૧૮ આ નોકમા કવિનો ગતિ વિગેનો ત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે
નોકની પ્તેની બે લીંગો મૈત્રિકાનો પન્ની વિશેનો નૃગાગ રમાભાસ મુચવે
છે છેત્રી મે ગતુઓનો પોતાના શત્રુગણ વિગેનો ત્યાખ્ય ભારાભાસ
મુચવે છે આ બન-રમાભાસ અને ભાવાભાસ નક્ક વિગેના, ત્યાખ્ય
ભાવનું અંગ છે આને ‘ભિન્નસ્વી’ અનકાગ કહે છે

૧૯ <સતન તરવારના કનરાથી અને ભમ ના તર્જન વડે અને
ગર્જન વડે તારા શત્રુઓના મદ અનેકવાન દેખાશે હતો, તે તારું દર્શન
યના હાણુમાં જ્યાંક ચાલ્યો ગયો >

૨૦ આ નોકમા કવિનો ગતિ વિગેનો ત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે
શત્રુઓના મદથી બનતું શાન્ત ચરિત્ર એ તેનું અંગ છે આને ‘સમાહિત
અનકાગ કહે છે

૨૧ મિત્રોની સંગ પણ, શત્રુ, મૃગાદ્યોની
સાથે શરૂ જ કરતાં મધુપાન લીલા;
લીધું બીજા અરથમાં તવ નામ કોકે
તેણે વિલો! કરો દોષી વસમી અવસ્થા.

૧૨૧

આમાં ત્રાસોદય [અંગ છે] ૨૨.

૨૨ ન રહેવાતાં, ત્યારે પ્રગટિત થતું દોષલું તપ,
ઉમાની ગોષ્ઠીના પ્રણયરસમાં લીન બનતાં,
થતા એકીવારે ત્વરિત શિથિલ સ્વાંગ તબવા
બહુનો. તે અર્પો રમરહર પ્રમોદો જ તમને.

૧૨૨

આમાં આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ [અંગ છે] ૨૪

૨૪ નૃપે કાઈ, ખસ અપલ રે, શી ત્વરા. હું કુમારી,
રહાવા હેને કર, અરર! શે થાય એ, કયા તુ બાચે ?

૨૧ < બાલમૃગનેણીઓ (અને) મિત્રો માથે તાગ શત્રુ મધુપાન
કન્યા પ્રવૃત્ત થતા હે નિમો. > અન્ય અર્થનું બોધક મોકે લીધેલા તાગ
નામે, ત્યા વિષમ અવસ્થા કરી નાખી >

૨૨. આ મોકે કવિનો રાગ વિષેનો ન્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે,
'વસમી અવસ્થા' થી વ્યક્ત થતો ત્રાસોદય તે ન્યાખ્યભાવનું અંગ છે
આને 'ભાવોદય' અલકા કહે છે

૨૩ < તે સમયના ત્વજ થતા તપના ફસલતને સહન ન કરી
ચકતો અને પાર્વતીના જ્યાના વિશ્રબનો નસિક, ખોટા બહુવેપને દુઃ
દગામાં ત્વજ અને શૈથિયથી એકી સાથે ગ્રેગએલ રમજગ (ચ કર) તમને
આનદ આપો >

૨૪ આ લોહમા કવિનો શિવ મિત્રો ન્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે
'ત્વજિ' અને 'શિથિલ' પદોથી વ્યક્ત થતા આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ
તેનું અંગ છે આને 'બાનમધિ' અલકા કહે છે

૨૫ < 'કાઈ બોલે, હે અપન ખમ, આટલી ઉતારાગ કેમ છે? હું
માગી છું, હાથનો ટેકો આપ, અરે આતો અનુચિત થયું, તુ ક્યા નય
કે' હે નજન વનવાસમા ગહેતા તારા ચતુની કન્યા જળ અને કુપનો તોડતો
માને આ પ્રમાણે કહે છે >

પૃથ્વીસ્વામી ! વન નિવસતા આપના શત્રુ કેરી
 કન્યા લેતી કુપળ' ફૂલ ત્યાં કોઇને એમ કહે છે. ૧૨૩
 આમાં શંકા, અસૂચા, ધૃતિ, સ્મૃતિ, શ્રમ, દૈન્ય, વિભોધ
 અને ઔત્સુક્યની શબ્દસત્તા [અંગ છે] ૨૬.

આ બધા રસવત્ વગેરે અલંકારો ને કે ભાવોદય, ભાવ-
 સંધિ, ભાવશબ્દસત્તા, અલંકાર તરીકે કહેવાયા નથી તોપણ
 કોઈ કહે એટલા માટે એમ કહ્યું છે. ૨૭ ને કે એવા

૨૬ આ 'શોકમા કવિનો રાજ સિંધેનો સ્વાખ્યભાવ પ્રધાન છે' એ
 'કોઇ' એ પદોથી શંકા, 'અસૂચક ર', એ પદોથી અસૂચા, 'શી ત્વગ'
 એ પદોથી ધૃતિ, 'હું કુમારી' એ પદોથી સ્મૃતિ, 'મ્હાવા દેને ક' એ
 પદોથી શ્રમ, 'અગ' એ પદોથી દૈન્ય, 'તો થાય એ' એ પદો વડે વિભોધ
 'આ તુ ભયે' એ પદોથી ઔત્સુક્ય સૂચવાય છે આ મુદ્દાની શબ્દસત્તા
 કવિના સ્વાખ્યભાવનું અંગ છે આમાં 'ભાવશબ્દસત્તા' અલંકાર છે

૨૭. જેમાં 'ગ્સ' ગુણીભૂત હોય તે ગ્સવત્ અલંકાર ગુણો ટિ
 ૧૨, ૧૪, જેમાં 'ભાવ' ગુણીભૂત હોય તે 'પ્રેયસ્' અલંકાર ગુણો ટિ
 ૧૬ જેમાં 'ગ્સાભાસ અને ભાવાભાસ' ગુણીભૂત હોય તે 'જીર્જસ્વી' ગુણો
 ટિ ૧૮, જેમાં 'ભાવશાન્તિ' ગુણીભૂત હોય તે 'સમાહિત' અલંકાર
 ગુણો ટિ ૨૦

'આ મુદ્દા ગ્સવત્ વગેરે અલંકારો છે'—એ વાક્યમાર્થી એ પણ
 નિષ્પન્ન થાય છે કે ભાવોદય (ઉ ૧૨૧) ભાવશાન્તિ (ઉ ૧૨૨) અને
 અને ભાવશબ્દસત્તા (ઉ ૧૨૩) પણ અલંકારો છે હવે પૂર્વના આલંકારિકાએ
 આમને અલંકાર ગણ્યા નથી, તો પછી વૃત્તિકાગ સા માટે તેમનો પણ
 અલંકારમાં સમાવેશ કરે છે એની શકના સમાધાનમાં કહે છે ને દૃષ્ટિથી
 'ગ્સવત્' વગેરે અલંકાર કહેવાય છે તે દૃષ્ટિથી ને કોઇ 'ભાવોદય'
 વગેરેને અલંકાર કહેવા ધારે તો તે કહી શકે, અને તેથી વૃત્તિકાગ પણ
 એ દૃષ્ટિએ તેમનો અલંકારમાં સમાવેશ કરે છે 'ને પોતે બીજાનો ઉદ્ધર્ષ'
 કર્યા વગર' તે—અવકાશ, ઉપગામી ઉદાહરણોમાં ગ્સ વગેરે તેમ જ
 ભાવોદય વગેરે સરખી રીતે ગોણું હોઈ પ્રધાનભૂત ગ્સ, ભાવ વગેરેના પોષક
 છે, માટે તેમના અગુકને ને અલંકાર કહો તો તે જ કારણથી બીજાને
 પણ અલંકાર કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

કોઈ વિષય નથી જેમા ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંજનો પોતાના પ્રભેદો સાથે સકર અથવા સસૃષ્ટિ ન હોય તો પણ 'પ્રધાનપણાથી વ્યવહારો થાય છે' ૨૮ એ ન્યાયે કોઈક સ્થાને કોઈક વડે વ્યવહાર થાય છે. ૨૯

વાસ્તવિક ગીતે શ્રી મમ્મટાચાર્યને આ બધા અલકારો તરીકે સમત નથી, તેમ હોત તો તેનો અલકારની ચર્ચા કરતા દશમા ઉલ્લાસમા ઉલ્લેખ હોત પણ તેમા એનો ઉલ્લેખ ક્યો નથી મમ્મટાચાર્યે સૂ ૮૮મા આ પેલા લક્ષણ પ્રમાણે આ અલકાર કહેવાય નહિ તે પ્રમાણે જે ધર્મો 'શબ્દાર્થ' અગદારા ગસ વગેરે અગીના ઉપકારક થાય તે અલકાર વહેનાય ઉપર પ્રમાણે જે સાક્ષાત્ ઉપકારક થાય તે અલકાર નહિ, પણ ગુણીભૂત વ્યંજ કહેવાય એટલે કે અલકાર ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે અમુક કથન શબ્દની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા મુખ્ય બામતની ઉપકારક થાય, નહિ કે શબ્દાર્થ પોતાની વ્યંજના શક્તિથી વ્યંજ બતાવીને લાગલા જ પ્રધાનભૂત બામતના ઉપકારક થાય ત્યારે અહાઆ અથગ તેમનો અલકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે કેવળ પ્રાચીન પ્રથા જણાવવા માટે જ

૨૮ પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશા મહન્તિ—અનેક બબતોમા જે મુખ્ય હોય તેને જ લખને આખા વિશે વ્યવહાર થાય

૨૯ ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ પ્રધાનપણે છે અને બીજા તેને ગાથ છે તો પછી તે સ્લોકોને સ્વધ્વનિ કે ભાવધ્વનિના ઉદાહરણ કહેવાને બદલે આમાટે ગુણીભૂત વ્યંજના ઉદાહરણ કહેવા ? તેના જવાબમા કહે કે સાધારણ રીતે ધ્વનિનાળા અને ગુણીભૂત વ્યંજ વાળા સ્લોકોમા એવો કોઈ નથી હોતો કે જેમા તેમનો પોતાના પેગબેદો સાથે એક અથવા બીજી રીતે સકર કે સસૃષ્ટિ ન હોય, છતાં પણ વ્યવહાર તો જે મુખ્ય હોય છે તેને લખને જ થાય છે મુખ્ય એટલે કે વારે ચમત્કારી ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન એટલે કે અગી છે પણ તેમના કરતા તેમને અગમ્ય વ્યંજ સધારે ચમત્કારી હોવાથી તેઓને ગુણીભૂતવ્યંજના ઉદાહરણ ગણ્યા છે, જ્યારે અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન વ્યંજ ચમત્કૃતિમા પણ પ્રધાન હોય ત્યારે તે ધ્વનિ કહેવાય

૨૦ જનસ્થાને ત્રાન્ત કનકમૃગતૃષ્ણાન્વિતાધિયા ।

વચો વેદેદીતિ પ્રતિપદમુદયપ્રલપિતમ્ ॥

વૃતાલકામર્તુર્વદનપરિપાટીષુ ઘટના ।

મયાત્તં રામચ કુશલચમુતા ન ત્વધિગતા ॥ ૨૪ ॥

આમા શબ્દ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો રણકાર રૂપ, રામ માથેનો ઉપમાન-ઉપમેયભાવ વાચ્યના અગપણાને પામેલ છે ૨૧

૨૨ ગાળી નિગ્રાપહર ઠ્યાક, હવે પ્રભાતે

આવી ધોંમા પદ્ધી, તન્વિ । અહુમરદિમ

૨૦ < જનસ્થ નમા મનમૃગતૃષ્ણાથી આધગી થએલી સુદ્ધિથી બદલ્યો, ૧૧૧૬૧ને આમ આળી વેદેદિ વેદેદિ એવી વાણી બન્યા ગી ખગમ ગેમની તામેદારી ઉપવા પૂરેપૂરી વગના કરી, અને ગમ વતો મગી ગયુ પયુ કુચન વનુતા ન મગી > આ મોઝ નાજમેવાથી નિશ્ચય એના કવિની ઉમ્મિ છે તેમ નૂઝ સ્લોમ્મા મોઝે એવી રીતે જો આ છે કે જેવી તેનાથી ગમ માથે ઉપમ નકપમેય ભાવ વ્યન્ન થાય જેમ?-(અવિષ્ણ) મનમની મૃગતૃષ્ણાથી -ધન મેગવવાની નિશ્ચય આગાથી આગે થએલા જનમ્ય નમા-લગિમા વગર 'આપે' એમ તો મસ્તો બદલ્યો (અવિષ્ણ) મનમૃગની તૃષ્ણાની આધગો થએલા ભ વેદેદિ-મીના, મીના બ તો મસ્તો જનસ્થ ન નામના અલ્પમા નાન્યો (અવિષ્ણ) કામતુ-અમા ધગીની (વદનપાર પાત્ર તાજલ-વના) તામેદારી વિરે વડા મ્યુ (અવિષ્ણ) (જ્ઞામતુ) લાના ધણી નાનધુની (વદન પરાપાણુવના કૃતા) મુખપમ્મિ વિરે આધુની રાજના કરી (અવિષ્ણ) મે ભાવ મેગ મુ પયુ કુચન વનુતા-લગી ન મેગના, (અવિષ્ણ) લલવમુતા (કુચન જેના મુત છે એવી) -મીતા-ન મેગની

૨૧ ઉપ ન રામમ મે ભાવ નેગ-મુ એ વાચ્યર્થ નવાન જ જનગાન વા પદ્ધી મચ્છતો ઉપમ ન-ઉપમેયભાવ તેનું અગ બને છે આ થાય મચ્છનિનૂવન છે મ પુ? તેનો આધગ ઉપના શબ્દો ૧૩ છે તે ૨ ગી નાજગામા આવે તો તે બાજ વ્યન્ન ન થાય

૨૨ < દે તન્વિ! ને! નૂર્મ મોઝેમલે અવિષ્ણ મીને અત્યારે મવ ધમે ધમે આગીને ત્રિયાગથી લીનાથ મએના અગવાગી આ મ્મલિનીને પાદાવનગે મમત મ છે >

નેને પ્રસન્ન કરતો ચરણે પડીને
આ પદ્મિની વિરહથી કૃશ અંગવાળી. ૧૨૫ [૨]

અહીંઆં અર્થશક્તિમૂલક વસ્તુરૂપ નાયકનાયિકાનો વૃત્તાન્ત,
તેની અપેક્ષા ન રાખતા રવિકમલિનીના વૃત્તાન્તના અધ્યારોપ
(અલેક્ષારોપ) થી જ ખડો થાય છે. ૩૩

વાચ્યસિદ્ધયંગ જેમકે—

૩૪. મ્રમિમરતિમલનહૃદયતાં પ્રલયં મૂર્છાં તમઃ શરીરસાદમ્ ।
મરણં ચ જલદમુજગજં પ્રસહ્ય કુરુતે વિપં વિયોગિનીનામ્ ॥૧૨૬॥

આમાં વ્યંગ્ય હાલાહલ વાચ્ય ભુજગરૂપકને સિદ્ધ કરે છે. ૩૫
અથવા તો જેમકે—

૩૩. આ શ્લોકમા સૂર્ય અને પદ્મિનીનો વૃત્તાન્ત મુખ્ય છે આખા
શ્લોકના અર્થમાંથી નાયકનાયિકાવૃત્તાન્તપ વસ્તુ વ્યક્ત થાય છે આ અર્થ-
શક્તિમૂલક વ્યંગ્ય મૂર્થ અને પદ્મિનીના વાચ્ય વૃત્તાન્તને પોષતો હોવાથી
તેનું અંગ છે

અહીં આ ગુણીભૂત વ્યંગ્યના બીજા બેદની-અપગ્નુ અંગ-ની ચર્ચા
પરી થાય છે

૩૪. અહીંથી વાચ્યસિદ્ધયંગના ઉદાહરણો શરૂ થાય છે <જલદ
રૂપી ભુજગમાંથી ઉત્પન્ન થતું વિપ (પાણી) બગાડનાં વિયોગિનીઓને (ચિત્ત)
ત્રમ, ((વપયોમા) અરુચિ, ઉદાસીનતા, નિરોધતા, મૂર્છા, અધકાર, શરીરની
દુર્બળતા, અને મગ્ન કરે છે >

૩૫. અહીં આ જલદ (વાદળ) જે જ ભુજગ (સર્પ) છે એ ઉપક
વાચ્ય છે. જલવાચક વિપ જગ્ગ હાલાહલ સૂચવે છે. આ વ્યંગ્ય વાચ્ય
ઉપકની સિદ્ધિનું અંગ છે એટલે કે જલવાચક વિપ જગ્ગ હાલાહલ ન
સૂચવે તો જલદ જે જ ભુજગ છે એ (વાચ્ય) ઉપક સિદ્ધ થાય નહિ. એ
રીતે આ ઉદાહરણમા વ્યંગ્ય વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનું અંગ બને છે, અને તેથી
ગુણીભૂત બને છે.

૩૧. જાઉં અચ્યુત ! હશનેધી વળશે શું આપના તૃપ્તિ છે ?
ને એકાન્ત રક્ષાથી આમ વહશે વાંકું મુખાં દુર્લભો;
એ વેણે સૂચવેલી મોઘ સ્થિતિના એટલે બહોલી ગોપીને
ભેટન્તો પુલકે ભરેલ તનુથી રક્ષા તમેને હરિ.
૧૨૭ [૩]

આમાં અચ્યુત વગેરે પદનું વ્યંજ્ય ‘એ વેણે’ વગેરે વાચ્યની
[સિદ્ધિનું અંગ છે] ૩૭.

એક જગ્યાએ એક જ વડતાના કહેવાથી અને બીજી જગ્યાએ
ભિન્ન વડતાઓના કહેવાથી એ રીતે આ બેમાં ભેદ છે. ૩૮
અરકુટ જેમકે—

૩૯. અરકુટે દર્શનોત્કણા, દંટે બહીક વિયોગની;
તમે અરકુટ ૪૦ કે દંટે બન્નેયે મુખ ના મળે. ૧૨૮ [૪]
આમાં, દેખાતો બધે ન થાય અને વિયોગનો ‘ભય ઉત્પન્ન
ન થાય એવું કર’ એવું (વ્યંજ્ય) કિલ્લટ છે.

૩૬. <હે અચ્યુત ! હું જાઉં છું, તમારા દર્શનથી કાંઈ તૃપ્તિ થશે ?
અને વળી મુખાં ભોલે આપણે બે એકાંતમાં છીએ એનો ખાતે અર્થ કરશે.
એ પ્રમાણે બોલવાની રીતથી જેનો ત્યાં વૃથા ઉભા રહ્યાનો ખેદ સૂચવાય છે
તે વડે મંદ થએલી ગોપીને આસિંગતા, શેમાંથી વ્યાપ્ત થએલા ચરીગવાળા
હરિ તમારે રક્ષણ કરે.>

૩૭. અચ્યુત વગેરે પદથી એવું વ્યંજ્ય સૂચવાય છે કે ‘તું અચ્યુત
છે-ધૈર્યમાંથી ચ્યુત થાય-ખસે-એવો નથી માટે અહીં ઉભા રહેવું નકામું
છે વગેરે’. આ વ્યંજ્ય ‘એ વેણે’ વગેરેના વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનું અંગ છે;
એ વાચ્યાર્થ ઉપરના વ્યંજ્ય વિના સમજાય નહિ.

૩૮. ‘પ્રમિમરતિમ્’ વગેરે ઉદાહરણમાં વાચ્ય અને વ્યંજ્યનો વક્તા
એક જ છે—એટલે કે કવિ પોતે છે. બીજામાં—‘જાઉં અચ્યુત’ વગેરેની
વક્તા ગોપી છે અને ‘એ વેણે’ વગેરેનો વક્તા હરિ છે.

૩૯. <દેખાય નહિ ત્યારે ભેવાની ડરકંઠા, દેખાય ત્યારે વિયોગની
બહીક, આ રીતે તમારા દેખાવાથી અને ન દેખાવાથી મુખ મળવું નથી.>

૪૦. આ શ્લોકનું વ્યંજ્ય સહદયોને પણ વિલંબથી સમજાય એવું
કિલ્લટ છે—અરકુટ છે—માટે તે ગુણીભૂત થાય છે.

સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય જેમકે—

૪૧ શરી ઉગન્તા ઉદ્ધિર્નૌ જેમ જરા ચળન્તાં નિજ ધૈર્ય ઈશે
સંચારિયાં લોચન, બિળ જેવા ઓછો પરે ત્યાં વદને ઉમાના.
૧૨૯ [૫]

આમા ‘પરિચુબન કરવાને ઇચ્છા કરી’ એ વ્યંચ્ય પ્રધાન છે કે
‘લોચન સચારી’ એ વાચ્ય પ્રધાન છે એવો સંદેહ છે ૪૨
તુલ્યપ્રાધાન્ય જેમકે—

૪૩ બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર તન્યે છે હિત આપનું,
જામદગ્ન્ય સમો મિત્ર, નહિ તો હુર્મનાં થશે. ૧૩૦ [૬]

આમા જામદગ્ન્ય સર્વે ક્ષત્રિયોની જેમ રાક્ષસોનો કાણુમા ક્ષય
કરશે એ વ્યંચ્ય અને વાચ્યનું સરખું પ્રાધાન્ય છે ૪૪.

કાકુત્થી આક્ષિપ્ત થતું જેમકે—

૪૫ રાણું ન કોપર્યો રણે શત કૌરવોને,
પીઠે દુશાસન તણા ઉરથી ન રક્ત,
ભાણું ન સાધળ સુયોધનના ગદાથી,
સધિ કરે પણુ લઈ નૃપતિ તમારા. ૧૩૧ [૭]

૪૧ <ચન્નો ઉદય થતા, સમુદ્રની જેમ, પોતાનું ધૈર્ય કંઈક ખસતા
શ કંઈ ઉમાના તુષ ઉપર બિબ્બલ જેવા અધરાણો તરફ લોચનો પ્રેર્યા >

૪૨ વાચ્ય વધારે ચમત્કારી છે કે વ્યંચ્ય એ મંદિહ છે, માટે વ્યંચ્ય
ગુણીભૂત છે

૪૩ <બ્રાહ્મણોના અપમાનનો ત્યાગ તમાગ જ કલ્યાણને માટે છે
નહિ તો તેવો જામદગ્નિ મિત્ર ગુરુસે થશે >

૪૪ આ શ્લોકમા ‘ક્ષત્રિયોનો જેમ નાશ કર્યો એમ તમારો રાક્ષસો-
નો પણ નાશ કરશે’ એ વ્યંચ્ય છે ‘બ્રાહ્મણોનું અપમાન નહિ કંવામા
તમારું બધું છે’ એ વાચ્ય છે બન્ને સરખી રીતે પ્રધાન છે

૪૫ <કુદમા કોપળી સો કોગ્વેને નહિ હણું, દુશાસનની ગાતીમા
થી લોહી નહિ પીઠ, અને ગદા વડે સુયોધનની જાગતા ચૂગ નહિ કરી
નાખુ તમારો ગળા બને સાટાથી સધિ કરે >

આમાં 'રેણુ' જ વગેરે વ્યંજ્ય વાચ્યના નિષેધની સાથે રહેલું છે. ૪૧

અમુંદર જેમકે—

૪૭ વાનીર કુંજમાંથી ઊડતાં પંખીનો અવાજ સુણી,

ધરકામમાં પડેલી વહુનાં ગાત્રો દીલાં થાયે. ૧૩૨ [૮]

આમાં 'સંકેત દીધેલો કાંઈક લતાગહનમાં પેઠો છે' એ વ્યંજ્યના કરતા 'ગાત્રો દીલાં થઈ જાય છે' એ વાચ્ય (વધારે) અમત્કારી છે. ૪૮

(સૂ. ૬૭) યોગ્યતા પ્રમાણે આમના બેઠા પહેલાંની જેમ ૪૯
જાણી લેવા.

યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે—'ત્યારે વસ્તુ માત્રથી અલંકારો વ્યક્ત થાય ત્યારે તે ખરેખર ધ્વનિનાં અંગ છે—એને ધ્વનિ કહેવ-

૪૬ આ શ્લોક કાવ્યકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ભામ જોયે છે 'રેણાશ નહિ' વગેરે શબ્દો એને માટે ઘટતા નથી માટે કાકુ વડે—એટલે જોયતા અનાજ બદલાઈ જાય છે તે વડે—'રેણાશ નહિ એમ નહિ' વગેરે અભાવનો અભાવ સૂચવી 'રેણાશ જ વગેરે' એવું વ્યંજ્ય સૂચવાય છે આમાં વ્યંજ્ય પ્રધાન થતું નથી કારણકે તે અભાવવચન વાચ્યની સાથે જ સૂચનાય છે ત્યાં કાકુ પડી વિલંબથી ધ્વનિ મુકે ત્યાં તે પ્રધાન થાય જુઓ ઉદામ ૩ ઉદામ ૧૫ અને ૧૫ અહીં આ બન્નેનું બાન કાકુ વડે સાથે થનાથી વ્યંજ્ય સુગ્રીભૂત થાય છે

૪૭ <નેતરના કુંજમાંથી ઊડતા પંખીઓનો ડાવાડય સબગાની ધરકામમાં રેણાએની વહુના ગાત્રો દીલાં થઈ જાય છે>

૪૮ આ શ્લોકમાં વાચ્ય કરના વ્યંજ્ય અમુંદર છે—માટે સુગ્રીભૂત શબ્દ સુખના એકદમ સર્વ અંગો દીનાં થઈ જતા—એ વાચ્ય વધારે મુંગ છે.

૪૯. સુગ્રીભૂત વ્યંજ્યના ૪૩૫ આ આંકે બેંગે જ નથી. ૫૪૫ દસનિના જે ગીતે બેદ પાડવામાં આવે છે તે ગીતે સુગ્રીભૂત વ્યંજ્યના ૫૫૫ બેંગે થઈ શકે. યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે ધ્વનિના જે બેદ સુગ્રીભૂત વ્યંજ્યમાં ન પડી શકે એવા દોષ તો બાદ કરીને જુઓ દિ. ૧.

હાવામાં પ્રયોજક છે^{૫૨}—કારણકે કાવ્યવૃત્તિને તેમનો આશ્રય છે^{૫૧}. એ રીતે ધ્વનિકારે બતાવેલી દિશાએ જ્યાં વસ્તુ માત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય ત્યાં ગુણીભૂત વ્યંગ્યત્વ નથી.^{૫૨}

(સ. ૬૮) સાલંકાર^{૫૩} એવાં તેમની સાથે સંસૃષ્ટિ અને સંકરની રીતે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય છે.

સાલંકાર એટલે તે જ અલંકારો, અને અલંકારથી યુક્ત એવાં તે^{૫૪} [ગુણીભૂત વ્યંગ્ય]. ધ્વનિકારે તે કહ્યું છે—“ તે સાલંકાર ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને પોતાના પ્રલેહો સાથે સંકર અને સંસૃષ્ટિ વડે વળી અનેક રીતે પ્રકારો છે.”^{૫૫} ~

૫૦. જે કાવ્યમા વસ્તુમાત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય તે ધ્વનિ કાવ્ય કહેવાય. જુઓ સૂત્ર ૫૩.

૫૧. કાવ્યનો વ્યવહાર અલંકારની અપેક્ષા રાખે છે—એટલે કે અલંકારની સુંદરતાથી શબ્દાર્થને કાવ્ય કહી શકાય.

૫૨. ધ્વનિ કાવ્યના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંગ્યમા વડી શકતા નથી તે આમા બતાવે છે. જ્યારે વસ્તુથી અલંકાર સૂચવાય ત્યારે તે હમેશા ધ્વનિ કાવ્ય જ બને; તે કદાપિ ગુણીભૂત થાય નહિ. મારે એ દૃષ્ટિએ પાડેલા ભેદો ગુણીભૂત વ્યંગ્યમા આવી શકે નહિ. કારણકે વાચ્ય વસ્તુ કરતા અલંકાર વધારે સુદૃઢ હોય છે એ નિયમથી અગૂઢત્વ વગેરે કાગણીથી વ્યંગ્યનું આરુત્વ ધરી જાય તો પણ અલંકારની આરુતાને લાકડે તેને ધ્વનિ જ કહેવો પડે.

૫૩. અલંકાર શબ્દથી જે અર્થો લેવાના અલંકારો, અને અલંકારત્વ-અલંકૃત થયું તે—ભાવવાચકનામ

૫૪. ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંગ્યનું એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ અને ત્રણ પ્રકારના સંકરથી મિશ્રણ થાય અલંકારો સાથે એટલે—રામાસોકિત, રસવત્ત વગેરે ગુણીભૂતવ્યંગ્ય અલંકારો સાથે અલંકારથી યુક્ત એના ને સાથે એટલે કે હપમા વગેરે (વાચ્ય) અલંકારોથી યુક્ત વસ્તુરૂપ ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે. આના ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય

સ. ૬૩ અને સ. ૬૮ ની હદીકત બેગી કરીએ તો એમ કવિન થાય કે ધ્વનિનું ધ્વનિ સાથે, ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને વાચ્ય અલંકાર સાથે મિશ્રણ થાય

૫૫. તે એટલે ધ્વનિ પોતાના એટલે ધ્વનિના.

(સ. ૬૬) એમ એકબીજાના મિશ્રણથી લેદની સંખ્યા
ધણી મોટી થાય. ૪૭

એમ—એ પ્રકારે પેટા લેદો ગણાતાં ગણના બહુ જ મોટી થઈ
જાય. જેમકે—લેદ અને પ્રલેદ ગણતાં શૃંગારનું અનન્તપણું થાય.
બધાની ગણતરીની તો શી વાત ?

પણ ૫૬ સંક્ષેપમાં ધ્વનિના ત્રણ લેદો છે, સાથી જે વ્યંજ
ના ત્રણ રૂપ ૫૭ છે. જેમકે ઠોઠક વાચ્યતાને સહન કરે છે અને ઠોઠક
બીજા પ્રકારનું છે (એટલે કે ઠોઠક વાચ્યતાને સહન ન કરે તેવું છે).
તેમા વાચ્યતાસહ અવિચિત્ર અને વિચિત્ર. અવિચિત્ર માત્રવસ્તુ
રૂપ પણ વિચિત્ર અલંકારરૂપ છે. જેડે પ્રધાનપણે તે અલંકાર
છે છતાં પ્રાધાન્યશ્રમણ ન્યાયથી ૫૮ તેમ કહેવાય છે. પરંતુ રસાદિ
સ્વરૂપ અર્થ સ્વપ્ને પણ વાચ્ય નથી કારણકે [તે જે વાચ્ય
હોય તો] તેનું રસાદિ શબ્દ વડે અથવા શૃંગારાદિ શબ્દ વડે
અભિધાન થાય, પણ તેમ અભિધાન થતું નથી. તેનો પ્રયોગ
હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો તેથી તેનું જ્ઞાન
થતું નથી તેથી, તેનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ વિભાવાદિનો
પ્રયોગ હોય તો તેનું જ્ઞાન થાય તેથી—જે રીતે અન્વય
વ્યતિરેકથી—એમ નિશ્ચિત થાય છે કે તે વિભાવાદિના અભિધાન
દ્વારા જ સમજાય છે. ૫૯ તેથી આ વ્યંજ જ છે. સુખ્યાર્થને બાધ
વગેરે ન હોવાથી તે લક્ષણથી જણાતો નથી

૫૬ અર્થથી નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે અત્યાર તુર્ધી ધ્વનિ અને
ગુણીજીવ વ્યંજની ચર્ચા કરી. હવે વ્યંજના સક્રિયી સિદ્ધિ માટે ચર્ચા કરે છે

૫૭ વસ્તુરૂપ, અવકારરૂપ, અને સ્વરૂપ.

૫૮ વૃજો ઉપાસ ૪ ટીપ ૭૧.

૫૯ એ વાચ્ય નથી કારણકે ‘અર્થો રસ છે’ અથવા ‘તૃતીય
છે’ એવા સંદો બોલ્યા છતાં પણ જે વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો
અનુ જ્ઞાન થતું નથી એ વ્યતિરેક, અને અહીં રસ છે વગેરે સંદો ન
વાપરીએ પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ કરીએ તો અનુ જ્ઞાન થાય એ અન્વય.
આ બન્નેથી એમ મિદ્દ થાય છે કે એ વાચ્ય નથી પણ વ્યંજ છે

અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં અને અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્યમાં
 ૧૦ વસ્તુમાત્રરૂપ વ્યંગ્ય વિના લક્ષણા જ સંભવતી નથી
 એ પહેલાં સાબીત કર્યું છે.^{૧૧} શબ્દશક્તિભૂલકમાં^{૧૨} અભિધાનું
 નિયન્ત્રણ યવાથી અભિધાથી નહિ કહેવાતા અન્ય અર્થનું
 અને તેની સાથેના ઉપમા વગેરે અલંકારનું વ્યંગ્યત્વ
 નિર્વિવાદ છે.

અર્થશક્તિભૂલકમાં પણ, જે મતે વાક્યાર્થ, વિશેષમાં
 સંકેત કરવો યોગ્ય નથી એથી સામાન્યરૂપ પદાર્થોનો આકાંક્ષા
 સંનિધિ અને યોગ્યતાને લીધે પરસ્પર સંસર્ગવાળો, (કોઈ
 એક) પદનો અર્થ નહિ એવો વિશેષરૂપ (મનાય) છે તે
 અભિહિતાન્યવવાદમાં^{૧૩} વ્યંગ્યને અભિધેય ગણવાની તો વાત
 ક્યાંથી હોય ?

૧૧૪[ખાલ] અહીંમાં શબ્દ, વૃદ્ધ અને અભિધેયોને પ્રત્યક્ષથી
 જુએ છે. શ્રોતા અર્થ સમજ્યો છે એમ અનુમાન કરવાના
 સાધનરૂપ [તેની] એટલાથી સમજે છે. (૧). બીજી રીતે ઘટી ન
 શકે એ રૂપ અર્થાપત્તિ વડે દ્વિવિધ^{૧૪} શક્તિ બાણે. [પછી]

૬૦. જુઓ. ક. ૨૩, ૨૪.

૬૧. જુઓ. મ. ૨૩ અને આગળ.

૬૨. જુઓ. ઉ ૫૪.

૬૩. જુઓ. મ. ૭ અને ૪૩. કહેવાની મતલબ આ પ્રમાણે છે.
 અભિધાશક્તિ પદનો અર્થ જણાવી લીધે ચતી હોવાથી વાક્યાર્થ ધરાવવા
 માટે અભિહિતાન્યવવાદીઓ એક જુદી તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારે છે. તો પછી
 તેઓ, વ્યંગ્ય કે જેનું બાન વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી થાય છે તેને,
 અભિધાનો વિષય શી રીતે કહી શકે ?

૬૪. અભિહિતાન્યવવાદીનું સમાધાન કરી હવે અનિવતાભિધાનવાદીના
 મતની ચર્ચા કરે છે. આ જાને કારિકાઓમાં અને પછીની ૪૩માં બાળક
 સંકેત કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તે બતાવે છે.

૬૫. વાચકવરૂપી અને વાચ્યવરૂપી.

ત્રણ પ્રમાણોથી જણાતો સંજ્ઞા (૨).” આ બતાવેલી દિશાએ^{૧૭-૧૮} ‘દેવદત્ત ગાય લાવ’ વગેરે ઉત્તમ વૃદ્ધના^{૧૯} વાક્ય પ્રયોગથી, મધ્યમ વૃદ્ધ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ કામના વગેરેવાળા અર્થને લઈ જતાં, ‘આ આ વાક્યથી આવો અર્થ સમજ્યો’ એવું તેની ચેષ્ટા વડે અનુમાન કરીને, તેમનો-અખંડ વાક્ય અને વાક્યાર્થનો, -અર્થાપત્તિથી, વાચ્યવાચક લાવરૂપ સંજ્ઞા નિશ્ચિત કરી જાણ તેમાં વ્યુત્પન્ન થાય છે. પછી ‘ઐત્ર ગાય લાવ,’ ‘દેવદત્ત ઘોડો લાવ’ ‘દેવદત્ત ગાય લાવ’ વગેરે વાક્યપ્રયોગમાં તે તે શબ્દનો તે તે અર્થ બરાબર સમજે છે. એ રીતે અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકારી વાક્ય જ પ્રયોગનું યોગ્ય છે; તેથી વાક્યસ્થિત જ (અને) અન્વિત જ પડેલો અન્વિત પદાર્થો સાથે સંકેત ગ્રહણ કરાય છે. એ રીતે વિશિષ્ટ જ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે, નહિ કે પદાર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય.^{૨૦} જો કે, મિશ્ર મિત્ર વાક્યોમાં વપરાતાં પદો પ્રત્યક્ષિતારૂપ જ્ઞાન વડે તેનાં તે જ છે એમ નિર્ણય થાય છે માટે અન્ય પદાર્થ-માત્રથી અન્વિત પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તો પણ સામાન્યથી અવગણાદિત વિશેષરૂપ જ આ સમજાય છે; યાથી જે પરસ્પર અન્વિત પદાર્થો તેવા છે.^{૨૧} આ પ્રમાણે જે અન્વિતાભિધાન

૧૬. સંકેતરૂપ સંજ્ઞા.

૧૭. આનો સંજ્ઞા ‘જરાબર સમજે છે’ એવી સાથે છે.

૧૮. અવતરણમાં આપેલી બે દારિકાઓ સમજાવે છે.

૧૯. આદેશ કરે તે ઉત્તમ વૃદ્ધ, આદેશ પ્રમાણે વર્ને તે મધ્યમ વૃદ્ધ.

૨૦. પડેલા અર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય નહિ એટલે કે—સંજ્ઞાવાક્યાર્થ નથી, વાક્યથી પ્રતિપાદિત થતો નથી; પણ પરસ્પર સંજ્ઞા પદાર્થો જ (પડેલા અર્થો જ) વાક્યથી પ્રતિપાદિત થાય છે.

૨૧. ગાય લાવ—એ વાક્યમાં જે ‘લાવ’ પદ છે તે જ ‘ઘોડો લાવ’ એ વાક્યમાં પણ છે, જગ્યામાં ‘લાવ’ પદ સમાન છે. પહેલામાં ‘લાવ’ પદ ઘોડાથી અન્વિત છે તે અન્વય બીજા વાક્યમાં નથી. આ ઉપરથી

નાદીઓ કહે છે તેમના મતે પણ—સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તેથી જે મતે અતિવિશેષભૂત પદાર્થ સંકેતનો વિષય ન હોવાથી, અવાચ્ય જ વાક્યાર્થની અંદર પહેલો સમજાય છે ત્યાં, અર્થાન્તરભૂત ‘ઝોઠે રાગ શ્રીકો’ (ઉદાહરણ ૨) વગેરેમાં વિધિને [વાચ્ય ગણવાની] ચર્ચા આવી રહી. ૭૨

એમ દર્શિત થાય છે કે ‘લાવ’ એ અમુક વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત નથી પણ ‘કાંઈક પદાર્થથી અન્વિત’ એવો તેનો સામાન્ય અર્થ જ થાય. પણ ‘ગાય લાવ’ વગેરે વાક્યમાં તો ગાયરૂપી વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત થાય છે. આ શી રીતે બને? માટે જુદી એક તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઈએ જેના વડે વિશેષ અર્થ રહે. એના જવાબમાં અન્વિતાભિધાનવાદી કહે છે કે એ વાત સાચી છે કે સંકેતનો વિષય પદાર્થ, માત્ર બીજા કોઈ પદાર્થથી જ અન્વિત હોય છે. તો પણ તે સામાન્યથી વ્યાપ્ત વિશેષરૂપે જ બાંધે છે. કારણકે જે પદાર્થો પરસ્પર સંબંધ થાય છે તેમનું સ્વરૂપ એ જાતનું છે એટલે કે સામાન્યરૂપ વિશેષવાળું છે, અને તેથી વિશેષ સંબંધ સમજાય છે. માટે તાત્પર્યવૃત્તિ જેવી બીજી વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૨. અન્વિતાભિધાનવાદીઓને મતે પણ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાની જરૂર છે એમ સાબીત કરે છે. સંકેતનો વિષય સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ છે ઉદા. તરીકે ‘ગાય લાવ’ એ વાક્યનું ‘લાવ’ પદ સામાન્યવિશેષરૂપ છે. ‘લાવવું’ એ પદમાં ‘ગમે તે કાંઈક લાવવું’ એવો સામાન્ય અર્થ છે; અમુક ચોક્કસ કાંઈક લાવવું, એ વિશેષ અર્થ પણ છે. આ સામાન્યવિશેષરૂપ ક્રિયા વાક્યાર્થમાં અતિવિશેષભૂત થાય છે:—‘અમુક કાંઈક ચોક્કસ લાવવાની,’ ક્રિયા ‘અમુક ગાય જ લાવવાની’ ક્રિયારૂપ અતિવિશેષરૂપ પડે છે. આ અતિવિશેષ ક્રિયા પદના સંકેતનો વિષય નથી; માટે વાક્યાર્થમાં રહેલો પદનો અતિવિશેષભૂત અર્થ અવાચ્ય છે એટલે કે અભિધાનો વિષય નથી. હવે ‘ઝોઠે રાગ શ્રીકો’ (ઉદા. ૨) વગેરે શ્લોકમાં ‘તું તે અધમની પાસે ગઈ નથી’ એ નિષેધરૂપ વાક્યાર્થમાં જે વિધિરૂપ વ્યંજ્યાર્થ નીકળે તેને અભિધાનો વિષય ગણવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકાય? વાક્યાર્થ પોતે જ જે અભિધાનો વિષય ન હોય તો તેના ગુણમાંથી નીકળતો વ્યંજ્યાર્થ પણ અભિધાનો વિષય ન હોય એમાં નવાઈ નથી.

૭૩ અભિહિતાન્વયવાદમાં અનન્વિત અર્થ છે (એટલે કે સંકેતનો વિષય છે) અને અન્વિતાભિધાનવાદમાં ફક્ત અન્ય પદાર્થથી જ અન્વિત (અર્થ છે એટલે કે સંકેતનો વિષય છે). અન્વિતવિશેષ તો અવાચ્ય જ છે. તેથી બન્ને મતમાં વાક્યાર્થ અપદાર્થ જ છે.

૭૪ ‘નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિષે [પૂછવાનું છે] નિમિત્ત કારકકલ્પ છે કે જ્ઞાપકકલ્પ? શબ્દ (અર્થનો) પ્રકાશક હોવાથી કારક નથી; જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાપક શી રીતે બને? અને જ્ઞાતત્વ સંકેતથી જ આવે; અને તે (સંકેત) ફક્ત અન્વિતમાં જ હોય. આ રીતે જ્યાં સુધી નિયત નિમિત્તપણું નિશ્ચિત થતું નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની પ્રતીતિ જ શી રીતે થવાની? તેથી ‘નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં’ એ અવિચારી ભ્રાણ્યું છે.

૭૫. બન્ને મનનો સંક્ષેપમાં સાર આપે છે. અભિહિતાન્વયવાદમાં અન્વિત થયા વિનાના અર્થો—વાક્યાર્થ—તાત્પર્યવૃત્તિથી સમજાય છે એટલે કે તે અવાચ્ય છે—પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જાણીતો નથી; અન્વિતાભિધાનવાદમાં અમુક કાંઈકથી અન્વિત, અમુક (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થથી અન્વિત થાય છે. આ (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થ પણ પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જાણીતો નથી. બન્ને મતમાં વાક્યાર્થ અભિધાનો વિષય નથી—તો પછી તેમાંથી નીકળતો વ્યંચ પણ બન્ને મને અભિધાનો વિષય ન કહેવાય.

૭૬. અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે. નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પાય છે—કાર્યથી કારણ કલ્પાય છે (કારણ શબ્દ સાધારણ અર્થમાં, એકસા કારક અર્થમાં નહિ). વ્યંચરૂપી કાર્ય આપણી પાસે છે તેનું કારણ કલ્પવાનું છે; બીજું કોઈ કારણ સંભરી સકતું નથી એટલે સંબંધને જ તેનું કારણ માનવું જોઈએ. એટલે કે જેમ શબ્દ વાક્યાર્થ પ્રતીતિનું નિમિત્ત છે તેમ તેનું ધડી ધડી અનુસંધાન કરી તેને વ્યંચનું પણ નિમિત્ત માનવું જોઈએ; બીજી કોઈ વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. અભિધા જ બસ છે. શબ્દ સાંભળ્યા પછી એટલે અર્થ નીકળે—પછી તે વાચ્ય હોય કે વ્યંચ હોય—તે

૭૧ 'તીરની જેમ તે આ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપાર છે' એથી અને 'જે પર શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ છે' એથી, વિધિ અહીંના વાચ્ય જ છે—એમ જેઓ કહે છે તે મૂખ્યો તાત્પર્યની વાચો

અધાની પ્રતીતિનું નિમિત્ત શબ્દ જ છે—કારણ કે દરેક ઠેકાણે તે જ ઉપસ્થિત છે આમ પૂર્વપક્ષ છે. તેનું અર્થનું વૃત્તિકાર આ પ્રમાણે કરે છે નિમિત્ત બે રૂપે હોય—કાતો વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ કારક હોય કે જણાવવા રૂપ ગાપક હોય (ભુજો ઉદ્ધાસ ૪ ટી ૨૬ ૨૭) શબ્દ અર્થનું કારક નિમિત્ત હોઈ શકે નહિ—તે અર્થનો પ્રકાશ કરે છે માટે ગાપક રૂપ જ સભની શકે હવે શબ્દને ગાપકરૂપ માનીએ તો તે પણ ઉપગના ન્યાયથી શી રીતે સભવે? ત્યાર ઉપગથી કાણુ જણાવવાનું છે, એટલે કે મગણુ અહીંના શબ્દરૂપી કાણુ, અગાત છે—હવે શબ્દરૂપી અગાત કાણુ શી રીતે અર્થનો ગાપક થઈ શકે? એવો અગાત હોઈ બીજાને શી રીતે જણાવી શકે? માટે તે ગાપક પણ આ ન્યાયથી સભની શકે નહિ હવે ધારો કે શબ્દ ગાત થયો છે અને એ રીતે તે ગાપક થાય છે પણ એનું ગાતત્વ તો મત્રેતથી જ ન ભળી શકે એટલે કે અમુક અર્થવાચક અમુ- શબ્દ છે એવા જાનથી જ સભની શકે પણ મત્રેત તો કેવળ અન્વિત અર્થમાં અહણુ મગાય છે નહિ અન્વિતવિશેષમાં અથવા વિધિરૂપ અર્થમાં હવે જ્યાં સુધી અમુક શબ્દ અમુક વિશેષ અર્થમાં મત્રેતવાળો છે એવા નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તે શબ્દથી તે અર્થનું જ્ઞાન ન થાય, અને જ્યાં સુધી તે વિશેષ અર્થનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તે વિશેષ અર્થના તે શબ્દમાં મત્રેત અહણુ પણ ન થાય આ રીતે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તની કલ્પના કરવા જતાં અન્દોન્યાય્ય હોય આની પડે છે આ રીતે તમારે મતે જ્યાં સુધી સંકેત જ સિદ્ધ થઈ શકે તો નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની—અગની—પણ પ્રતીતિ અસંભવિત કર છે

મિદાન્તીના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વ્યક્તની ઉપસ્થિતિમાં શબ્દ ગાપક તો છે પણ તેનું ગાપત્વ વ્યાપાર વિના સભવે નહિ જેમ શબ્દ અભિધા વ્યાપારથી વાચ્યાર્થ દર્શાવે લક્ષણાવ્યાપારથી લક્ષ્યાર્થ દર્શાવે તેમ વ્યક્તાર્થ દર્શાવવા માટે કોઈ વ્યાપાર કલ્પવો એમને તે વ્યાપારને અમે વ્યજના કહીએ છીએ

૭૫ અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે જેની રીતે કોઈ જાગવાનું પુરૂષે ફેરફાર ગોઠવે જ તો પોતાના એક જ વેગરૂપી વ્યાપારથી ચતુરું બખ્તર,

યુક્તિનું 'તાત્પર્ય' જાણતા નથી. જેમ કે ૭૭—'ભૂત અને લવ્ય સાથે કહેવાતાં ભૂત લવ્ય માટે કહેવાય છે.' એ રીતે કારક પદાર્થો ક્રિયાપદાર્થથી અન્વિત થતાં મુખ્ય ક્રિયાની સંપાદન કરનાર પોતાની ક્રિયાનો આશ્રય હોવાથી સાધ્યના જેવા થાય છે, ૭૮

એટલે, મર્મ એટલે છે અને પ્રાણ હરે છે એ જ રીતે સારા કવિએ વાપરેલા એક જ શબ્દ એક અભિધા વ્યાપારથી જ પદાર્થનું જ્ઞાન, અવ્યયબોધ અને વ્યંજ્યપ્રતીતિ કરાવે છે. આ રીતે જેને વ્યંજ્ય કહીએ છીએ તે વાચ્ય જ છે. કારણકે શબ્દ એક જ અર્થ કહી વિરામ પામે છે એમ નથી પણ જેટલું કહેવાનું છે એટલું જણાવી વિરામ પામે છે. આ એક યુક્તિ થઈ. બીજી કહે છે—જે અર્થમાં જે શબ્દનું તાત્પર્ય ને હોય તે તે શબ્દનો અર્થ કહેવાય. આ બન્ને કારણોથી 'ઓષ્ઠે શગ શીકા' (ઉદા. ૨) વગેરેનો વિધિરૂપ અર્થ વાચ્ય જ છે. વ્યંજ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૬. ચતુરઃ શબ્દઃ સ શબ્દાર્થઃ—જે પર જે શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ—એ મીમાંસિકાએ કહેલા નિયમનું તાત્પર્ય તેઓ જાણતા નથી—ગદસ્ય જાણતા નથી.

૭૭. ઉપરના આયનો અર્થ સમજાવે છે. કહેવાને સાર એ છે કે ઉચ્ચારેલા શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય બધા અર્થોમાંથી જે ભાગમાં વિધેયત્વ હોય તે ભાગમાં તેનું તાત્પર્ય સમજાવું, નહિ કે બધાએ અર્થોમાં. આ બાબતનું પ્રતિપાદન વાચ્યના સ્વરૂપ નો વિચાર કરી કહે છે, 'ગાય લાવ' એ વાચ્યમાં 'ગાય' ભૂત છે—સિદ્ધ છે—કારક છે. 'લાવ' બલ્ય છે—સાધ્ય છે—ક્રિયા છે. આમાં ભૂત બલ્યને માટે ઉચ્ચારાય છે—એટલે કે સિદ્ધ પદાર્થ સાધ્યના વિષય તરીકે ઉચ્ચારાય છે. કારણકે વાચ્યમાં ઉપસ્થિત થએલા પદાર્થોમાં સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાપ્તરૂપ હોવાથી તેમનું વિધાન કરવું નકાર્યું છે. માટે સાધ્યરૂપ પદાર્થો જ વિધેય થઈ શકે—એટલે કે જે વિધેય હોય તે જ તાત્પર્ય થાય અને તે જ વાચ્યાર્થ કહેવાય અને તેને માટે જ વાચ્ય ઉચ્ચારાય.

૭૮. વિધેયત્વ એટલે પ્રવર્તનારૂપ વિધિના વિષય થવું તે. ક્રિયાપદ આ વિષય થઈ શકે એટલે કે સાધ્ય થઈ શકે જન્મ કારક શી રીતે સાધ્ય થાય? તો કહે છે કે જ્યારે કારક પદાર્થો ક્રિયાના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તે પછી સાધ્ય જેવાં થાય છે—કારણકે તેઓ પોતાની ક્રિયાના આશ્રયરૂપ છે—જે ક્રિયા મુખ્યક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—જેમકે 'ગાય લાવ' એ વાચ્યમાં

અને તેથી ‘નહિ બળેલાને બાળવું’ એ ન્યાયથી જેટલું અપ્રાપ્ત છે તેટલાંનું વિધાન થાય છે.^{૫૪} જેમકે ઘીજા પ્રમાણેથી ઋત્વિજો-એ કરવાનું અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થયા પછી, “લાલપાઘથી ઋત્વિજો-અનુષ્ઠાન કરે છે’ એમાં લાલપાઘનું જ વિધાન કરવાનું છે. ઘીજા રીતે હવન ક્રિયાની સિદ્ધિ થઈ ગયાથી “દહિ વડે હોમે છે’ વગેરેમાં દહિ વગેરેના સાધનપણાનું વિધાન કરવાનું છે.

કોઈ જગ્યાએ બેનું વિધાન, કોઈ જગ્યાએ ત્રણનું વિધાન પણ, જેમકે ‘લાલ પટ વણ’ વગેરેમાં એકનું વિધાન, બેનું વિધાન અથવા ત્રણનું વિધાન છે. તેથી ‘જે જે વિધેય છે તેમાં જ તાત્પર્ય છે’ (એનો અર્થ એવો છે કે) ઉપાત્ત શબ્દનું જ અર્થમાં તાત્પર્ય છે.^{૫૫}—નહિ કે સમન્વય તેટલા બધામાં એ. એમ હોય તો ‘આગળ દોડે છે’ વગેરેનું કોઈકવાર પાછળ વગેરે અર્થમાં તાત્પર્ય થાય.^{૫૬}

‘ઝેર ખા, પણ એને ઘેર જમીશ નહિ’ એ વાક્યમાં ‘એને ઘેર જમીશ નહિ’ એ તાત્પર્ય છે માટે તે જ વાક્યાર્થ છે. —એમ જે કહેવાય છે [તેના જવાબમાં કહેવાનું કે] તેમાં ‘પણ’ એક ગાયત્રી ચલનરૂપ ક્રિયા લાવવાની ક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—અને ગાય તેના આશ્રય છે—માટે તે સાધ્ય જ્ઞેય બને છે. આ રીતે ક્રિયા અને કારક બન્ને સાધ્યરૂપ બની શકતા હોવાથી બન્નેમાં વિધેયત્વ મટી શકે.

૭૯. જેમ અગ્નિ માળેલાને બાળતો નથી પણ નહિ બાળેલાને બાળે છે તેમ વાક્ય જે કાંઈ અપ્રાપ્ત છે તેનું જ વિધાન કરે છે—અને તે જ તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૦ જેના માટે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા હોય તે જ તેનું વિધેય છે અને તેમાં તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૧ જે કોઈ સમન્વય એ બધામાં એ તાત્પર્ય ગણીએ તો ‘આગળ’ શબ્દ જે પાછળની અપેક્ષા ગણે છે તેથી પણ ‘આગળ દોડે છે’ એમ બોલતાં પાછળ પણ સમન્વય અને તેમાં તેનું તાત્પર્ય થાય એટલે કે ‘આગળ દોડે છે’ તેનું પાછળ દોડે છે એવું તાત્પર્ય થાય.

વાક્યપણું સૂચવે છે. પણ બન્ને આખ્યાત વાક્યોમાં અંગાંગિભાવ (બદલો) નથી તેથી 'ઝેર ખા' એ વાક્યને મિત્રનું વાક્ય ગણી અંગતા દેવવી જોઈએ, અને એ રીતે 'ઝેર ખાવા કરતાં એને ઘેર જમવું ખરાબ છે, તેથી કોઈ પણ રીતે એને ઘેર જમવું નહિ' એવું ઉપાત્ત શબ્દોના અર્થમાં જ તાત્પર્ય છે.

વળી જો શબ્દ સાંભળ્યા પછી જેટલો અર્થ સમજાય તેટલા બધાંમાં શબ્દનો અભિધાન વ્યાપાર હોય તો પછી 'બ્રાહ્મણ તને ઓકરો થયો, બ્રાહ્મણ તારી કન્યા ગર્ભવતી છે' વગેરેમાં હર્ષ શોક વગેરે પણ કેમ વાચ્ય ન થાય? લક્ષણ પણ શા માટે (સ્વીકારવી), સાધી જે લક્ષણીય અર્થમાં પણ હીર્ષ અને હીર્ષતર વ્યાપારથી પ્રતીતિ સિદ્ધ થયે, અને શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યામાં પહેલું બીજા કરતાં બળવાન શી રીતે થાય ? ૮૨ આથી અન્વિતાભિધાનવાદમાં પણ વિધિનું એ વ્યવ્યત્વ સિદ્ધ છે.

૮૨ જૈમિનિનું મુન નીચે પ્રમાણે છે. 'શ્રુતિર્લિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાન-સમાદયાનાં નમગાયે પાશ્વર્થસ્વમર્મવિપ્રક્ષાંત' આ મુત્તનો અર્થ એ છે કે શ્રુતિ આદિ છ પ્રમાણોમાં જે પૂર્વ પૂર્વવર્તી છે તે પર પરવર્તી કરતાં બળવાન છે, અર્થાત્ પૂર્વ કરતાં પર (પછીનું પ્રમાણ) દુર્જન છે. સાધી જે પરવર્તી પ્રમાણથી અર્થની પ્રતીતિ વિદ્યમથી થાય છે-ત્યાગે પૂર્વવર્તી પ્રમાણથી શીઘ્ર થાય છે.

હવે જો કેવળ અભિધારણ ૪ સ્વીકારીએ તો જે સ્થાને શ્રુતિ, લિંગ આદિ અનેક પ્રમાણોથી અનેક અર્થો ઉપસ્થિત થતા હોય ત્યાં તે બધા અર્થો અભિધારણ દ્વારા ઉપસ્થિત થવાને લીધે એક જ સાથે ઉપસ્થિત થાય અને એ રીતે દરેક પ્રમાણોથી પ્રતીત થતા અર્થોના ભાગમાં પૌર્વાપર્વ ન રહેવાથી કોઈનું દુર્જનપણું કે પ્રત્યગપણું ન રહે, પણ ખરી રીતે તો પૌર્વાપર્વને લીધે દુર્જનપણું અને પ્રત્યગપણું જૈમિનિએ નહીં દરેક છે,

શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોનો અર્થ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે. (૧) શ્રુતિ—
પોતાનો અર્થ જાણવા માટે જે શબ્દ અથવા શબ્દોની અપેક્ષા ન રાખે તો

વળી 'કુરુ રુચિ' (કરો રુચિ) કાવ્યની અંદર ઊંધાં હોય તો શી રીતે દોષ થાય? કારણકે આમાં અસૂચ્ય અર્થ અન્ય પદાર્થોથી અન્વિત નથી તેથી અનભિધેય જ છે; તેથી આવું વગેરે અપરિત્યાજ્ય થાય!

હોય તે હ્રુતિ કહેવાય. જેમકે—'ત્રીહીનવહન્તિ' 'ડાગને ખાડે છે' આમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ એટલે કે 'ને'—પ્રત્યયરૂપ શબ્દશ્રુતિ છે કારણકે તે પોતાનો કર્મત્વરૂપ અર્થ જણાવવામાં બીજા કોઈ શબ્દની અપેક્ષા રાખતો નથી. (૨) લિંગ અર્થવિશેષ જણાવનાર જે શબ્દગત સામર્થ્ય તે લિંગ જેમકે—'વર્હિદેવગદન દામિ' 'પુરોડાશના સ્થાનભૂત દામને કાપુ છું' એ આનમાં દામને કાપવા ઉપ અર્થને પ્રકાશિત કરવાનું 'દામિ' 'કાપુ છું' એ (હ્રુત) પદમાં સામર્થ્ય છે તે જ લિંગ કહેવાય એ રીતે આ મંત્ર 'દામ કાપવાનું' અંગ બને છે 'જે મંત્રનું જે અર્થ પ્રકાશિત કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેનું તે અંગ બને છે' એ ન્યાયથી (૩) 'પરસ્પર આકાક્ષાને લીધે કોઈ પશુ એક અર્થમાં પર્યાવસાન પામેલા પદો એ વાક્ય' જેમકે દેવત્વ ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેદશ્વિનોર્યાદુભ્યામ પજ્ઞા રમ્તાભ્યામગ્નયે જુષ નિર્વપામિ 'દેવ સવિતાના પ્રસવમાં રહેતું—એટલે કે અભ્યનુતામાં રહેતું (સવિતા દેવ વડે પ્રસૂત)—અશ્વિનોના બાહુ વડે, પૂષ્પના હાથ વડે, અગ્નિને અભિષેક એવા તને (હવિને) નિર્વપુ છું (અર્પુ છું હોય છું) આમાં 'નિર્વપામિ' 'નિર્વપુ છું' એ લિંગથી 'જુષ' 'અભિષેક' એ ભાગનો નિર્વાપમાં વિનિયોગ છે. તેની સાથે 'દેવત્વ ત્વા' 'દેવ તને' વગેરે ભાગનો પશુ એકવાક્યતાના બળથી નિર્વાપમાં જ વિનિયોગ થાય છે. (૪) પરસ્પરની આકાક્ષા તે પ્રકરણ જેમકે દર્શનપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામે યજેત, સમિધો યજતિ તનુતપાત યજતિ આગ્યમાર્ગા યજતિ 'સ્વર્ગના દુઃખનારે દર્શ' અને પૂર્ણમાસ યાગ કરવો' અર્થાત્ તે યાગો વડે સ્વર્ગ—અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવું 'સમિધને યજે, તનુતપાતને યજે અને આન્ન્યભાગને યજે' અર્થાત્ સમિધ-યાગ, તનુતપાતયાગ અને આન્ન્યભાગયાગવડે ઉત્પન્ન કરે. આ બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાક્ષા છે (બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાક્ષા છે, કારણકે પહેલા વાક્યમાં સ્વર્ગરૂપ રજનું કથન છે તેથી સ્વર્ગાનુદેસ અપૂર્વ દર્શ' અને પૂર્ણમાસ યજોવડે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું એની ઉપકાર—આકાક્ષા રહે છે, અને બીજા વાક્યમાં રજનું કથન ન હોવાથી

વળી જો વાચ્ય-વાચકથી લિપ્ત વ્યંચ્ય-વ્યંજકભાવ સ્વીકાર-વામાં ન આવે તો અસાધુત્વ વગેરેનું નિત્યદોષત્વ અને કષ્ટત્વ વગેરેનું અનિત્યદોષત્વ^{૮૩} એ રીતે વિભાગ કરવા અયોગ્ય થાય, પણ અયોગ્ય નથી, શાધી જે [તે] બધાને વિલક્ષ્ય તરીકે સમજાય છે. વાચ્યવાચક ભાવથી લિપ્ત વ્યંચ્યવ્યંજકતાનો આશ્રય લેવામાં આવે તો, વ્યંચ્ય બહુ રૂપ હોવાથી ક્યાંક જ, દોષક્રિયા જ ઉચિતપણાને લીધે વિભાગવ્યવસ્થા ઘટે.

‘કપાલિના સંગ તણા પ્રહોલધી, થયાં હુવે છે અતિશોચનીય બે,^{૮૪}’

સમિધ્યામ વગેરે માગો વડે શું ઉત્પન્ન કરવું એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા રહે છે. પદેલા વાચ્યમાં ‘કષ્ટ રીતે’ એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા અને બીજા વાચ્યોમાં ‘શું ઉત્પન્ન કરવું’ એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા હોવાથી આ બંને વાચ્યોનો પરસ્પર સંબંધ જોડાય છે. એનું નામ પ્રકરણ. તેથી એવો અર્થ નીકળે કે સમિધ્યામ વગેરે દર્શ અને પર્ણમાસયાગના અંગ છે. [અપૂર્વ એટલે કે પ્રથમ પ્રાપક અદૃષ્ટ]. ૫ ‘દેશની સમાનતા તે સ્થાન’ કહેવાય છે. સ્થાનને ક્રમ પણ દહે છે. પાઠક્રમ અને અનુદાનક્રમ એવી રીતે તે બે પ્રકારનો હોય છે પ્રત્યાદિ. ૬ ‘સમાખ્યા એટલે યૌગિકશબ્દ’ જે શબ્દથી તેના અવયવોનો જ અર્થ જણાય છે તે યૌગિક શબ્દ. જેમકે ‘પામક’ પદ્મ=રાધવું—‘અક’ કનૃબોધક પ્રત્યય એ બે અવયવોનો જ અર્થ એ શબ્દમાં જણાય છે, માટે તે યૌગિક છે.

વધારે વિગત ખાટે અને પૂર્વાપન્ની પ્રમળતા દુર્બળતા ખાટે જુઓ જૈમિનીસૂત્ર અધ્યાય ૩, પાદ ૩, સૂત્ર ૧૪.

૮૩ વ્યાકરણના દોષો આવવા તે અસાધુત્વ વગેરે દોષો. અવધુને કહુ માગે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ અમુક ઢેકાણે દોષરૂપ છે પણ અમુક ઢેકાણે નથી. જેમકે નુંગારાદિમાં દોષરૂપ પણ રાંઠ વગેરેમાં દોષરૂપ નહિ.

૮૪ ઉપરનો શ્લોક કુમારસંભવ સર્ગ ૫ શ્લો. ૭૧માંથી લીધો છે. ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે. ‘હસા કથાવાનનો દશન્તિવાર્ણો એ, અને તુ આ દોહનો નેત્રદોહી.’ આ શ્લોક સંકર માટે તપ કરતી પાર્વતીના પ્રેમની પરીણા કરવા બહુ વેગભરી શંકરે કહેલો છે. એ સંમથમાં ‘કપાલી’ પદનું બોધિત્વ છે.

વગેરેમાં ‘પિનાકી’ વગેરે પદથી વિવરણ શી રીતે ‘કપાલી’ વગેરે પદ શી રીતે કાવ્યને અનુગુણ થાય છે ?

વળી વાચ્ય અર્થ બધા સમજનારા માટે એકરૂપ જ છે તેથી તે નિયત છે. કારણકે ‘સૂર્ય અસ્ત થયો’ વગેરેમાં વાચ્યાર્થ કદી બદલાતો નથી. પણ વ્યંચ્ય તો તે તે પ્રકરણ, વક્તા, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયતાથી વિવિધ થાય છે. જેમકે ‘સૂર્ય અસ્ત થયો’ એથી^{૮૫} શત્રુ ઉપર સામી ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે, અ અભિસરણ શરૂ કર, આ તારો પિયુ આબ્યામાં છે, ૨ કામ કરવાનું બંધ કરીએ, ૩ સંધ્યા સમયનો આચાર શરૂ કર, ૪ દૂર ન જા, ૫ ગાયોને ઘરમાં દાખલ કરો, ૬ હવે તાપ નહિ પડે, ૭ વેચવાની વસ્તુઓ સંકેલી લ્યો, ૮ હજી પણ પિયુ આબ્યો નહિ, ૯ વગેરે અનવધિ વ્યંચ્ય અર્થ તે તે પ્રસંગે પ્રતિભાસે છે.

‘ઝોણ’ (ઉ. ૨) વગેરેમાં વાચ્યવ્યંચ્યનો નિષેધવિધિક્રમે, ભેદ હોવા છતાં,

૮૫ “આત્મચર્ચ વીસારી વિચારી આયો
મર્યાદથી કાર્ય કયુ કહો તે;
નિતંબ હો સેવ્ય મહીધરોના
કે કામથી હાસતી કામિનીના ?”

૧૩૩

૮૫ અ ગળ મેનાપતિને કહે છે. આ દ્વિતી અભિસારિકાને, ૨ સખી વાસકસજ્જનને, ૩ મંજુશે એક બીજાને, ૪ ધાર્મિક પ્રાહયને જે આસ નન કાષ્ટ કામસર ખંદાર જનારને, ૫ ગૃહસ્થો ગોવાળને, ૬ દિવસે તાપથી બળેલાને અં વેપારીઓ પોતાના ગુમાસ્તાને, અ પ્રેાપિતભર્તૃકા ખબર લાવનારને.

૮૬ <કે આયો આત્મચર્ચ હોડી વિચાર કરી મર્યાદાથી કાર્ય છે તે કહેા—પરંતેના નિતંબો સેવ્ય ૮ કે કામથી હાસતી કામિનીઓના ?>

વગેરેમાં વાચ્યવ્યંબનો સંશય અને શાન્ત સુંગારીમાંથી કાઢી
પણ એક વિષયક નિશ્ચય રૂપે ભેદ હોવા છતાં,^{૯૭}

“નૃપ તોખો અસિધારે શત્રુનાં શીર્ષ હેદી
બ્રહ્મ કરીં રિપુશ્રી દર્પે શો હોય તેમાં !
નથી શું તવ વહાલી કીર્તિ ખોંચાડી સ્વર્ગે
રિપુહર અરિઓએ અંગહોણા છતાં એ.” ૧૩૪

વગેરેમાં વાચ્ય અને વ્યંબનો નિન્દા અને સ્તુતિ રૂપે^{૯૮}
સ્વરૂપનો ભેદ હોવા છતાં; પહેલાં અને પછી જ્ઞાન થવાથી કાલ-
નો ભેદ છતાં;^{૯૯} શબ્દને આશ્રિત હોવાથી, અને શબ્દ, તેનો
એક ભાગ, તેનો અર્થ, વર્ણ, અને રચનાને આશ્રિત હોવાથી,
આશ્રયનો ભેદ હોવા છતાં;^{૧૦૦} શબ્દાનુશાસન^{૧૦૧} જ્ઞાન વડે જાણવું,
અને, પ્રકરણ વગેરેની સહાયતાવાળી પ્રતિભાની નિર્મળતાથી
યુક્ત શબ્દાનુશાસન જ્ઞાનવડે જાણવું, એ રીતે નિમિત્તનો ભેદ
હોવા છતાં; માત્ર સમજનાર એવા અને વિદગ્ધ એવા વ્યવહારને

૯૭ આ શ્લોકમાં વાચ્યાર્થ સંશયરૂપ છે પણ વ્યંચાર્થ નિશ્ચયરૂપ
છે—શાન્ત સ્વભાવના પુરોએ પર્વતના નિતબો સેવવા યોગ્ય છે અને
સુંગારીઓએ કામિનીના નિતબો સેવવા યોગ્ય છે,—

૯૮ < હે પૃથ્વીપાલક તીક્ષ્ણ તરવારની ધારવડે કદેલ છેદનથી જોમનાં
માથાં પડ્યાં છે તે શત્રુઓની લક્ષ્મી લઈ તને શેનો મર્વ થાય છે ! તારી—
જેજે શત્રુઓને હણ્યા છે તેની—કીર્તિવસ્ત્રમાં તેઓ અપંગ હોવા છતાં શું
સ્વર્ગમાં નથી ઉપાડી ગયા ? >

૯૯ આમાં નિન્દા વાચ્ય છે, સ્તુતિ વ્યંબ છે.

૧૦૦ વાચ્યનું પહેલાં જ્ઞાન થાય અને વ્યંબનું પછી થાય એ રીતે
કાલનો ભેદ છે. વાચ્ય વ્યંગદ્વયોષ વ્યંબ પ્રતીતિનું કારણ છે એટલે પૂર્વ-
વર્તી છે

૧૦૧ વાચ્યાર્થનો આશ્રય શબ્દ છે એટલે કે તે શબ્દની અભિધા-
યક્ષિત ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યંબ તો શબ્દ, તેનો એક બાજુ વગેરે ઉપર
આધાર રાખે છે એ રીતે આશ્રયનો ભેદ છે.

૧૦૨ વ્યાકરણ, કોશ વગેરે.

દરવાઢી, તથા દેવળ પ્રતીતિ અને ચમત્કૃતિ કરવાઢી કાર્યનેા ભેદ હોવા છતાં, 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમા બતાવેલી રીતે સખ્યાનેા ભેદ હોવા છતાં;

૧૩૧ કોને રાજ ચડે ના દેખીને વ્રજ પ્રિયા તણા અધરે ।
પદ્મ ભમરવાળુ મુંઢી વાર્યુ કરનારો નહે હાવાં ।" ૧૩૫
વગેરેમાં વાચ્ય વ્યંજ્યનેા સખીમા રહેવારૂપે અને તેના કાન્ત આદિમા રહેવારૂપે વિષયનેા ભેદ હોવા છતાં, પણ જે એકત્વ (મનાય)તો લીલાપીળા વગેરેમાં ક્યાય પણ ભેદ ન રહે. શાથી જે,—કહ્યું છે કે—જે નિરુદ્ધ ધર્મેનેા અધ્યાસ અને કારણનેા ભેદ છે એ જ [અનુક્રમે] ભેદ કે ભેદના હેતુ છે.^{૧૫}

વાચકોને અર્થની અપેક્ષા હોય છે પણ વ્યંજકોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એ રીને વાચકત્વ એ જ વ્યંજકત્વ નથી. વળી 'વાનીર કુજ' (ઉ ૧૩૨) વગેરેમા પ્રતીયમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરી જેમા, વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપમા જ વિશ્રામ પામે છે તે શુણ્ણીભૂત વ્યંજ્યમા પોતાના શબ્દથી નહિ કહેવાતો (અને) જ્ઞાનનેા વિષય બનતો અતાર્પથ્યભૂત અર્થ [ખીજા] ક્યા વ્યાપારની વિષયતાને અવલંબે ।

'ધુ' રામ, મર્વે સહુ' (ઉદા. ૧૧૨) 'ઁહાલો છવ કરી કર્યુ ઉચિત ના રામે, પ્રિયે, પ્રેમનુ.' 'પામ્યા શૌર્યશુણ્ણોયો કીરતિ વડી આ રામ લોકોમહી' (ઉદા. ૧૦૯) વગેરેમા લક્ષણીય અર્થ પણ વિવિધ બને છે, વિશેષ વ્યવહારનેા હેતુ થાય છે.

૯૩ <પ્રિયાનેા નજીનાજો અમઝ જોધને અને શુરમેા ન થાય ? વાચ છતાં ઉધુ દગ્ગારી હે ભમરાવાળા પદને સુધનારી હવે સદન કર >

૯૪ વાચ્યાધીના નામિકા વિષય છે, એને ભમરાએ ડાબ માર્યો નહિ કે બારે, એવા વ્યંજ્યનેા નામક વિષય છે

૯૫ જે નિત્ય વસ્તુઓમા ભેદ ટોચ તો તે વિરુદ્ધ ધર્મેને લીધે અને અનિવસ્તુમા ભેદ હોય તો તેનેા સખજ તે બનેના કારણનેા ભેદ છે.

* અર્થાન્તર સંક્રમિત વાચ્ય વગેરે જે વિરોધ રોદો માનવામા આવે છે તે લક્ષ્યાર્થ માન્યી પણ સભ્યી શકે

અને તેનું જ્ઞાન શબ્દાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રકરણ વગેરેની અપેક્ષા ગમે છે તો પછી આ નવો પ્રતીયમાન કેણુ છે ? કહેવાય છે. લક્ષણીય અર્થ વિવિધ છે તો પણ અનેકાર્થક શબ્દના અભિ-
ધેયના જેમ નિયત જ છે, મુખ્ય અર્થ સાથે અનિયત સંબંધવાળો લક્ષણાથી જણાવી શકાય નહિ. પણ વ્યંગ્ય તો પ્રકરણ વગેરે વિશેષોને લઈને નિયત સંબંધ, અનિયત સંબંધ અને સંબંધ-સંબંધ એ રીતે પ્રકાશે છે. વળી

“સાનુ અહીં ઘોટે છે, અહીં આં હું મૂકું, જોઈ લે દિવસે
પંથી રતાંધળા, મા મારી શય્યા મહી પડતો” ૧૩૬

વગેરેમાં વિવક્ષિતા-અપરવાચ્ય મંત્રિમા મુખ્યાર્થનો બાધ નથી. તેથી અહીં લક્ષણા શી રીતે (કહેવાય)? લક્ષણામાં પણ વ્યંગ્યનાનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ એમ માનીત કયું છે. x

જેવી રીતે અભિધા સમયની અપેક્ષા ગમે છે તેવી રીતે લક્ષણા મુખ્યાર્થબાધ વગેરે ત્રિરૂપ મમયવિશેષની અપેક્ષા રાખે છે. આથી તે અભિધાની પુરુષ રૂપ છે એમ [કેટલાકે] કહે છે.

લક્ષણારૂપ જ ધ્વનન નથી^{૫૧} આથી જે તેને (લક્ષણાને) અનુસરી તેનું (વ્યંગ્યનાનું) દર્શન થાય છે. અને તે તેને જ અનુગત ત્રિ એમ નથી, અભિધાને અવલંબીને પણ તે થાય છે. તે બન્ને ઉપર જ આધાર રાખે ત્રિ એમ નથી, આથી જે અવાચક વર્ણને અનુસરી પણ તે દેખાય છે. તે શબ્દને જ અનુસરે ત્રિ એમ નથી, આથી જે તે અશબ્દરૂપ નેત્રના દટ.શ વગેરેમાં રહ્યા તરીકે પણ પ્રમિદ છે. આ રીતે અભિધા, તાત્પર્ય, અને

x જુઓ નિયાસ ૨. સુ. ૧૮ વગેરે

૫૧ લક્ષણ અને વ્યંગ્ય એક નથી પણ મિત્ર છે. તેનું બોલ શરૂ થાય છે.

લક્ષણરૂપ ત્રણે વ્યાપારોથી લિનન ધ્વનન વગેરે પર્યાયોવાળો વ્યાપાર ઢાંકાય એમ નથી.

૭૭ તેમાં 'સાસુ અહીં' વગેરેમાં (ધ્વનિ) નિયતસંબંધ છે, ૭૮ "કેને રોષ ચડે ના" વગેરેમાં અનિયતસંબંધ, ૭૯ "વિપરીત રતે લક્ષ્મી બ્રહ્માને દેખી નાલિકમલસ્થ હરિનું દક્ષિણ લોચન ઢાંકે આકુલ થઈ રસમાં." ૨૩૭

વગેરેમાં અંબદ્ધસંબંધ દે. ૧૦૦ આમાં હરિ પદથી જમણી આંખ સૂર્યરૂપ છે એ વ્યક્ત થાય છે, તેના બંધ ચવાથી સૂર્યનું અસ્ત થવું, તેના વડે પદનો સંકેત, તેના વડે બ્રહ્માનું પૂરાઈ જવું. તેમ થતાં ઢાંકવાનું અંગ ન દેખાવાથી બંધનરહિત સુરતવિલાસ એમ (વ્યક્ત થાય છે).

૧૦૧ 'અખણ્ડ બુદ્ધિથી સમજતો વાક્યાર્થ' જ વાચ્ય છે અને વાક્ય જ વાચક છે' એમ પણ જોઓ કહે છે તેઓએ

૬૭ જેમા વ્યંજનો સંબંધ નિયત છે તે નિયત સંબંધ વ્યંજ "અહીંઆ સાસુ" વગેરે શ્લોકમાં નિયત સંબંધ વ્યંજ છે. નિયત સંબંધ એટલે કે વાચ્ય અને વ્યંજનો એક જ વિષય હોવો તે. આ શ્લોકમાં બન્નેનો વિષય મુસાફર છે.

૬૮. આમા બન્નેનો એક વિષય નથી-વાચ્યનો વિષય સખી છે વ્યંજનો વિષય તેનો વહાલો વગેરે છે.

૬૯. <વિપરીત રતમાં લક્ષ્મી નાભિ કમળ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને જોઈને હરિની જમણી આખ રસાકુલ થઈ એકદમ ઢાંછી દે છે.>

૧૦૦. સંબદ્ધ સંબંધ વ્યંજ એટલે કે જે વ્યંજ એક બીજાથી સિદ્ધ થઈ પરંપરારૂપે પ્રતીત થાય તે.

૧૦૧ વેદાન્તીના મતની ચર્ચા કરે છે. અખણ્ડ વાચ્યની વાક્યાર્થમાં શક્તિ છે. તેજ રીતે વાચ્યગમ્ય વ્યંજ પણ હોઈ તેમાં પણ વાચ્યની શક્તિ જ છે.

અવિદ્યાના માર્ગમાં પડેલાઓએ ૧૦૨ પછી પદ અને પદાર્થની કલ્પના કરવી જ જોઈએ એ રીતે તેમના પદો પછી આપેલા ઉદાહરણો વગેરેમાં વિધિ વગેરે વ્યંજ્ય જ છે.

૧૦૩ વાચ્ય માથે સ્વબધ વિનાનું તો [કાષ્ટ પદ] પ્રતીત થતું નથી, શાથી જે ગમે તેનાથી ગમે તે અર્થનું જ્ઞાન થવાનો પ્રસંગ આવે આ રીતે સ્વબધથી થતો વ્યંગ્ય વ્યવહાર, અનિયત સ્વબધમાં અવશ્ય રીતે ન થાય માટે વ્યાપ્ત થવાથી, નિયત હોવાથી, ધર્મિમાં ગ્રહેલો હોવાથી [એવા] ત્રિરૂપ લિંગથી લિંગીનું જ્ઞાન જે અનુમાન^{૧૦૪} તદ્દુષ્ટ પથવસાન પામે છે. જેમકે

૧૦૪ 'કર ધાર્મિક નીગતે ને કુતરો આજ મારીયો તેહ

ગોનાવરો તીર કુલ વમતા મિહ મદોન્મત્તે" ૧૩૮

૧૦૦ ક્રિયાકાર્ણ બાવ ધર્મ અને વર્ગબદ્ધ વિના સજ્જ નહિ મમાર મિથ્યા દોવાથી ધર્મધર્માત્માન અવરતો નથી જરૂર પછી નિર્જુલ્ય હોવાથી તે ધરતો નથી આથી પદ અને પદાર્થના વિભાગની કલ્પના વિના જ અખણ્ડ ભુલિથી અખણ્ડ વાક્યાર્થ સમજવાનો છે આ પૂર્વપક્ષના જરામમાં કહે છે કે 'અવદ દલના તો પ' અને પદાર્થનો વિભાગ સ્વીકારવાની જરૂર પડે અને એ રીતે વ્યંગ્ય પછી સ્તીમન્ત્ર પડ

૧૦૧ નૈયાયિક મનની ચચા કરે છે

૧૦૪ અનુમાન કરના માટે ત્રિરૂપ લિંગ આવશ્યક છે જ ત. ધૂમાડો દેખાવાથી પર્વત અગ્નિરાગે છે એવું અનુમાન કરવા માટે પ્રથમ તો તે હેતુ વ્યાપ્ત દોવો જોઈએ એટલે કે ત્યા ત્યા ધૂમાડો છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે, જેમકે ગોનામ મીનું નિયત દોવો જોઈએ એટલે કે ત્યા ત્યા અગ્નિ ન હોય ત્યા ત્યા ધૂમ ન હોય, જેમકે તમેવરમાં અને ત્રિનુ ધર્મિનિષ્ઠ દોવો જોઈએ એટલે કે તેનું પક્ષમાં એટલે કે ધૂમ પ્રત્ય પર્વતમાં-દોવાપણ સિદ્ધ દોવ જોઈએ વ્યંગ્ય વ્યવહારવનુ પછી આ ત્રિરૂપલિંગથી અનુમાન કરાય છે

૧૦૫ <રે ધાર્મિક, નીનતે શરૂ તે કુતરો આજે તે ગોદારગીના કિનારા કપડા કુલમાં નેતા મર્દવાળા મિહ માર્યો છે> આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ એવો છે કે કુતરો મારી નખલાથી બીક માનુસ બને પણ આગળ કરે વ્યંગ્ય એવો છે કે ગોદારગી તીરના કુલવાળી સિદ્ધે તે મારી નાખ્યો દોવાથી ત્યા જ્ઞીકણ ન જઈ શકે.

૧૦૬ આમાં કૃતરાના જવાથી ઘેર ફરવાનું વિધાન થાય છે, તે ગોદાવરી તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિથી ન ફરવાનું અનુમાન કરાવે છે. જે જે બીકણોનું ભ્રમણ છે તે તે લયના કારણની નિવૃત્તિની ઉપલબ્ધિપૂર્વક છે, અને ગોદાવરી, તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી વ્યાપકતા વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

૧૦૭ આ વિષે કહેવાનું કે—બીકણ પણ શુરના કે પ્રભુના હુકમથી, પ્રિયાના અનુરાગથી અને એવા બીજા કોઈક હેતુથી ભયકારણ હોય તોપણ ભ્રમે એ રીતે અનેકાન્તિ હેતુ, કૃતરાથી બીજો પણ વીરત્વને લઈને સિંહથી બીજો નહિ એ રીતે વિરુદ્ધ પણ, અને ગોદાવરી તીરે સિંહની હયાતી પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી નિશ્ચિત નથી પણ વચનથી,—અને વચનનું પ્રામાણ્ય નિયત નથી, સાચી જે અર્થની સાથે નિયત સંબંધ નથી એ રીતે—અસિદ્ધ છે. તો આવા હેતુથી શી રીતે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય !

૧૦૮ તે જ રીતે ‘ઝોઠે રાગ શ્રીકો’ વગેરેમાં જાપક તરીકે ચન્દનનું ખરી પડવું વગેરે લેવામાં આવે છે તે બીજા કારણથી પણ સંભવે છે, અને એથી આમાં જ રનાનના કાર્ય તરીકે કહેવાયા છે. એ રીતે ઉપભોગમાં જ તે વ્યાપ્ત નથી, એથી તે અનેકાન્તિક છે. ૧૦૯ વ્યક્તિવાદીએ પણ અધમ પદની સહાયતાવાળા એમનું [ઝોઠે રાગ વગેરે પડોનું] વ્યંજકત્વ કહ્યું છે; અને આમાં

૧૦૬ આ વ્યંજમા અનુમાનને ઘટાવે છે—એટલે કે અનુમાનથી ગોદાવરી તીરે ન ભગવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે. આ મતે વ્યંજ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૧૦૭ આ મતનું ખણ્ણ કરે છે. જે હેતુથી અનુમાન કરવાનું છે તે હેતુ દુષ્ટ છે એમ સાબીત કરે છે. તે અનેકાન્તિક છે, વિરુદ્ધ છે અને અસિદ્ધ છે. આવા દુષ્ટ હેતુથી સાચું અનુમાન થઈ શકે નહિ.

૧૦૮ ઝોઠે રાગ વગેરે શ્લોકમાં પણ અનુમાન ઘટવું નથી એમ સાબીત કરે છે

૧૦૯ વ્યંજનાવાદીને માટે તે બધા વ્યંજ અર્થો સહાડવામાં રોપ નથી એ બતાવે છે.

અધમત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એથી અનુમાન શી રીતે થાય ?
આવા અર્થમાંથી આવો અર્થ ઉપપત્તિની અપેક્ષા વિના પણ
પ્રકાશે છે એ વ્યક્તિવાદીને તો અદ્વપણ છે !

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં ધ્વનિગુણીમૂલ્યવ્યવના સકીર્ણ લેદ-
નિષ્ક્રયનો પાંચમો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

ઉલ્લાસ છક્રો

૧(સુ. ૭૦) પહેલાં જે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર એવાં બન્ને કાવ્યોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં [અનુક્રમે] ચિત્રઅર્થ અને ચિત્રશબ્દની રિચિતિ ગૌણપ્રધાનભાવથી છે. ૪૮

શબ્દચિત્રમાં અર્થ અચિત્ર છે એમ નહિ, અથવા અર્થચિત્રમાં શબ્દ અચિત્ર છે એમ તો નહિ.

તેમ જ કહ્યું છે કે,^૨

‘ તેના (મતે) રૂપક વગેરે અલંકાર છે. તે બીજાઓ વડે બહુ રીતે કહેવાયો છે. સુંદર પણ આભૂષણ વિનાનું વનિતાનું સુખ શોભતું નથી. કેટલાક લોકો^૩ રૂપક વગેરે અલંકારને બાહ્ય ગણે છે તેઓ વાણીનો અલંકાર સુષ્ટિ અને તિડત પદોની વ્યુત્પત્તિને ઈચ્છે છે. તેથી તેને સુશબ્દતા કહે છે. અર્થવ્યુત્પત્તિ આના જેવી નથી પણ અમને તો શબ્દાલંકાર અને અલિધેયાલંકારના બેદથી બન્ને ઈષ્ટ છે. ”

૧ ઉત્તમ કાવ્ય અને મધ્યમ કાવ્યનું નિરૂપણ કર્યા પછી આ ઉલ્લાસમાં અધમ કાવ્યનું નિરૂપણ કરે છે પહેલા ઉલ્લાસમાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યોના ઉદાહરણ આપ્યા છે. નવમા અને દશમા ઉલ્લાસમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બતાવવામાં આવશે. આ ઉલ્લાસમાં એટલું જ બતાવ્યું છે કે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના ભેદ પ્રધાનગૌણ ભાવને લાંબને છે. એકમાં બીજાનો અત્યંત અભાવ છે એમ નથી શબ્દચિત્ર કાવ્યમાં અર્થચિત્રતા ગૌણ હોય છે; અર્થચિત્ર કાવ્યમાં શબ્દચિત્રતા ગૌણ હોય છે.

૨. નીચેના શ્લોકો બામહના કાવ્યાલકાગ્રમાથી (પરિ. ૧. શ્લો. ૧૩ ૧૫) લીધા છે.

૩. કેટલાક લોકો અર્થાલંકારને બાહ્ય કહે છે એટલેકે કાવ્યના અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી તે જ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે. નામ અને ક્રિયાપદને અનુપ્રાસ વગેરેમાં ગોઠવવાથી જાણાનો અલંકાર થાય છે એટલેકે શબ્દાલંકાર થાય છે. આ શબ્દાલંકારની ચમત્કૃતિ પોતાની મેળે જ થાય છે એટલે કેટલાક તેને જ કહે છે પણ બામહને જાણે કદાચ છે.

શબ્દચિત્ર જેમકે

‘પ્રથમ પ્રગટી લાલી, શોભા સુનેરી થઈ પછી
વિરહથી બહોલી વામા કેરા કપોલ સમી ઘુતિ,
કુદ્યો કમલિનીના કાપેલા સઠન્કની કાન્તિને
સમરથ તમે નાશે ધન્દુ ઉગ્યો રગની સુખે.

૧૩૯

અર્થચિત્ર જેમકે

‘તે દાદિમાત્રપતિતા અપિ કસ્ય નાત્ર શ્લોભાય પદમલદશામલકાઃ
સ્વલાદ્ય ।

નીચાઃ સદૈવ સચિલાસમલીકલગ્ના યે વાલતાં કુટિલતામિવ ન
ત્યજન્તિ ॥ ૧૪૦ ॥

જો કે સર્વત્ર કાવ્યમાં છેવટે વિભાવ વગેરે રૂપે પર્યાવસાન
થાય છે તો પણ સ્ફુટ રસ ન જણાવાથી આ બંને કાવ્યો અન્યન્ય
કહ્યાં છે.^૧ આમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના ભેદથી ઘણા
ભેદો થાય છે તેમનો અલંકારોનો નિર્ણય કરતી વખતે નિર્ણય
યથે.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના
નિરૂપણનો છઠ્ઠો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

૪. <રગનીના પ્રારંભમાં પ્રથમ રક્ત ઘુતિવાળો પછી સુવર્ણ જેવી
પ્રભાવાળો પછી વિરહથી ક્રોધે પમની કોમલ સ્ત્રીના ગાલની ઘુતિ જેવો
પછી રસાળ કમલિનીના કાંદાના કકડા જેવી ઘુતિવાળો અધકરનો નારા
કગવામાં સમર્થ ચંદ્ર ઉગે છે.>

૫. <સુંદર પાંખોળો મુક્ત આંખવાળોએના તે વાળની લટો અને
ખડો કાંતે શ્લેષ નથી કરતા? ને (વાળ) નીચે લટકતા અને (ખલ) નીચ
વૃત્તિવાળા, ને (વાળ) લમેશા વિલાસથી કપાળ ઉપર પડેલા છે, ને (ખડો)
વિલાસથી જુદું ખોલવામાં લાગેલા છે (તે વાળ) કાળા અને વાંકડીઆપણું
છોડતા નથી, (તે ખડો) કળાં કામ અને કપટ છોડતા નથી.>

૬. આ બધા અધમ કાવ્યમાં રસાદિ વગેરેનો અત્યંત અભાવ હોય
છે એમ નથી. પણ તે અસ્ફુટ હોવાથી તેમને અન્યન્ય કહ્યા છે.

શુદ્ધિપત્રક

[વાંચકોને પુસ્તક સર ક્યાં પહેલાં નીચે પ્રમાણે જૂલો સુધારી લેવા વિનંતી છે.]

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	ગાથુ	ગૌથુ
૫	૧૫	કામાર	કોમાર
૬	૨	રાંમાંચ	રામાંચ
૬	૪	ગર્ધ	ગર્ધ,
૭	૪	હામ	હામ
૭	૨૧	દ્રોહોદરુ	દ્રોહોદ્રેક
૮	૧૫	ઉપરાંત	થી જુદી
૧૨	૨	અવયવે	અવયવો
૧૨	૧૧	જાત	જાતિ
૧૩	૧૫	આવે,	આવે;
૧૪	૧૦	કેટલાએકનો	કેટલાએકનો,
૧૫	૨૬	લખ્યાર્થ	લક્ષ્યાર્થ
૨૧	૧૮	ત ગાણી	તે ગૌણી
૨૧	૧	અથ	અર્થ
૨૬	૮	વીશેષ	વિશેષ
૨૬	૧૮	પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમાં પણ વપરાય છે.	પરમેશ્વર શબ્દ શિવ વિષ્ણુ વગેરેને માટે પણ વાપરી શકાય.
૨૭	૮	હિચ્ચ	હિચ્ચ
૨૭	૨૭	દુરાધરોહ	દરધિરોહ
૨૭	૩૦	અથ	અથ
૨૮	૨૨	અભિજ્ઞને	અભિર્જ્ઞને:
૩૧	૧૫-૧૬	બેલેકે દાર્ધપ ન બેધએ.	
૩૩	૧૦	(સ. ૪)	(સ. ૨)
૩૩	૨૪	(સ. ૫)	(સ. ૪)
૪૧	૧	સ્ત	સ્તને
૪૨	૧૫	નિયમભગ	નિયમમંગ
૪૪	૮	મુલો	મુલો
૪૬	૭	રુપાળી	રુપાળી

પ્ર. નં.	અનુદ	શુદ્ધ
૪૮ ૨૨	નિષ્પન્ન	નિષ્પન્ન
૪૮ ૨૫	આપનાથી જુદું શરીર	આપના શરીરથી જુદું
૫૬ ૧૪	એવી	એવું
૫૭ ૧૪	એવી	એવું
૬૦ ૫	એવી	એવું
૬૪ ૯	એવી..... થતી	એવું..... થતું
૬૫ ૨	વત્તવીર	વત્ત વીર
૭૪ ૧૮	કઠતટે	કઠ્ઠતટે
૮૩ ૨૫	સુચવાય છે	સૂચવાય છે
૮૪ ૨૩	કહે છે	કહે છે કે
૮૬ ૪	વાઈ ને	વાઈ તે
૯૦ ૨૦	(વદન પરીમાટીયુષ્ઠના	(વદનપરિપ્રાટીયુ ઘટના)
૧૦૭ ૧૪	‘ઓઘે’	‘ઓઘે રાત્ર શીઠા’
૧૦૭ ૨૧	બ્રાહ્મણને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧ ૧૪	નિયત સંબંધ	નિયતસંબંધ
૧૧૧ ૧૫	”	”
૧૧૧ ૨૨	મંગલ સંબંધ	સંબંધસંબંધ
૧૧૨ ૧૧	ક્રિયાકારક બાપ	ક્રિયાકારકમ વ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થતી પુરાતત્વમંદિર ગ્રન્થાવલી

આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા.

છોટતી, પટ્ટી ૨-૦-૦

ચામડાની ૨-૮-૦

ગ્રામીન સાહિત્ય. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર.

૦-૧૨-૦

અનુવાદક શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ શ્રી. તરહરિ પરીખ.

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ. લે. ધર્માનંદ કોસંબી. ૨-૮-૦

તહેવારોનો ઇતિહાસ. લે. ઝગ્ગેદી. ૩-૮-૦

ઉપનિષદ પાઠાવલી. સં. અ. દત્તાત્રેય કાલેલકર. ૦-૧૨-૦

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ. સં. મુનિ જિનવિજયજી. ૦-૧૪-૦

પાલીપાઠાવલી. " " ૦-૧૨-૦

અભિધાનખંડીપિકા " " ૫-૦-૦

અભિધાનમત્સંગહો. સં. અ. ધર્માનંદ કોસંબી. ૨-૦-૦

સમ્મતિતક. * સં. પં. સુખલાલ તથા પં. ભેચરદાસ ૧૦-૦-૦

ધર્મપદ. (મૂળ તથા અનુવાદ) અ. ધર્માનંદ કોસંબી } થોડા અપત્રમાં
તથા અ. રા. વિ. પાઠક } બહાર પડશે.

પ્રાકૃત બાષાઓનું વ્યાકરણ લે. પં. ભેચરદાસ ૭પાપ છે.

વૈદિકપાઠાવલી સં. રસિકલાલ છો. પરીખ ,,

બૌદ્ધ સંપ્રદાનો પરિચય લે. અ. ધર્માનંદ કોસંબી. ,,

પુરાતત્વ (પુસ્તક ૧ હું) બાંધેલું ૫-૧૨-૦

પુરાતત્વ (પુસ્તક ૨ હું) ,, ૫-૧૨-૦